लौकिक-न्याय-सङ्ग्रहः

(लौकिकन्यायरत्नाकरस्य सङ्क्षेपः)

ग्रन्थकर्ता

उदासीनपदासीनो न्यायव्याख्यानकोविदः।

वर्मोपनामको विद्वान् रघुनाथ इति श्रुतः॥

संस्कर्तारौ

रघुनाथपदद्वन्द्व---तत्त्वचिन्तनतन्मयौ।

नागरौ सरलादेवी मुरारिलाल इत्युभौ॥

International Library Center

Columbia, Missouri

1998

Universal Laws of Interpretation
Series

General editor : Sarla Devi Nagar

1. **Laukikanyāyaratnākara** by Raghunātha Varmā Udāsīna

2. **Laukikanyāyasaṅgraha** by Raghunātha Varmā Udāsīna

3. **Laukikanyāyāñjali: A Handful of Popular Maxims Current in Sanskrit Literature** of Colonel G. A. Jacob.
REformed ed. by Murārilāl Nāgar and Kumāri Kamalee.

Veda vedanta Mandiram
The Home of the Ratnākara
Columbia, MO
1998

Raghunātha Varmā Udāsīna.
[Laukikanyāyasaṅgraha]
Laukika—nyāya—Saṅgrahaḥ (Laukikanyāyaratnākarasya saṅkṣepaḥ) /Raghunāthavarmaviracitaḥ. Saṃskartārau Nāgarau Saralādevī Murārilālaśca. Columbia, MO, International Library Center, 1998.
xii, 147, 21p. ; 28cm. (Universal laws of interpretation, 2).
Includes one Appendix : List of the nyāyas.
ISBN 0-943913-29-2
1. Advaita– Early works to 1800. 2. Maxims, Sanskrit. I. Nagar, Sarla Devi, 1926- . II. Nagar, Murarilal, 1917- . III. Title. IV. Series.
B132.A35R32713 1998
181', 483–dc21 98-35848

सद्युक्तिसाधिता सूक्तिर्धत्ते न्यायपदं परम्

न्यायव्याख्याच्छलेनात्र सिद्धान्तः शास्त्रषट्कगः।
वादसिद्धान्तयोर्न्यस्तो विज्ञातोऽस्तु सतां मुदे॥

ग्रन्थकर्ता।

लौकिकन्यायरत्नानां सङ्ग्रहो युक्तिसाधितः।
निगमागममूलात्मा रघुनाथकृतो जयेत्॥

सङ्ग्रहोऽयं यथासाध्यं परिष्कृत्य पुरस्कृतः।
तथापि यदि मन्दोऽयं शोधयन्तु बुधोत्तमाः॥

इति निवेदयति संस्कर्तृयुगलम्।

॥ श्रीः ॥

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

उदासीनश्रीरघुनाथवर्मविरचितः ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्
साहित्यदर्शनप्रधानाध्यापकेन महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः ।

LAUKIKANYĀYASAṀGRAHA

By

RAGHUNĀTHA VARMĀ UDĀSĪNA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GAṄGĀDHARA ŚASTRI
PROFESSOR SANSKRIT COLLEGE , BENARES

काश्याम् ।

ई. जे. लाजरसकम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं. १९५८ । सन् १९०२ ईस्वी ।

॥ श्रीः ॥

। भूमिका ।

अथैष प्रकाश्यते लौकिकन्यायसंग्रहनामा निबन्धो मुद्रयित्वा । अस्य निर्माता किलोदासीनसंप्रदायस्थो रघुनाथवर्मा नाम कश्चिदभिनवो विपश्चित् । सोऽयमद्वैतमतश्रद्धालुः संगृह्य भूयसो लौकिकान् शास्त्रीयांश्च न्यायान् परस्परासंबद्धानपि तान् वेदान्तनिबन्धं प्रस्तुत्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षोपपादकतया कृतसंगतीन् संजग्रन्थेति प्रशंसनीयमस्य तत्संगतिसंपादनकौशलम् । अयं चान्तरा प्रसङ्गमापाद्य तत्तद्देवतोत्कर्षमभ्युपयतां तदभ्युपगमप्रमाणवचनकदम्बं, तन्निरासौपयिकसप्रमाणयुक्तीः, काशीमुक्तिविचारं, जैमिनीयनयोपयोगिश्रुत्यादिबलाबलचिन्तां, तदपेक्षितविषयांश्च प्रकृतानुपयोगिनोऽपि विषयांस्तथा निबबन्ध यथैतेऽसंबद्धा इति न प्रतिभासेरन् , प्रमोदयेयुश्च विस्तरवीक्षणाक्षमव्युत्पित्सुजनचेतांसीति मामकीनो विश्वासः ।

पुरा किल काशीविद्यासुधानिधिनामके काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालास्थपण्डितोपक्रमे मासिकपुस्तके मुद्रयितुमुपक्रान्ते मदीयगुरुचरणश्री६ राजारामशास्त्रिश्री६बालशास्त्रिभ्यामनुपलब्धलौकिकन्यायविवरणक्षमप्राचीननिबन्धाभ्यामारभ्यत स्वयमेव तादृशो निबन्धो जिज्ञासुजनोपकृतये, न त्वसावन्तरायबाहुल्येन समपूर्यत । तदनु तथाविधनिबन्धप्रकाशनावश्यकतां, तेन विना शास्त्रेषु प्रसङ्गादापतितानां तथाविधन्यायाना विषयस्वरूपनिर्धारणस्य दुःसंपादतां च निश्चिन्वद्भिः साम्प्रतिककाशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैरार्थरश्रीवेनिससाहिबमहोदयैः समादिष्टोऽहं मार्गयमाणस्तादृशं निबन्धं समासादयमस्मदाप्ततमश्री५नेपालराजगुरुश्रीहेमराजशर्मपण्डितवरेभ्यः शुद्धप्रायमेकमेव पुस्तकम् । आलोचयन्निदं तत्र बहूनां न्यायानामसंग्रहमाकलयन्नपि, मीमांसातन्त्रवार्तिकसंशोधनपाठालयपरीक्षौपयिकभागपाठनादिकार्यव्यापृततयाऽलब्धतत्पूरणावकाशः, सांप्रतमियतैव निर्वाहयन्तु कार्यमुत्साहिनः, सत्यवसरेऽत्रानिबद्धान् न्यायान् क्रमेण संगृह्य विवृत्य च यथामति तत्स्वरूपविषयोपयोगान् प्रकाशयेयं समयान्तर इति मन्यमानः, प्रारेभे सत्वरमिदं कार्यं समापयं च । समापिते मुद्रणे द्वितीयपुस्तकदर्शनावसरोपलब्धमधिकं पाठं तत्स्थले शुद्धिपत्रे च समयोजयम् । तमिमं निबन्धमालोच्यावगच्छन्तु तत्प्रस्तुतन्यायस्वरुपं जिज्ञासवः, संगृह्य चात्रानुद्दिष्टान् न्यायान् प्रबोधयन्तु मां, क्षाम्यन्तु चैकमात्रपुस्तकावलम्बेनाशक्यप्रतीकाराणि स्खलितानि गुणैकपक्षपातिन इति । शुभम् ।

- महामहोपाध्यायो
गङ्गाधरशास्त्री

Athātaḥ pūrvapīṭhikā

Rāmādivad vartitavyam, na Rāvaṇādivat.
Eṣa ādeśaḥ; eṣa upadeśaḥ.

Vinārasam duṣkaranam

We have presented above the title page and the Bhūmikā of the original Banaras edition of the *Laukikanyāyasaṅgraha*, the only edition of this valuable work published so far. Jacob characterized this edition as "inaccurate." This is a very mild word. He seems to have exercised extreme reticence. We have named it vinā rasam duṣkaraṇam. We have no words to express our disdain for this low level of production from such a high level of personality. It is our firm conviction that this Mahāmahopādhidhārī mahān vidvān did not do any justice to the work he had undertaken. He did not fulfill his responsibility at all. The reader may make his own judgment after he has read and digested all that is being presented here.

The Saṃśodhaka mahāśaya merely gave his name and title to the title page. He gave neither his time nor attention to the work. We have given enough documentary evidence to prove this fact. We can only conclude that the job of seeing the book through the press was entrusted to a junior teacher of the Pāṭhaśālā.

The saṃśodhaka mahāśaya has given some background information on how the publication saw the light of day. The Pandits of the College started publishing a monthly journal called *Kāśīvidyāsudhānidhi*. They could not find any book listing the nyāyas. Therefore, two senior pandits of the College (Śrī Rājārāma Śāstrī and Śrī Bālaśāstrī) began collecting the nyāyas from the available texts in order to compile a book and publish it. But they faced many obstacles and could not complete the work.

However, the need for such a work continued to be felt. It was difficult to solve many problems presented by the texts they were teaching without the help of a guiding source relative to the nyāyas. The texts were full of such nyāyas, but there was no guide for their explanation.

In order to solve this problem and fill the need, Sir Arthur Venis, the Principal of the College, asked our Mahāmahopādhyāya to locate such a work and publish it. Fortu-

nately, he found one MS from his close friend Paṇḍitavara Hemarāja Śarmā, the Rajaguru of Nepal. It was śuddhaprāya, but only one.

In this connection it is worth inquiring why they could not find what Theodor Aufrecht was able to do even before the year 1891. After all his work is a catalog of catalogs. These pandits (3 of them) were all integral parts of the Sarasvati Bhavan Library, holding such high and responsible positions. They had all the resources of the College at their disposal.

George Buehler had announced the "find" of the *Saṅgraha* as early as 1877 in his well-known Report on Kashmir. These senior scholars of this advanced institution where this work was prepared for publication ought to have read this report of the great event. Maybe it was all in English and they could not read it. But the Principal was an Englishman. He must have been able to read English. The fact is they did not make any sustained search. They all took it very lightly.

Jacob in his *Añjali* has referred to one ms. of the *Saṅgraha* that he consulted. We secured not one but two manuscripts of the *Saṅgraha* from the same source, i.e. the British Library. One of them bears the ownership mark of the East India Company. It is just possible that this manuscript had been lying there all along. One letter brought us copies of the two mss. The same kind of letter would have brought them to Banaras. Evidently these scholars did not persist in their search. They were not very keen.

Gaṅgādhara Śāstrī, our Mahāmahopādhayāya saṃśodhaka mahāśaya, read the entire work. He noticed that many nyāyas already known to him were not listed therein. Maybe he knew much more than even Raghunātha Varmā did. So like Viśvāmitra he made a saṅkalpa to create his own sṛṣṭi. He wanted to fill the vacuum, fill the lacunae. He thought of collecting such nyāyas that were not included by R in his *Saṅgraha*. How sincerely we wish he had done this nūtanasṛṣṭiracanā. Then we would have been blessed with many alaukika laukikanyāyas like Pitrā mṛtastanandhaya, Jagdhendhana, Citramṛta, Citrālāna, and many more.

Strangely enough, our learned editor does not mention the name of the Ratnākara at all, not even once! Before he even thought of creating his own sṛṣṭi, we believe, he ought to have thought of the larger work of Raghunātha Varnā. After all the *Saṅgraha* was only an abridgment as indicated by the title itself. Raghunātha Varmā himself says in the very beginning of his *Saṅgraha*:

> Laukikanyāyaratnānām ākare yat pradarśitam.
> Tasya saṅkṣepa eveha śīghrabodhāya darśyate.

His reason was śīghrabodha. On the other hand the tradition says:

> Vistareṇopadiṣṭānām arthānām tattvasiddhaye.
> Samāsenābhidhānam yat saṅgraham tad vidur budhāḥ.

The following three nyāyas are listed in the order as given below:

Dagdhapaṭa
Dagdhendhana
Dagdharaśanā.

It is to be noted that

Devadattahantṛ
precedes
Devadattaputra.

The generator of the Index did not believe in varṇabheda. He believed in sarvavarṇasamabhāva, since that is expected of a Pandit, present or future.

There are many aberrations as presented above and below:

Asthāne niveśaḥ,
Punarāvṛttiḥ,
Dūṣitam rūpam.

Evidently, the imperialist British Government did not confer upon him the big title of the Mahāmahopādhyāya without any reason. He must have displayed some unusual creativity. We find a nyāya listed by him and reading as agdhagolāṅgūla. By the way, this lāṅgūla (tail) gets turned into lāṅgala (plaugh) in the text where this nyāya is discussed. While the tail has no practical value except as a means of warding off the flies. a plough can do a lot of good. This is called real creativity which brings a big title as a reward.

The nyāya Ekākinī pratijñā ... appearing on page 4 of the mahāmoho duṣkaraṇa does not appear in the Index.

Here are some more examples of this svacchandācāraḥ.

Matsya is followed by
Mahiṣī, which is followed by
Madhye.

Who would believe that this work was done by a Mahāmahopādhyāya, who was the Sāhityadarśanapradhānādhyāpaka of a college, which was probably the greatest and the biggest and the highest of its times. The editor has made an excuse that his text was based on one single manuscript; so there are likely to be some shortcomings. But the Index was his own creation. Why it is full of so many flaws and faults? We don't know who would be able to answer this question.

Mahāmaoho was too conscious of putting his big title on short (1-1/2 page) bhūmikā that he wrote for his mahāmahima kṛti.

R's life and place

Very little is known about the life and locale of the author Raghunātha Varmā, except what he himself has given in his colophons. Our editor has presented some useful information on what he got from a perusal of the manuscript. But that is very little. Nothing is known about the place and time of our author--where did he live and where did he write. Maybe he was residing in Kashi when he composed S. He pays his homage to Natvā Śambhum ....Ḍhuṇḍhim. He is referring to Shrī Ḍhuṇḍirāja Gaṇeśa. That shows, maybe, the proximity. One who has so much regard and respect for the holy city of Kashi and says so much about Kāśyām maraṇān muktiḥ would not have left his pārthivaśarīra in any place other than Kashi. But this is only a conjecture.

Gurūn natvā sutattvajñān dayālūn Rāmavat sadā.

In R this homage to the guru occurs a little later and in a very brief form. However, in *Saṅgraha* it occurs as the very first maṅgalācaraṇa and in a very elaborate form as Yatkīrtiprabhayā....

Ratnākara was composed earlier than *Saṅgraha*. Yet it is evident that R had in his mind an abridged version too, because he says at the end of his Ratnākara:

> Mandāḥ saṅkṣepam icchanti sudhiyo'nalasāḥ param.
> Vistaram, vistṛtto'to'yam sudhiyām prītaye mayā. ~~check~~

So mandāh are alasāḥ. Yet he condescended for the mandāḥ and alasāḥ and prepared an abridged version.

In his *Saṅgraha* he says:

> Laukikanyāyaratnānām ākare yat pradarśitam.
> Tasya saṅkśepa eveha śīghrabodhāya darśyate.

It seems the old age had made him wiser. He did not use the word alasa or manda, but the cause for compiling this abridged version was given as śīghrabodhāya. Traditionally the term *Saṅgraha* has been defined as follows:

> Vistareṇopadiṣṭānām arthānām tattvasiddhaye.
> Samāsenābhidhānam yat saṅgraham tad vidur budhāḥ.

So here the purpose for abridgement is given as tattvasiddhi.

Here the objective is stated as tattvasiddhi.

In his *Saṅgraha*, Raghunātha Varmā repeatedly says Ratnākare and refers to his comprehensive work many a time. We have noted in our footnotes the above fact by words such as Ratnākarasya saviśeṣam nāmagrāham ullekhaḥ. Also he says that he does not want to elaborate lest the work gets too voluminous. Many statements in verses made in the beginning of *Saṅgraha* are just reproduced by R from *Ratnākara*. After all, *Saṅgraha* is only an abridged version of the Ratnākara.

It is an unsolved puzzle to us why this Mahāmahopādhyāya did not have any utsukatā autsukya, kutuhala, or kautuka to know more about the Ratnākara? The word Ratnākara itself means an ocean! We don't know who would be able to answer this question.

MMP (Mahāmahopādhyāya) says that he had to depend upon only one book. We don't accept this argument. He saw two manuscripts. Even if he saw one, we would like to present here a well-known nītivākya:

> Varam eko guṇī putro na ca mūrkhaśatānyapi.
> Ekaś candras tamo hanti na ca tārāgaṇo'khilaḥ.

We would like to know where was his own knowledge gone that brought him to the gaddī of the pradhānādhyāpaka and the reputed title of Mahāmahopādhyāya? What would he say about vārāham ca purā sthitaḥ (p. 60), rajjor jñātāyāḥ sarpādyātmanā bhānam (p. 100), jñānasya nāśe (p. 129) and pitrāmṛtastnandhaya (p. 135), and so many other horrible aberrations of all kinds the listing of all of which would become too boring to the reader. Let it be remembered that we are not talking here of the long lacunae in the text which number more than a score and bore us to the very core of our heart.

The page layout and other features of the book are totally primitive. For example, the saṃśodhaka mahāśaya does not make any distinction between prose and poetry in his page layout at many places. Samadṛṣṭir viśiṣyate. There are many such undesirable elements and shortcomings which would discourage any reader to read the book.

In the Bhūmikā of his magnum opus, the SM (saṃśodhaka mahāśaya) says: Kāśīvidyāsudhānidhināmake Kāśikarājakīyasaṃskṛtapāṭhaśālāsthapaṇḍitopakrame māsikapustake. This is wherein the Saṅgraha was originally published.

Our Manuscript Sources

We acquired photocopies of two MSS from London. They helped us to some extent, especially in filling the lacunae of the vinā rasam duṣkaraṇam. The collation of Mahāmoho text with LA (the better of the two) showed many lacunae in mahāmahopādhidhāriduḥśodhitaduṣkaraṇam. There were more than a score of such swallowing

which had to be filled in. LA proved much superior, though that too is defective. In God's creation too everyone is not alike.

LB (the other ms.) is terribly defective. The scribe has bungled time and again. No revision or correction was done after it was written. It is traditional in style, pothi type. Landscape. LA is modern book style, Portrait. The same is true with the Ratnākara MS that we obtained from London, which opens like a modern book. It is truly a ratna.

The Śuddhipatra

The saṃśodhaka mahāśaya has provided an elaborate śuddhipatra containing 88 entries. This śuddhipatra too needs another śuddhipatra which may be called -- **śuddhipatrāśuddhisaṃśodhanaśuddhipatram**. It seems a **śuddhipatra** was prepared. Then the corrections were carried out. But the misreadings or the entities to be corrected were left the way they were originally listed. We go to the text and we find that it already stands corrected. This is a very frustrating and exasperating situation. Also there are certain cases where the text was originally correct. It still stands corrected. But the **suddhipatra** asks us to make it **aśuddha**! We will call it **śuddhapūrvasyāśuddhividhayakam citravidhānapatram**. This might appear funny, but not unnatural. The editor saw another manuscript. It had wrong reading. He thought it preferable without weighing. He asked the reader to correct. Ignorance is not bliss.

In this **vinā rasam duṣkaraṇam** pages 12 ka and kha have been inserted later on. All the matter on these pages was omitted earlier. This fact proves that another manuscript was used and some intelligent person inserted the missing matter marking it as ka and kha. Therefore it is not true to say that the entire text was based on only one single manuscript.

The Index of the Nyāyas

Mahāmoho has prepared an Index. It is a tragic display of **varṇaviparyāsa, varṇavyatyaya, and varṇasāṅkarya**, etc. He has called it "**sūcī**." It truly pierces our heart as **sūcī**. This was his own creation. He cannot attribute his horrible bundles of blunders on **ekamātrapustakāvalambana**.

This Index demonstrates a disorderly conduct. Maybe it was prepared by a beginner who did not know even the basic order of the Devanagari Script. Or, he did not believe in any order. His philosophy of life might have been **Manaḥpūtam samācaret**. Consequently, the Index has turned out to be horrible. There are distortions, omissions, repetitions. Arrangement is simply derangement. It is not an order, but a disorderly conduct of the worst kind. The colophon states that there are 404 **nyāyas--vedābhrāmnāya**. But the index lists only 400.

Here are some specimens of the disorderly conduct of the person who prepared the so-called **Laukikanyāyasaṅgrahadhṛtanyāyānām sūcīpatram**:

To Sum Up

Laukikanyāyasaṅgraha (the present work) is only an abridged version of the *Laukikanyāyaratnākara*. Both were authored by Raghunātha Varmā Udāsīna, only a Rajput in the words of George Buehler! It was a terrible misfortune of this author that both of his works (*Ratnākara and Saṅgraha)* were subjected to the dirtiest kind of editorial irresponsibility. Most of the contemporary heads of the departments of Sanskrit in India's major universities today have been made aware of the dirty deed of the Darbhanga editors in distorting the *Ratnākara*. We have named their mean work as Durbhagākṛtir Durbhagākṛtiḥ. Now they will see also the performance of this Mahāmahopādhyāya. It is very difficult to determine which of the two editorial performances deserves greater condemnation--of the *Ratnākara or Saṅgraha.*

Gaṅgādhara Śāstrī was a Mānavallī. He was already a Mahāmahopādhyāya when in 1890 he edited the *Siddhāntaleśasaṅgraha* of Appayya Dīkṣita. It was published by the same publisher who published *the Laukikanyāyasaṅgraha*. This degree is not awarded to an urchin. It is just possible that by 1902 he had become so old that his sense organs had lost the power to fucntion properly. Some junior fellow, who could not count properly even upto ten, was entrusted with the task to look into the book and see that the white pages were made black. How else one could explain this low level of performance. When we see such a sloppy work, we cannot but conclude that the person who saw the book through the press was either a first class Devānām priyaḥ or Anyatramanā abhūvam nāśrauṣam, anyatramanā abhūvam nādarśam.

Why discuss the bunglings of SM?

The answer is :--

Śatrorapi guṇā vācyā doṣā vācyā gurorapi.

But this is all pralāpa! And pralāpo'narthakam vacaḥ. We are fully aware of this fact. Yet

Pūrotpīḍe taḍāgasya parīvāhaḥ pratikriyā.
Śokasamvignahṛdayam pralāpair eva dhāryate.

We cannot suppress our pangs of suffering at this low level work from a person sitting at such a high level position.

An old, worn-out, brittle, and tattered copy of this *Saṅgraha* has been with me since the year 1949 or so. I have been carrying it all along with me across the high seas and vast continents since then. It has been my companion for the last fifty years or so. It was already jīrṇa when I had acquired it. By now it had become atyanta jīrṇa śīrṇa. It could not have been used at all for reading or reference. So it was practically useless. Now Almighty God has enabled me to give it a new life. Now it is fully computerized. It

can be reproduced at any time in any number of copies.

It is just possible that the MS. of the *Laukikanyāyasaṅgraha* that George Buehler reported from Kashmir in 1877 was in Śāradālipi and that it is not preserved at the BORI in Pune. I could not get success in getting it collated with my own text. It is a very long story and a sad one too. Sarvaḥ svārtham samīhate. Here the word artha does not mean what is meant in Vāgarthāviva sampṛktau. One head of the Dept. of Sanskrit characterized this kind of work as a thankless job. Another head told me that the word prayojana in Prayojanam vinā mando'pi na pravartate means money only. If no money no work.

Three publications on the Laukikanyāyas are coming out simultaneously -- all at that same time--the *Laukikanyāyaratnākara* and the *Laukikanyāyasaṅgraha* of Raghunātha Varmā Udāsīna and the *Laukikanyāyāñjali* compiled by Colonel G. A. Jacob. In my introductions to the other two books I have discussed in somewhat detail the work and the works of Śrī Raghunātha. I have also presented various thoughts on the subject of the nyāyas. I have also explained why I could not take up the work on the Laukikanyāyas earlier in my life. The reason why I was forced to do it now is also explained there. Therefore it is not necessary for me to repeat all that here.

We would like to conclude this not too pleasant writing with a sincere prayer to God Almighty :

Sarve bhavantu sukhinaḥ sarve santu nirāmayāḥ.
Sarve bhadrāṇi paśyantu mā kaścid duḥkhabhāg bhavet.

Columbia, MO
New year 1998

Murarilal Nagar

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

लौकिकन्यायसङ्ग्रहः।

यत्कीर्तिप्रभया सुशुक्लभुवने मायाप्रभावैः प्रभो-
    र्नीलादेर्जनिताऽप्रतीतिरचला द्यौः संवृता शोभते ।
यच्छिष्योडुगणैः स मे गुरुरहो हार्दान्धकारापहः
    श्रीमद्रामदयालुरिन्दुरमलो मोदाय भूयात्सदा ॥ १ ॥

नत्वा शम्भुं हरिं गौरीं विधिं ढुण्ढिं च भारतीम् ।
क्रियते रघुनाथेन लौकिकन्यायसंग्रहः ॥ २ ॥

लौकिकन्यायरत्नानामाकरे यत्प्रदर्शितम् ।
तस्य संक्षेप एवेह शीघ्रबोधाय दर्श्यते ॥ ३ ॥

न्यायार्थं विषयं चैवोदाहृतिं च यथामति ।
वदिष्यामोऽत्र संक्षेपाद्विस्तरादपि च क्वचित् ॥ ४ ॥

प्रसङ्गादागतानां तु न्यायानां तत्र विस्तृतेः ।
अर्थमात्रं वदिष्यामः क्वचिदन्यामुदाहृतिम् ॥ ५ ॥

प्रसङ्गादायाता अपि निगदविख्यातविषया
    न ते व्याख्यास्यन्ते पुनरसकृदुक्ताश्च विरलाः ।
पुनर्व्याख्यास्यन्ते विषयकथनादिप्रविततः
    पुरा प्रोक्तान्कांश्चित्पुनरपि वदिष्यामि विषये ॥ ६ ॥

अर्थादर्थो न शब्दार्थ इत्याद्या वृद्धसूक्तयः ।
पूर्वैर्न्यायितया प्रोक्ता वदिष्यामस्ततस्तथा ॥ ७ ॥

उदाहृतिं वदिष्यामः प्रायो वेदान्तशास्त्रगाम् ।
मीमांसान्यायगां काञ्चित्काञ्चिच्चापरशास्त्रगाम् ॥ ८ ॥

आम्नायशिरसामस्यानिबन्धत्वं न तावता ।
स्याद्वैशेष्यात्तु तद्वाद इति न्यायसमाश्रयात् ॥ ९ ॥

पञ्चीकृतस्य भूम्यादेः पृथिवीत्वादिकं यथा ।
आम्नायान्तनिबन्धत्वं तथाऽस्य स्यादसंशयम् ॥ १० ॥

असाधारणधर्मस्य गन्धवत्त्वादिकस्य वै ।
उपलम्भात्तथात्वं चेत्तन्नैवात्रापि वारितम् ॥ ११ ॥

शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
इति लक्षणसंबन्धो विद्यतेऽत्र यतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥

उपासनाः क्रियारूपाः श्रुत्यन्तेषु तथाऽऽकरे ।
दृश्यन्ते हि तथाऽप्येषां वेदान्तत्वं यथा ध्रुवम् ॥ १३ ॥

यथा चान्यनिबन्धेषु बहुष्वप्यन्यगोचरः ।
विचारो दृश्यते तद्वद्भवत्वत्रापि न क्षतिः ॥ १४ ॥

ससैन्धवेऽपि मौद्गे हि सूपे मौद्गत्ववद् ध्रुवम् ।
श्रुत्यन्तस्य निबन्धत्वं निबन्धस्यास्य गम्यताम् ॥ १५ ॥

तत्तदीयैरनूबन्धैरिदं स्यादनुबन्धवत् ।
तदीयाः केऽनुबन्धाः स्युरिति चेत्त्वमवेहि तान् ॥ १६ ॥

स्यादत्रोपनिषन्नाम छन्दसां काण्ड उत्तरः ।
वेदान्तस्तदनुग्राहि सूत्रभाष्यादिकं तथा ॥ १७ ॥

अधिकारी सविषयः सम्बन्धः सप्रयोजनः ।
अनुबन्धा इति ख्याताश्चत्वारः सन्ति शास्त्रगाः ॥ १८ ॥

अधीतवेदवेदाङ्गो ह्यापातब्रह्मबोधवान् ।
बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सम्यगाराधितेश्वरः ॥ १९ ॥

ब्रह्म नित्यमनित्यं तु जगदेवं विवेचकः ।
ऐहिकामुष्मिकेभ्यश्च भोगेभ्यो विरतः सदा ॥ २० ॥

यत्नेन मनसो नित्यं विषयेभ्यो निवर्त्तकः ।
तेभ्यो बाह्येन्द्रियाणां च बलादाकर्षकः सदा ॥ २१ ।.

उभयेषां निवृत्तानां तथा स्थापनयत्नवान् ।
शीतोष्णसुखदुःखानां तथा मानापमानयोः ॥ २२ ॥

सहिष्णुः श्रवणादौ च सर्वदैव समाहितः ।
गुरुवेदान्तवाक्येषु केवलाद्वैतवृत्तिषु ॥ २३ ॥

दृढविश्वासवान्धीरः सत्यवादी दयान्वितः ।
अहं बद्धो विमुक्तः स्यां कथमेवं विचिन्तकः ॥ २४ ॥

वेदान्तेष्वधिकारी स्याद्वेदान्तज्ञैर्विनिश्चितः ।
तद्विषयस्तु जीवस्यात्यन्ताभेदः परात्मना ॥ २५ ॥

तत्रैव तस्य तात्पर्यं नान्यत्रैवं विनिश्चितेः ।
स एव विषयस्तस्य न्यायविद्भिर्विनिश्चितः ॥ २६ ॥

यत्परः शब्द इत्यादेर्न्यायादर्थव्यवस्थितिः ।
गङ्गायां घोष इत्यादिलौकिकेष्वपि दृश्यते ॥ २७ ॥

प्रयोजनवति श्रुत्यास्तात्पर्यं च विनिश्चितम् ।
स्वाध्यायस्य विधेर्नूनं विरोधो ह्यन्यथा भवेत् ॥ २८ ॥

तच्च प्रयोजनं ब्रह्माद्वैतज्ञानेन सिध्यति ।
ब्रह्मविद्भवति ब्रह्मेत्यादिशास्त्रानुशासनात् ॥ २९ ॥

न भेदे तस्य तात्पर्यं सिद्धत्वादन्यमानतः ।
प्रयोजनविहीनत्वान्निन्दितत्वाच्च सर्वथा ॥ ३० ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति योऽत्र नानेव पश्यति ।
अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्बिभेतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ ३१ ॥

प्रधानादौ न तात्पर्यं श्रुतेः किं त्वन्तरात्मनि ।
उपक्रमोपसंहारमुखैर्लिङ्गैर्विनिश्चयात् ॥ ३२ ॥

मतान्तरनिरासेन ह्येतदर्थप्रपञ्चनम् ।
भविताऽग्रे तदेतस्य विस्तरादुपरम्यते ॥ ३३ ॥

प्रतिपाद्यस्य चैक्यस्य जीवात्मपरमात्मनोः ।
वेदान्तानां च सम्बन्धं बोध्यबोधकतां विदुः ॥ ३४ ॥

तेषामेकत्वबोधेनोत्पाद्योत्पादकतां तथा ।
प्रयोजकप्रयोज्यत्वं सम्बन्धः शास्त्रमोक्षयोः ॥ ३५ ॥

हेतुमद्धेतुभावश्च सम्बन्धो मोक्षबोधयोः ।
सम्बन्धोऽभिहितोऽभिज्ञैरुक्तभेदैश्चतुर्विधः ॥ ३६ ॥

अद्वैतावरकस्यास्य मूलाज्ञानस्य बाधनम् ।
सविलासस्य संप्राप्तिश्चानन्दस्य प्रयोजनम् ॥ ३७ ॥

कल्पितस्य निवृत्तिश्च नाधिष्ठानातिरेकिणी ।
रज्जुसर्पनिवृत्तिर्हि न रज्जोरतिरिच्यते ॥ ३८ ॥

प्रत्यगात्मतया तस्य प्राप्तत्वेऽपि च सर्वदा ।
कण्ठचामीकरन्यायात्तत्प्राप्तिरुपचर्यते ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैव सन्नयं ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतौ श्रुतम् ।
विमुच्यते विमुक्तश्च निवृत्तश्च निवर्त्तते ॥ ४० ॥

अङ्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ ४१ ॥

इति न्यायं समाश्रित्य दुर्दुरूढदुरुक्तयः ।
यास्ताः सम्यङ्निरस्ताः स्युः श्रुतिन्यायसमाश्रयात् ॥ ४२ ॥

अनाद्यविद्यया तस्यावृतेः सोऽप्राप्तवद्भवेत् ।
विद्यया तन्निवृत्तौ तु प्राप्त इत्युपचर्यते ॥ ४३ ॥

स्वाधिष्ठानातिरेकेण न सत्ता कल्पितस्य वै ।
विद्यया तन्निवृत्तिस्तूपचारादिति निश्चिनु ॥ ४४ ॥

स्वबाहौ कल्प्यमानस्य भुजङ्गस्य निवर्त्तनम् ।
न दृष्टं वस्तुतो लोके दण्डाद्यैर्बाह्यसर्पवत् ॥ ४५ ॥

अतश्च द्विविधेऽपि स्यादैकरूप्यं प्रयोजनम् ।
आत्मरूपेण संस्थानं ततः सिद्धं प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥

संक्षेपेणानुबन्धा हि श्रौताः प्रोक्ता यथामति ।
तदनुग्राहिसूत्रादेस्त एवैवं विनिश्चिनु ॥ ४७ ॥

तथा तस्य निबन्धानामनुबन्धास्त एव च ।
अस्याप्येतन्निबन्धत्वादनुबन्धा भवन्ति ते ॥ ४८ ॥

अत्र सर्वत्र निबन्धपदं प्रकरणपरम् ।

ननु किमिदं सूत्रादेः श्रुत्यनुग्राहित्वं तदर्थावबोधहेतुत्वमिति चेन्न । तत एव तत्सम्भवेन तद्वैयर्थ्यात् । अन्यथा विषयासिद्धेर्विचारानुपपत्तेः । स्वीकृत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु वेदान्तविषय एव न सम्भवति, जीवब्रह्मैक्यस्य तद्विषयत्वाद्विरुद्धधर्मकयोश्च तयोस्तदयोगादिति । उच्यते । यद्यपि वेदान्तेभ्य एव तदर्थप्रमा जायते तथाऽपि तेषां परपरिकल्पितार्थान्तरपरत्वसंशयाद-सम्भावनादिपुरुषदोषप्रतिबन्धवशाच्च प्रमासामग्र्या जायमानाऽपि सा नाविद्यानिवर्त्तनक्षमा । किं

तु मज्जनोन्मज्जनन्यायेनाप्रतिष्ठितेव भवति । अतस्तादृशप्रतिबन्धनिरासेन प्रमाणजन्यायाः प्रमितेः स्वविषयप्रतिष्ठत्वस्थिरीकरणाय विचारशास्त्रमारम्भणीयम् ।

यत्तु विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाज्जीवब्रह्मणोरैक्यासम्भव इति, तन्न । विरोधस्य भेदाधीनतया तद्-सिद्धावसिद्ध्याऽद्वैतवादिनं प्रति स्वरूपासिद्धेः । अनुमानेन श्रुतिबाधायोगाच्च । किञ्च सर्वमानोप-जीव्यप्रत्यक्षविरोधेऽप्यागमस्यैव प्राबल्यमित्युत्सर्गः । तथा च तत्पादोपजीविनो वराकस्यानु-मानस्य का कथा । तथा च स्मृतिः --

प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । इति ।

तथा च न विषयविचारयोरसिद्धिरिति सिद्धम् ।

नूतनतार्किकोत्थापितकुतर्कनिराकरणेन मन्दानवगाह्यभाष्याद्युक्तितात्पर्यवर्णनेन च प्रकर-णानां साफल्यम् ।

अस्य तु प्रकरणान्तरैस्तुल्यावान्तरविषयादिमत्त्वेऽपि सर्वशास्त्रेतिहासपुराणसाहित्यव्याकरण-काव्यनाटकाख्यायिकादिषु वर्त्तमानदुरवगाह्यलौकिकन्यायनिचयार्थविषयाद्युद्घाटनेन सर्वोप-कारित्वादवश्यारभ्यत्वम् ।

परमविषयादयो यद्यपि प्रकरणानां शास्त्रीया एव तथाऽपि प्रकरणत्वादेवावान्तरविषयादयः सन्त्येव । तत्र सारं जिघृक्षुरवान्तराधिकारी । सगुणनिर्गुणरूपविषयभेदं विहाय निर्गुणमात्रमिह विषयः, शास्त्रैकदेशसंबद्धमित्यंशेन संगृहीतः । तन्मात्रावधारणमतिगूढशास्त्रतात्पर्योद्घाटनं नव-तार्किकोद्भावितशास्त्रतात्पर्यपरिपन्थिकुतर्कनिराकरणं चावान्तरप्रयोजनं शेषेण संगृहीतम् । संबन्धस्तु विषयानुरूप इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ व्याख्येयन्यायव्याख्यानमारभ्यते । तत्र तावन्न्यायसप्तके प्रायस्त्वंपदार्थशोधनम् । ततो ऽष्टमे वृक्षप्रकम्पनन्याये तत्पदार्थशोधनपुरःसरं वाक्यार्थनिरूपणं भविष्यति । स्थूणानिखनन-सिंहावलोकनन्यायाभ्यामुक्तार्थदार्ढ्याय तद्विरुद्धमतान्तरनिरासाय चोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः ।

यत्रातिसूक्ष्मार्थज्ञापनाय क्रमेण तत्समीपः समीपतरः समीपतमश्चाऽर्थस्तत्तयोच्यते तत्र स्थूला-रुन्धतीन्यायोऽवतरति । यथा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयतीति विधिबलाद्वरवध्वोस्तद्दर्शने प्राप्तेऽति-सूक्ष्मायास्तस्या झटिति दर्शयितुमशक्यतया तावच्चन्द्रं तत्त्वेन वदन्ति । ततश्चन्द्रेतरास् तत् -

समीपस्थास्तारकाः । ततः सप्तर्षिसंज्ञकाः समीपतराः । ततः समीपतमं वसिष्ठं तत्त्वेनोक्त्वा तामेव तत्तया बोधयन्ति ।

तथा गृहादीनात्मानमिव मन्यमाना प्राकृताः, गृहे नष्टे नष्टोऽहमिति क्रोशन्तो दृश्यन्ते । तान्वारयन्ती श्रुतिः आत्मा वै जायते पुत्र इति तावत्पुत्रमात्मत्वेन वदति । ततोऽस्य धीः पुत्रात्मत्वे मा पर्यवस्यत्विति स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति देहमात्मानं वदति । ततो देहमेवात्मानं न जानीयादिति तात्पर्यवती श्रुतिस्ते ह प्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयुरित्यादिना श्रोत्रादीनां चेतनत्वं सूचयन्ती तदविनाभूतमात्मत्वं सूचयति । तथैव पुनरन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति प्राणात्मत्वं ब्रूते ।

इन्द्रियात्मनिरासः कुत इति चेदसम्भवादिति गृहाण । तत्समुदायस्यात्मत्वे एकाभावे देहस्य निरात्मत्वापत्तिः । न च कस्यचिन्नाशेऽवशिष्टस्य वृन्दस्यान्यत्वेऽपि कस्यचित्तन्तोर्नाशेऽप्यवशिष्टतन्तुवृन्दे स एवायं पट इतिवदतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञा न विरुद्ध्यते, पारिषदन्यायेन च तत्कार्यनिर्वाहोऽपीति शङ्क्यम् । उत्तरवृन्दस्य पूर्वस्माद्भिन्नतया पूर्वेणानुभूतस्योत्तरेणास्मरणापत्तेः । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायात् । एकस्य कस्यचिदात्मत्वं तु विनिगमनाविरहेणाशक्यं वक्तुम् । तेषां प्रत्येकं भोक्तृत्वे स्वातन्त्र्ये च बहूनामैकमत्यासम्भवेन विरुद्धदिक्क्रियया बहुवृकाकृष्टमृगन्यायेन देहोन्मथनप्रसङ्गः ।

न च वरगोष्ठिन्यायेनैकमत्यम् , कदाचित्तत्सत्त्वेऽपि सदा तदसम्भवात् । एकस्य प्राधान्योपगमे तु तस्यैवात्मत्वं युक्तम् । स्वामिभृत्यभावस्य देहभेदव्याप्तत्वात्तदैक्ये स्वामिभृत्यन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः। तस्माद्युक्ता श्रुत्या तेष्वात्मत्वधीनिरासाय प्राणस्यात्मत्वोक्तिः । प्राणेऽपि तन्निरासायान्योऽन्तर आत्मा मनोमय इति वदति । एवमन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयो ऽन्योन्तरात्माऽऽनन्दमय इत्यादावपि बोध्यम् । ततः पुत्राद्यानन्दमयान्तानामनात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिर्निर्विशेषात्मतत्त्वमेवात्मत्वेन दर्शयति ।

तथा हि कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमचक्षुरश्रोत्रम् । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता । न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाऽहम् । चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः । एष ते आत्मा सर्वान्तर इत्याद्याः श्रुतयोऽनादिभवानुवर्त्तमानचार्वाकादिभ्रमसिद्धस्य प्रकृतन्यायेन शुद्धाद्वैततत्त्वे मुमुक्षुधीनिवेशाय पूर्वोक्तश्रुत्याभासानूदितस्य पुत्राद्यात्मत्वस्य बाधपूर्वकमात्मतत्त्वं प्रतिपादयन्ति ।

किं च पुत्रात्मत्वश्रुतेर्गौणत्वं स्पष्टमेव । भेदप्रसिद्धेः । ते ह प्राणा इत्यादिश्रुतौ प्राणादिशब्दास्तत्तद्देवतापरा इति स्पष्टमाकरदृशाम् । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तश्रुतेर्मुञ्जादिषीकोद्धरणन्यायेन सर्वान्तरब्रह्मपुच्छशब्दार्थसर्वबाधावधिभूतात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायार्थत्वेनोपन्यस्तत्वान्न

तस्याः स्वार्थपरत्वम् । प्रत्यगात्मादिश्रुतीनां तूपक्रमादिलिङ्गैः स्वार्थपरत्वात्प्राबल्यम् । प्रयोगश्च पुत्राद्यानन्दमयान्तं जगदनात्मा, दृश्यत्त्वाद्घटवदिति । आत्मा स्वेतरचैतन्यभास्यः, पदार्थ-त्वादित्याद्यनुमानं त्वन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतिबाधितं ज्ञानेऽनैकान्तिकं च । ज्ञानमपि वेद्यं चेत्स्ववेद्यत्वे आत्माश्रयः। परवेद्यत्वेऽनवस्था ।

अस्तु को दोषो मूलक्षयाभावात् । न यदेव न ज्ञायते तदेवासत्संपद्यते । एवं तद्वेद्यमपीति सर्वेषां गड्डलिकाप्रवाहन्यायेनाप्रामाणिकत्वप्रयुक्तासत्त्वलक्षणान्धकूपपतनं स्यात् । ततश्च कथं न मूलक्षयप्रयुक्तो जगदान्ध्यरूपदोष इत्यलम् ।

तस्माद्देहादीतरस्तत्साक्षी वेदान्तैः प्रकृतन्यायेन बोध्यते इति सिद्धम् ।

पञ्चकोशावतरणन्यायस्तु श्रुतिमात्रसिद्धत्वान्न लौकिकः, एतत्तुल्यविषयप्रयोजनश्च । तथा हि ये स्थूलदेहादयः श्रुत्याऽन्नमयादिशब्दैरुक्तास्ते कोशवत्कृमेरात्मानन्दस्यावरकतया क्लेशहेतुत्वात् कोशा इत्युच्यन्ते ।

तत्र पञ्चीकृतभूतोत्पन्नः स्थूलदेहोऽन्नमयकोशः । पञ्चीकरणं त्वचिन्त्यशक्तिरीश एकैकं भूतं द्विधा विधाय, तेषु पञ्च भागान्प्रत्येकं चतुर्धा विधाय, तेषां स्वस्वद्वितीयभागानन्यस्थूलभागेषु योजयति । एवं च ते प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मका भवन्तीति । तेषु वियदादिव्यवहारस्तु मल्लग्रामन्यायेन स्वांशाधिक्यात् ।

ननु पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतपञ्चकमित्यार्योक्तेस्तन्मूलेतिहासादेश्च व्योमादिदशमांशसाम्यं वाय्वादेरिति गम्यते । तथा चाकाशाष्टमांशस्यापि वाय्वादिसर्वांशापेक्षयाऽप्याधिक्यात् सर्वत्र तद्व्यवहार एव स्यादिति । उच्यते । न्यूनाधिकभावो हि ब्रह्माण्डावेष्टनभूतभूतेष्वेव, नान्तर्गतेषु, अनुपलम्भात् । यथाऽऽहुः--

ब्रह्माण्डावरणेष्वेषा न्यूनाधिकविचारणा । इति ।

तानि चापञ्चीकृतान्येवेति वासिष्ठादौ प्रथितम् । यथा च स्वांशाधिक्यात्तत्तद्व्यवहारयोग्यानि स्युस्तथैव मेलितानि । यत्तु क्वचित्सम विभज्येति पाठः, तत्र सममिति सङ्घातायातम् । यद्वा समं तत्तदंशाधिक्यात्तत्तद्व्यवहारयोग्यं यथा स्यात्तथेति समर्थनीयम् । एवं हि व्योम्नि शब्दोऽभि-व्यज्यते । वायौ स्पर्शोऽपि । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । न च सर्वत्र सर्वे कुतो नाभिव्यज्यन्ते । अभि-व्यञ्जकस्य पञ्चीकरणस्य साम्यात् । तस्य प्राग्विद्यमानगुणाभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । न चैवं सर्वत्रैकैकगुणाभिव्यक्तिरेव स्यात् । कार्ये कारणगुणानुवृत्तिस्वीकारेण व्योमादिषु क्रमेणैकद्वि-

त्रिचतुःपञ्चगुणानां प्रागपि सत्त्वात् । त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणत्वान्न तस्याप्रामाणिकत्वम् ।

तेभ्यश्च स्थूलदेहादयो जायन्ते । ते च न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति कथ्यते इति न्यायेन पाञ्च-भौतिका उच्यन्ते । प्रचुरभागस्य भूतस्य प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तापुत्रन्यायेन भौमादिव्यवहार-भाजो भवन्ति । अवकाशादिरूपकार्योपलम्भाच्च कार्येण कारणसंप्रत्यय इति न्यायेनैकदेहे कारण-तया पञ्चभूतसत्ताऽवधार्या । स चैकानेकज्ञानगोचरतया वनवत्समष्टिर्वृक्षवद्व्यष्टिश्च भवति । यद्वा व्यक्तिषु जातिवत्सर्वव्यष्टिष्वनुस्यूतमण्डात्मकं समष्टिः, प्रत्येकं शरीरं व्यष्टिः । एतदुपहितं चैतन्यं विश्वनराभिमानित्वाद्विविधं, राजमानत्वाच्च वैश्वानर इति विराडिति चोच्यते । व्यष्ट्युपहितं विश्व-शरीरप्रविष्टत्वाद्विश्वः । तथाहि । जीवस्य त्रय उपाधयः । सुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरञ्जितमज्ञान-मात्रमुपाधिः। स्वप्ने लिङ्गशरीरम्। तच्चाज्ञानोपरञ्जितम् । अहमज्ञ इति प्रतीतेः। जागरे तूभयशरीर-संसृष्टं स्थूलशरीरम् । पीनोऽहं निश्चिनोम्यज्ञोऽहमित्यनुभवात् । एतदेवान्नविकारत्वादन्नमय इत्युच्यते ।

न च पूर्वोत्तरविरोधः। पञ्चीकृताया भुव एवान्नाकारेण परिणतत्वात्तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्यायेन पाञ्चभौतिकत्वानपायात् । तमःप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्याद्व्योमादयो जायन्ते । तेषु च कारणगुणप्रक्रमन्यायेन सत्त्वादयो जायन्ते । तत्र तद्गतरजोंऽशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणो जायते । स चैकोऽपि स्थानभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते । ननु व्योमवद्देहे वृत्तिलाभमात्रेणावस्थितो बाह्य-वायुरेवास्तु । पञ्जरचालनन्यायेन वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा क्रिया वाऽस्तु । किं विशेष-कल्पनागौरवेण । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना वरीयसीति न्यायादिति चेन्न । एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ वायोरिन्द्रियाणां च प्राणात्पृथङ् निर्देशात् । तथा च न्यायः -- न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति ।

व्यस्तेभ्यस्तु क्रमेण वागादीनि जायन्ते । तत्सहितः प्राणः प्राणमयकोशो भवति । तत् - सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्योऽन्तःकरणं जायते । तच्च मनोबुद्ध्याख्यवृत्तिभेदाद् द्विविधम् । व्यस्तेभ्यश्च तेभ्यः क्रमेण श्रोत्रादीनि जायन्ते । तैः सहिते मनोबुद्धी मनोमयविज्ञानमयकोशा-वुच्येते । एतत्कोशत्रयं मिलितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरमिति लिङ्गमिति चोच्यते । अत्रापि समष्टित्वव्यष्टित्वव्यवहारः पूर्ववन्मतभेदेन ज्ञेयः ।

तत्र समष्ट्युपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । व्यष्ट्युपहितं तु तैजस इति । अनिर्वचनीयं ज्ञानबाध्यं भावरूपं त्रिगुणात्मकमज्ञानम् । तदेव जीवेशावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ मायादिशब्देनोच्यते । तत्र शुद्धसत्त्वप्रधानं सन्मायेत्युच्यते । मलिनसत्त्व-प्रधानं त्वविद्येति । सा च प्रियमोदादिसहिताऽऽनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयो बन्धहेतुत्वात्कोशः सूक्ष्म-

स्थूलदेहकारणत्वात्कारणशरीरमिति चोच्यते। तदुपहिता चित्प्राज्ञ इत्युच्यते। मायोपहिता त्वीश इति। एतयोरैक्यमग्रे वक्ष्यामः।

कोशानामनात्मत्वे तु पूर्वा एव युक्तयोऽनुसन्धेयाः। संघातानात्मत्वमपीन्द्रियवृन्दानात्मत्वव-न्निश्चेयमिति दिक्। इति स्थूलारुन्धतीन्यायः।

अत्रादित आरभ्यैतावद्ग्रन्थसन्दर्भे प्रसङ्गाद् ग्रन्थान्तरेष्विव ये न्यायाः पठितास्ते पाठक्रमेणैव लिख्यन्ते। सङ्गतिस्तु मुख्येष्वेव। यथास्य भिक्षुपादप्रसारणन्यायेनातिदेशसङ्गतिः। प्रासङ्गिकेष्वपि यस्यान्यस्य सङ्गतिर्भविता तस्याप्यर्थमात्रं वदिष्यामः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायः। शबरस्वामिवचनमिदम्। अस्य यः श्रुतार्थ-नान्तरीयकतया लभ्यते न स वेदार्थ इत्यर्थः। लोकसाधारण्याय न स शब्दार्थ इति पठ्यते॥ १॥

अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इत्यप्येतादृशः॥ २॥

यत्परः शब्द इति। योऽर्थः परः तात्पर्यविषयो यस्य स यत्परः। स्पष्टमन्यत्॥ ३॥

कण्ठचामीकरन्यायः। यथा कण्ठगतं हेमभूषणमज्ञानादप्राप्तमिव, कण्ठे तं पश्येत्युपदेशाज् ज्ञातं प्राप्तमित्युपचर्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः॥ ४॥

अङ्के चेदिति न्यायः। अङ्के गृहकोणे। स्पष्टमन्यत्॥ ५॥

मज्जनोन्मज्जनन्यायः। यथा नद्यादौ पतितस्तरणानभिज्ञः कदाचिन्मज्जति कदाचिदु-न्मज्जति तथेत्यर्थः॥ ६॥

यदा तत्र पतितः सोऽन्यदालम्बनमलभमानो व्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालम्बते तदा कुशकाशावलम्बनन्यायः। अनेन हि दृढासु युक्तिषु निरस्तासु निर्बला युक्तीरवलम्बमानोऽलमनेन कुशकाशावलम्बनन्यायेनेति निरस्यते॥ ७॥

यथा पङ्कलिप्ता तुम्बिका नदीसमुद्रादौ मज्जन्ती पङ्कक्षयेऽवकाशे आगत्य तिष्ठति तथा जीवो देहक्षयेऽलोकाकाशे गत्वा तिष्ठति। अयमेव तस्य मोक्ष इति दिगम्बराः। इति जलतुम्बिकान्यायः॥ ८॥

तदेकदेशिनस्तु पञ्जरमुक्तपक्षिन्यायेन सदोर्ध्वगमनमेव तस्य मोक्षं मन्यन्ते ॥ ९ ॥

विक्षेपबहुलं धावनमेव पुरुषार्थं मन्यमाना बालैरप्युपहसनीया इत्यलमुन्मत्तवचसि काव्य-दूषणोद्भावनेनेति न्यायेन नेह निरस्यन्ते ॥१०॥

जीवः स्वाविद्यादिभिर्देहान्तरं निष्पाद्यैव पूर्वं त्यजतीति विवक्षायां तृणजलौकान्यायः। सापि हि तृणान्तरमाश्रित्यैव पूर्वं त्यजति ॥११॥

एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन मज्जनोन्मज्जनन्यायादनन्तरा न्यायाः स्मृत्वोदाहृताः । हस्तिपकदर्शनस्य हस्तिस्मारकत्ववन्नद्यादिज्ञानस्य तत्सम्बन्धिकुशादिस्मारक-त्वम्। इतरन्यायद्वयेऽपि पञ्जरमुक्तेत्यस्य तथैवोदाहरणम्। द्वितीयस्य त्वाक्षेपसङ्गत्योदाहृतिः ॥१२॥

स्थूणानिखननन्यायः। स्थूणा यथाऽसकृत्सञ्चाल्य निखनने क्रियमाणे दृढा भवति तथोत्तर-ग्रन्थेन प्रागुपपादितार्थदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सिंहावलोकनन्यायः । सिंहो यथा कञ्चिन्मृगं हत्वाऽग्रे गच्छन्नन्योऽपि चेत्स्यात्तमपि हन्या-मिति धिया पश्चात्पश्यति, हन्ति च दृष्टिपथमागतं, तथा बुद्धिपथमागतस्वपक्षपरिपन्थिपर-परिकल्पितयुक्त्याभासान्तरनिरासायाप्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

पारिषदन्यायः। यथा पारिषदानामेकस्मिन्मृतेऽप्यवशिष्टैस्तत्कार्य्यनिर्वाहस्तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥

नान्यदृष्टमिति ॥ १६ ॥

बहुवृकाकृष्टेति च स्पष्टौ ॥ १७ ॥

बहुराजकपुरन्यायोऽप्येतादृशः ॥ १८ ॥

वरगोष्ठिन्यायः। गोष्ठिरन्योन्यवार्त्ता। वरलाभाय गोष्ठिर्वरगोष्ठिस्तया यथा वरवधूबन्धूना-मैकमत्ये सति विवाहरूपमेकं कार्य्यं निष्पाद्यते तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वामिभृत्यन्यायः ॥ २० ॥

मुञ्जादिति न्यायः। मुञ्जाख्यतृणादिषीकाख्यं गर्भस्थं मृदुतृणं यथा बहिरावरकतया स्थितानां मुञ्जाख्यतृणानां विभजनेन समुद्धियते तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

गड्डुलिकाप्रवाहन्यायः। गड्डुलिकानामवीनां गणादेका चेत्कूपे पतिता तदा वार्य्यमाणा अपि सर्वा तत्र पतन्तीति प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

एतादृश एवान्धपरम्परान्यायः। सोऽप्यूर्ध्वमुख्यनवस्थास्थल एवोदाह्रियते ॥ २३ ॥

वटे यक्षन्याये यदि वक्तृपरम्परोपदेशस्य मूलभूतोऽनुभवो नास्ति तदा सोऽप्येतादृशः। सत्त्वे तु विलक्षण इति बोध्यम् ॥ २४ ॥

मल्लग्रामन्यायः। यथाऽन्येषु सत्स्वपि मल्लानां बहुत्वान्मल्लग्राम इत्युच्यते तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एतेन ब्राह्मणग्रामाम्रवणादयोऽपि न्याया विवृताः ॥ २६ ॥ २७ ॥

न हि त्रिपुत्र इति स्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

देवदत्तापुत्रन्यायः। न हि देवदत्ताया एव पुत्रो भवति किन्तु देवदत्तस्यापि। तथाऽपि मातुः प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तापुत्र इत्युच्यते ॥ २९ ॥

पितुः प्राधान्यविवक्षायान्तु देवदत्तपुत्रन्यायेनेत्युदाह्रियते ॥ ३० ॥

अत्रैव प्रासादवासिन्यायोऽप्यवतरति। एक एव देवदत्तः कालभेदेन प्रासादोपर्यधश्च वसन्नपि प्रासादवासप्राधान्येन प्रासादवासीत्युच्यते ॥ ३१ ॥

कार्येण कारणसंप्रत्यय इति न्यायः ॥ ३२ ॥

तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्यायः। तस्य कपालादेर्हेतोर्मृदादेरेव तत् घटादिकारणत्वमस्तु, किं तेनान्तर्गडुना कपालादिरूपकार्येणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कारणगुणप्रक्रमन्यायः। कारणगुणाः कार्ये स्वसजातीयगुणानारभन्ते। यथा तन्तुरूपादयः पटरूपादीनिति न्यायार्थः ॥ ३४ ॥

पञ्जरचालनन्यायः । यथा सयत्नैर्दशभिः पक्षिभिरेकक्रियोत्पादनेन पञ्जरचालनं क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैः प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देहचालनं क्रियतामित्यर्थः । न वायुक्रिये इत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायोऽयम् ॥ ३५ ॥

धर्मिकल्पनात इति स्पष्टः । धर्मकल्पनायाः श्रेष्ठत्वं च लाघवप्रयुक्तम् ॥ ३६ ॥

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इति न्यायेऽपि तथा बोध्यम् ॥ ३७ ॥

प्रकृतमनुसरामः । एतेन भिक्षुपादप्रसारणन्यायोऽपि व्याख्यातप्रायः, विषयोदाहरणसाम्यात् । अर्थसङ्गती तु यथा कश्चिद्भिक्षुर्यथेष्टान्नाच्छादनवासगृहादिलाभाय धनाढ्यगृहे प्रविष्टो युगपत्तल्लाभं दुर्लभं मन्वानः, पूर्वमिह पादप्रसारस्तु मे भवतु पश्चात्परिचयं सम्पाद्य क्रमेण सर्वं साधयिष्यामीति धियाऽल्पां भिक्षां स्वीकरोति, तथा मातेवातिहितैषिणी श्रुतिरद्वैततत्त्वे मुमुक्षुमतिप्रवेशमिच्छन्ती सकृत्तमशक्यं च मन्यमाना पूर्वोक्तक्रमेण संसारमुक्त्यै तद्बोधयतीति बोध्यम् ॥२ ॥ ३८ ॥

सोपानारोहणन्यायोऽपीह बोध्यः । यथा प्रासादमारुरुक्षुर्युगपदारोढुमशक्नुवन्पूर्वां पूर्वां कक्षां परित्यजन्नुत्तरामुत्तरां चारोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति, तथा स्वात्मभूतमपि ब्रह्म, अज्ञानाद् व्यवहितमिवापन्नमात्मत्वेन ज्ञातुकामः सहसा ज्ञातुमशक्नुवन्नुत्तरोत्तरात्मत्वबुद्ध्या पूर्वपूर्वात्मत्वधीबाधेन क्रमेण प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति ॥ ३ ॥३९॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश इत्यादावध्यारोपे यस्माद्यस्योत्पत्तिरुक्ता तदतिरेकेण तदभावो यत्र सम्भाव्यते तस्मिंस्तस्य लयो वोच्यते तत्र सोपानावरोहणन्यायप्रवृत्तिः। तथा येन, क्रमेण सोपानमारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततोऽवरोहन्ति । तथा पूर्वोक्तपञ्चकोशावतरणन्यायेन तत्त्वे बुद्धिमारोहयितुमशक्तो भोग्यभोगायतनतदाश्रयचतुर्दशभुवनतदाधारब्रह्माण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्यो नातिरिच्यन्त इति सम्भावयेत् । तानि च सह सूक्ष्मशरीरैरपञ्चीकृतभूतेभ्यः । एवं गन्धतन्मात्रात्मिकां पृथ्वीं रसतन्मात्रात्मकामात्रत्वेन भावयेत् । अपश्च रूपतन्मात्रात्मकतेजोमात्रत्वेन । तच्च स्पर्शतन्मात्रात्मकवायुमात्रत्वेन । तं च शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रत्वेन । तं चाकाशं स्वकारणभूतमायोपहितमहेश्वरमात्रतया भावयेदिति । एवं च यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात् सुखेन भूमिमेति तथा तेन क्रमेण भावनात्सुखेन भूमानमद्वितीयं शिवमेति ।

प्रलयोऽप्यनेनैव क्रमेण बोध्यः । साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायात् ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते ॥ इति स्मृतेश्च ॥

वार्तिककारैर्विश्वादीनामपि विलापनक्रम उक्तः --

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥
मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेदिति ।

अत्रापि तदतिरेकेण तद्भावभावनैव विलापनम् । एषामनेनैव क्रमेण प्रलये उपाधिलय-प्रयुक्तो लयोऽपि बोध्यः । चिदात्मनोऽपि कुत्रचिद्विलापनं लयश्च स्यादिति शङ्कां वारयति श्रुतिः -
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः । इति ॥ ४ ॥ ४० ॥

साक्षात्प्रकृताविति न्यायोऽत्र प्रासङ्गिकः । घटादेर्लयो हि कपालादावेव भवति । न तु पर-माणुषु । तथैवानुभवादिति तदर्थः ॥ १ ॥ ४१ ॥

एतेनाध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति न्यायोऽपि व्याख्यातः । आद्यन्याय-त्रयेणाध्यारोपस्य चतुर्थेनापवादस्य च प्रतिपादनात् ॥ ५ ॥ ४२ ॥

रेखागवयन्यायोऽप्येतादृशः। कीदृशो गवय इति ग्रामीणेन पृष्टो वन्यो लिखित्वा दर्शयामास । स चर्जुबुद्धित्वाद्रेखागवयमेव गवयं मेने । पश्चाद्वने गवयं दृष्ट्वा रेखायां तद्बुद्धिं तत्याजेति लौकिकी गाथा । तथैष पुरुष इत्यादिश्रुतेः पूर्वोक्ततात्पर्यानभिज्ञोऽनात्मानमेवात्मतया जानीते । गुरुशास्त्रोप-देशेनात्मनि ज्ञाते तदात्मबुद्धिमपवदति ॥ ६ ॥ ४३ ॥

शाखाचन्द्रन्यायोऽपीदृशः । यथा चन्द्रं दिदर्शयिषुराप्त आदौ दिगन्तरागतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं वारयितुं शाखायां चन्द्र इत्यधिकरणत्वेन संबन्धविशेषेणादौ शाखामुपलक्षणमुपादत्ते । ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुषश्चन्द्रसमीपवर्त्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूपं प्रकृष्टप्रकाशात्मकं बोधयति । एवं हि बोध्यधीः सुखेन चन्द्रेऽवतारिता भवति । तथा पञ्चकोशावतरणवाक्येष्वपि बोध्यम् । एवं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपश्रुत्य ब्रह्मशब्दस्यानेकत्र प्रयोगदर्शनान्मुमुक्षुभिर्ज्ञेयो ब्रह्मशब्दार्थः क इति जिज्ञासोर्जगत्कारणत्वोपन्यासेन, येषु जीवादिषु जगत्कारणत्वं न सम्भवति तेषां कार्योपाधितयोपाधिद्वारा सृज्यकोटौ निविष्टत्वेन स्रष्टृत्वासम्भवात्तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेरपि सम्भवज्जगत्कारणभावेषु प्रधानादिषु ब्रह्मत्वभ्रममपनेतुं स्वरूपलक्षणमुपन्यस्यते । न हि जडानां

तेषां ज्ञानादिरूपतोपपद्यते । ततश्चाद्यं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्तिनिश्चयपूर्वकबुद्धिस्थिरीकरणार्थम् । द्वितीयं तु सर्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकवस्तुस्वरूपसत्तानिश्चयार्थम् । त्वंपदार्थतटस्थस्वरूपलक्षणयोरपीद-मेव प्रयोजनं बोध्यम् ॥ ७ ॥ ४४ ॥

यत्रैकस्य वस्तुनो मतभेदेन बहूनि रूपाणि तत्तच्छास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलभ्य, क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायाद्वस्तुनि विकल्पासम्भवं च मत्वा विरुद्धानां समुच्चयस्याप्यसम्भवेन तेष्वेकमतप्रतिपादितं सर्वाविरुद्धं वस्तु स्वीक्रियते तत्र वृक्षप्रकम्पनन्यायः प्रवर्त्तते । यथा वृक्ष-मारूढः पुमानधः स्थितैर्नरैः पूर्वमियं शाखा प्रकम्पितव्या पूर्वमियमिति भिन्नभिन्नशाखाप्रचालने नियोजितः, तदधःस्थेनैव च केनचित्सर्ववृक्षप्रकम्पने प्रेरितः, सर्वैः पूर्वप्रचालनस्याऽऽज्ञप्ततया यौगपद्यासम्भवेन, क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्वाविरोधासिद्धेस्तच्चिकीर्षया वृक्षं प्रकम्पयति, तत्प्रकम्पनेन च सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति भवति सर्वैरविरोधः, तथा योगादारभ्य स्थावरान्तेशवादिभिरविरोधायौपनिषदाभिमतो महेशोऽङ्गीकार्यो वीतरागैर्मुमुक्षुभिः ।

ननु के तत्तदभिमता ईशाः कश्चौपनिषदाभिमतः । कथं च तदुपगमे सर्वैरविरोध इति चेच्छृणु तावद्योगाभिमतमीश्वरम् । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । सोऽपि जीववदसङ्ग श्चिद्रूपश्च । परश्च जीवेभ्यस्तन्नियन्तृत्वात् । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः ।

ननु नियन्तृत्वं नाम तत्तत्कर्मकारयितृत्वं, तच्चासङ्गस्यानुपपन्नं, यः कारयति स करोत्येवेति न्यायेन कर्तृत्वस्य दुर्निवारत्वात् । दृश्यते हि योधयितृषु नृपेषु दानादिकर्तृत्वं, स्वयं योद्धृत्वं चेति । न । लोहचुम्बकन्यायेनासङ्गस्यापि प्रेरकत्वोपपत्तेः । न च तन्निष्प्रमाणकम् । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । बन्धमोक्षादिव्यवस्थापृथ्व्यबाद्यवस्थित्यनुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । जीवानामपि स्वतः क्लेशादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्या सह विवेकाग्रहेण क्लेशादिसत्त्वाङ्गीकारात् । ईशस्तु सदा तैरसंस्पृष्ट इति विशेष इति । एतेन सेश्वरसांख्यवादोऽपि व्याख्यातः । एततुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

तार्किकास्त्वसङ्गस्य नियन्तृत्वमसहमाना नित्यबुद्धीच्छाकृतिमान्पुंविशेष ईश्वरः । पुंविशेषत्व-मप्यस्य बुद्ध्यादिगुणकत्वादेव, नान्यथा । नित्यज्ञानादिमत्त्वादनित्यज्ञानादिमज्जीवेभ्य-स्तद्वैलक्षण्यमपि सिद्धयति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानं तत्र मानम् । स च लाघवादेकः, सर्वत्र कार्योपलब्धेर्विभुश्च । ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यो बाधकाभावादिति न्यायेन भ्वाद्युपादानसर्वसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्च । सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, यः सर्वज्ञः सर्वविदि-त्यागमोऽपि तत्र मानमित्याहुः । यद्यप्यविद्याकामकर्माद्यभावाज्जन्यं सुखमीश्वरे न सम्भवति तथाऽपि नित्यसुखाङ्गीकारे बाधकाभावात् , आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतेश्च नित्यसुखा-श्रयत्वमपीशस्य । अन्यत्सर्वं समानमिति तदेकदेशिनः ।

नित्यज्ञानादिमत्त्वे सदा सर्गप्रसङ्गात् , नित्यजिहीर्षावत्त्वे सदा प्रलयापत्तेश्च नैतन्मतं साधु । अतो लिङ्गदेहसमष्ट्युपहितो हिरण्यगर्भ ईशः । न च देहयोगे जीवत्वं शङ्क्यम् , तत्समनियता-विद्याद्यभावेन तस्यासम्भवात् । कथं तर्हि शरीरपरिग्रहः, लीलयैवेति गृहाण । न च तदीश्वरत्वे मानाभावः । उद्गीथब्राह्मणस्य तत्र मानत्वादिति हैरण्यगर्भाः ।

स्थूलदेहं विना सूक्ष्मस्यानुपलब्धेः स्थूलसमष्ट्युपहितो विराडेवेशः । स च सर्वतो मस्तका दिमान् । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिश्रुतेः । सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिस्मृतेश्च । सदेहत्वेऽपि जीवत्वाभावादिकं पूर्ववदिति विराडुपासकाः ।

विधिमुपासीनास्तु बहुपाणिपादत्वं नेशत्वप्रयोजकम् । अन्यथा कृमिविशेषस्य सहस्रपद्यादेर-पीशत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् श्रुतिस्मृत्यादिसर्ववाङ्मयशरीरया भगवत्या सरस्वत्या सदोपासितः सत्यलोकाधिपतिर्ब्रह्मैवेशः । यतो वेत्यादिसामान्यवाक्यान्यप्याग्नेयं चतुर्धा करोतीतिविशेष-वाक्येन पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवाक्यवत्प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिविशेषवाक्यात्तत्परतयैव नेयानि । स च रुद्रस्य स्वललाटादाविष्कर्त्ता, हरेरप्यसुरवधाद्यर्थमवतारेषु नियोजकः । क्वचित्तयोः स्तुत्यादौ प्रवृत्तिस्तु लोकसंग्रहाय । सा च विधेः स्वीयैव, तयोः स्वांशत्वादित्याहुः ।

श्रीविष्णुनाभ्युद्भूतपद्मोत्पन्नो हि विधिः । स चैतत्क्व तिष्ठतीति विचारितवान् । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत्सोऽमन्यत -- अस्ति चैतद्यस्मिन्निदमस्तीति श्रुतेः । ततो यदस्याधिष्ठानं तन्मे मूल-मिति तन्निश्चयार्थं चिरं भ्रमन्नपि नापश्यत् । पश्चात्समाधिना चित्तेऽवभातमपश्यत् । चिरं तत्स्वा तत्प्रसादात्प्रजोत्पादे समर्थो बभूव। तत एव च वेदान्स्मृत्वा सर्वज्ञतामापेति भागवतादिषु प्रथितम् । अतो विष्णुरेवेशः । स च स्वकृतधर्ममर्यादापालनाय स्वेच्छयाऽवतरति । न तु कस्यचिदाज्ञया । यथाऽऽह -- यदा यदा हि धर्मस्येत्यादि ।

किं च महोपनिषदि -- एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादिसर्व व्यवच्छेदेनैकस्यैव हरेः सर्गादौ सद्भावं, ततः प्रपञ्चोत्पत्तिं चाभिधायाथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोपतत्ता इमा आपः । तासु तेजोहिरण्यमयमण्डमभवत्तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायतेत्यादिना, अथ पुनरेव नारायणः सोन्यत्कामो मनसाऽध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायतेत्यादिना च ब्रह्मरुद्रयोस्तत्सृष्टत्वोपवर्णनं दृश्यते । दृश्यते चैतदुपबृंहणं भारतादिषु । तस्माद्विष्णुरेवेश इति वैष्णवाः ।

केचित्तु मूर्त्तित्रयातीतं मायाशबलं ब्रह्म नारायण इति मन्यन्ते । स एव वासुदेव इति महा-विष्णुरिति चोच्यते । तेषां

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥

विष्णुर्मन्वादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥

रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥

इत्यादिवचनान्यनुकूलानि ।

शैवास्तु, ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ, फलमत उपपत्तेरित्यादिन्यायेन पशुस्थानीयानां जीवानां बन्धमोक्षसुखदुःखादिलक्षणं फलं यदधीनं स ईश्वरः । तच्च शैवलैङ्गादिषु शिवाधीनं प्रतिपादितं तस्येश्वरत्वं ज्ञापयति । तथा हि

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः ।
पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवर्त्तिनः ॥

तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ।
मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून्पतिः ॥

स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशून्बद्ध्वा महेश्वरः ॥

पाशैरेतैः पतिर्देवः कार्यं कारयति स्वकम् । इति ।

किं च जगत्कारणतयोक्तयोर्ब्रह्मविष्ण्वोरपि यदीशानस्य कारणत्वं तदा जगत्कारणत्वे किं वक्तव्यम् । यथाऽऽह श्रीकृष्णो हरिवंशे --

अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीर्याः ।
त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ॥

इति मन्त्रवर्णेषु भारते पुराणेषु च शिवहर्योरुपास्योपासकभावप्रतिपादकानि बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते। तत्र कानिचिद्रत्नाकरे दर्शितानि। विस्तरभिया नेह लिख्यन्ते।

कौर्मे च मार्कण्डेयादीनृषीन्प्रति श्रीकृष्णः सर्गादौ महार्णवे काकतालीयन्यायेन स्वेन विधेः समागमं विवादं चोक्त्वा सामान्येन प्रागुक्तस्य शिवमाहात्म्यस्य ख्यापनायोक्तवान् :--

एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः।
प्रबोधार्थं परं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम्॥

कालानलसमप्रख्यं ज्वालामालासमाकुलम्।
क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम्॥

ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्वमाशु वै।
अन्तमस्य विजानीयामूर्ध्वं गच्छेयमित्यजः॥

तदाऽऽशु समयं कृत्वा गत्वा तूर्ध्वमधश्च नौ।
पितामहोऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ समेत्य वै॥

बद्धाञ्जलिपुटौ भूत्वा शम्भुं तुष्टुवतुः पुनः। इति

शिवश्चैताभ्यां स्तुतः स्वस्मात्तयोरुत्पत्तिमुक्त्वोवाच --

प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्मि यथेप्सितम्।

ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणिपत्य महेश्वरम्।
ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणपितामहौ॥

भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव महेश्वर।

ततः स भगवानीशः संहसन्परमेश्वरः।
उवाच मां महादेवः प्रीतः प्रीतेन चेतसा॥

प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्त्ता त्वं धरणीपते। इत्यादि।

अत्र प्राग्ब्रह्मविष्ण्वोरीश्वरत्वाभिमानाद्विवादे प्रवृत्ते तद्वारणाय लिङ्गाविर्भावः । तच्छिरःपादान्वेषणाशक्त्याऽभिमाने निवृत्ते शिवाविर्भावः । ततस्तत्प्रसादाच्चैतयोः सर्वसामर्थ्यम् । अत एतयोरैश्वर्य्यं शिवाधीनम् । शिवस्य स्वाधीनम् । प्रसादेनैव च तत्तन्माहात्म्यख्यापनाय क्वचित्कल्पे ततस्तदंशेनाविर्भाव इत्याद्युपपादितम् । एवं शैवलैङ्गादिष्वपि द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वतन्त्रैश्वर्यः शिव एवाराध्यो मोक्षादिकामैः। न हि भिक्षुको भिक्षुकं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायात् ।

देवो विश्वाधिको रुद्रः शिव एको ध्येयः शिवंकरः ।
अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेश्च ।

सर्वैरवश्याराध्यत्वं च तस्य मन्त्रो दर्शयति--

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति जिह्वया ससमिति ।

जनेष्वन्तर्यामितया तिष्ठन्तं, परः परं श्रेष्ठं ये मनीषया सादरं ध्यायन्ति, ते ससं सस्यविकारमन्नं जिह्वया गृह्णन्तीति शाब्दोऽर्थः । ये तु कुतर्कव्यसनिनस्तमन्तर्नेच्छन्ति ते पुरीषमेव जिह्वया गृह्णन्तीति

धन्याः खलु वने वाता इत्यादेरिवाप्रस्तुतप्रशंसागम्येऽर्थे कटाक्षः ।

तथा ह्युपबृंहितं पराशरेण :--

अन्तरिच्छति यो रुद्रं सदा वन्द्यं मनीषया ।
गृह्णाति जिह्वया सोऽयं रसपूर्णामृतोदकम् ॥

अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं भवम् ।
पुरीषमेव गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशयः ॥ इति ।

अत्राद्येन मन्त्रवाच्योऽर्थो दर्शितः । द्वितीयेन गम्यः । स चेह स्वयंबाधितत्वात्तेषां गर्हितवृत्तित्वे पर्यवस्यति । अयमर्थो दर्शितोऽन्यत्र--

धिक्तेषां धिक्तेषां धिक्तेषां जन्म धिक्तेषाम् ।
येषां न वसति हृदये कुमतिपथविमोचको रुद्रः ॥ इति ।

तस्मात्सर्ववशित्वात् सर्वाराध्यत्वात्सर्वफलप्रदत्वाच्च सर्वेशः शिव इत्याहुः । स च निमित्तं जगताम् । उपादानं तु तन्मायेति केचित् । परमाणव उपादानं महेशो निमित्तमित्यपरे ।

अन्ये त्वीशस्य द्वे शक्ती, चिदात्मका आनन्दात्मका च । तत्राद्या गौरी । तद्विशिष्टस्य शिवस्य निमित्तत्त्वम् । द्वितीया विष्णुस्तद्विशिष्टस्योपादानत्वम् । तयोश्च शिवस्वरुपत्वं तच्छक्तित्वं च । मायाऽविद्यादिशब्दवाच्या तु शक्तिरन्यैव । सा चोभयविधेऽपि कारणत्वे सहकारिणीत्याहुः । एतन्मतमूलवचनानि तु रत्नाकरे द्रष्टव्यानि ।

परे त्वथर्वशिरसि पूर्वखण्डे देवा ह वै स्वर्गलोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवान् । इति पृष्टवतो देवान्प्रति सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिना, एवं मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेदेत्यन्तेन वचनेन शिवस्य सर्वात्मत्वं प्रतिपादितम् । अनन्तरं ततो देवा रुद्रं नापश्यन् । ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति । ऊर्ध्वबाहवः स्तुन्वन्तीति देवैरुपास्यत्वं दर्शितम् । ततश्च द्वितीयखण्डे यो वै रुद्रः स भगवान् भूर्भुवस्वर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नम इत्यारभ्य यश्च विष्णुर्यश्च महेश्वर इत्यादिप्रकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रोमेन्द्रादीनां महाभूतादीनां च तद्विभूतित्वं पूर्वखण्डोक्तसर्वात्मवचनेन सिद्धमवयुत्यानुवादन्यायेन विशिष्य दर्शितम् । तृतीयचतुर्थयोस्तन्नामनिर्वचनमुखेन तस्य परभावः स्पष्टीकृतः । पञ्चमे तदुपासनादेव मोक्ष इत्युक्त्वा पाशुपतयोगात्मकतदुपास्तिप्रकारो दर्शितः । तदेवमादित आरभ्यान्तं विमृश्यमानमथर्वशिरोजातं मूर्त्तित्रयादतिरिक्तः परमशिवः सर्वतो ज्यायस्त्वात्परेश इति स्पष्टीकरोति ।

कैवल्योपनिषदि च --

उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥ इत्यादिना

मुमुक्षूपास्यत्वमुक्त्वा :--

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥

इति ब्रह्मादेस्तद्विभूतित्वं दर्शितम् ।

न च स ब्रह्मेत्यादौ तत्पदानां सन्निहिते प्राप्यत्वेनोक्ते भूतयोनौ वृत्तेरुचितत्वाद् ब्रह्मादीनां तद्विभूतित्वमेव सिद्ध्यति, न तूपास्यविभूतित्वमिति शङ्क्यम् । भूतयोनिशब्दस्यापि यौगिकस्य सन्निहिते शिवे एव वृत्तेः, तत्क्रतुन्यायात्तदुपासनात्तदाप्तेरेव युक्तत्वेन तस्य शिवान्यवृत्तित्व-कल्पनाऽयोगाच्च ।

न च कथं ज्ञात्वा तमिति तस्य ज्ञानान्मोक्षप्रतिपादनम् । सगुणब्रह्मवादे तद्बोधादेव मोक्षस्योप-पन्नत्वात् । निर्विशेषब्रह्मवादे सगुणज्ञानान्मोक्षो नोपपद्यत इति ज्ञात्वा तमित्यत्र तत्पदस्य निर्विशेषपरत्वावश्यकतया पूर्वेषामपि तत्परत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न । तत्तेजोऽसृजतेत्यादौ तत्पदानां सविशेषे वृत्तावपि तत्त्वमसिवाक्यश्रुततत्पदमात्रस्यैवानुपपत्त्या निर्विशेषे लक्षणावद्यत्रानुपपत्ति स्तस्यैव ज्ञात्वा तमिति तत्पदस्य तत्र लक्षणाया न्याय्यत्वेन योजनप्राप्यायां कावेर्य्यां मल्लबन्धनस्यायुक्तत्वात् । तस्मादुपास्यपरमशिवविभूतित्वमेव ब्रह्मादेरित्याहुः । उभयोरुपनिषदो रुपबृंहणभूतानि भारतपाद्मकौर्मादित्यपराशरशैवमानवादिपुराणवायुसूतसंहितावचनानि परम-शिवसंहाररुद्रयोर्नामरूपसाम्यस्य किञ्चिद्विशेषस्य च प्रतिपादकानि वचनानि च रत्नाकरे द्रष्टव्यानि ।

गाणपतास्तु -- तुरीयः परमशिवः श्रीगणेश एव । स एव वैष्णवैर्वासुदेवाभिधो महाविष्णु-रित्युच्यते । न तु शिवद्वयं विष्णुद्वयं वाऽस्ति येनैकः शिवो विष्णुर्वा मूर्त्तित्रयमध्यगो द्वितीय-स्तदतिरिक्त इत्युपगम्येत । एवं च स एव साक्षात्परं ब्रह्म । ब्रह्मादीनां तु तदंशत्वेन ब्रह्मत्वं व्यपदिश्यते । विष्णवंशानामिव विष्णुत्वम् । तथा च श्रुतिः । नमस्ते गणपते त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादि । अत्र विशेष्यसंबद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदिनैवकारेण पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र त्यैवकारेण पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्येव, गणपतेरन्यत्र साक्षाद् ब्रह्मत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यते । अतः श्रेयःकामैः सर्वैरपि स एवाराध्यः। तत्पूजां विनाऽन्यपूजाया वैयर्थ्यस्मरणेन फलजनकत्वायोगात् । अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरपेक्षितं स्मरणीयमिति न्यायेन, कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति न्यायेन च तदाराधनस्यावश्यकत्वात् ।

कृते च तस्मिन्

> विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् ।
> पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी परमं पदम् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः सर्वेष्टलाभसम्भवेन

अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमञ्जरी ।
अधीतेऽपि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी ॥

इति न्यायेनान्याराधने प्रयोजनाभावात् ।

सूर्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरं सर्वमिच्छेद्गणाधिपादिति स्मरणमप्यत्र मानम् । तस्मादेव ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्यादिसामर्थ्यलाभश्चेत्याहुः ।

परमशिवविभूतिरूपस्यापि श्रीगणपतेस्तत्त्वेन वर्णनमुपासनार्थं वास्तवतद्भेदाभिप्रायं च । सर्वत्र तत्पूजनस्य तत्तत्कर्मोपासनाङ्गत्वात् । न चैतावता तेषामननुष्ठानापत्तिः । प्रयाजादिषु कृत्स्नेषु ज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठानापत्तेः । इतरोपासनादिविधायकशास्त्राप्रामाण्यापत्तेश्च । सर्वमिच्छे-दित्यादि तु विनायकाराधनस्य परम्परया सर्वत्रोपयोगवर्णनपरं, न त्वितरनिषेधपरम् । तद्विधि-विरोधात् ।

किं च हेरम्बोपपादकवाक्येषु परमशिवनामानि रूपाणि च न दृश्यन्ते । अतो न स परम-शिवः । किं तु शंभुशिवशङ्करादिनामा त्रिनेत्रेन्दुशेखरादिलिङ्गो विधेरपि शास्ता हरेरपि वरप्रद-स्तेन नुतश्च श्रीकालभैरव एव वेदान्तप्रतिपाद्यो मुमुक्षुभिराराध्यो मूर्त्तित्रयपरः परमशिव इति भैरवमुपासीनाः ।

श्रीमल्लारिभक्तास्तु, कौर्मे ब्रह्मविष्ण्वोः स्वस्वसर्वेश्वरत्वाभिमानेन विवादे प्रवृत्ते, वेदैः प्रणवेन च पृथक्पृथग्बोधितो विधिर्नाविबुद्धवांश्चेत्तदा नीललोहितो रुद्रः प्रादुर्बभूव । स च तद्गर्ववचनं श्रुत्वा भैरवं प्रेरयामास । तेन च तच्छिरसि च्छिन्ने सति सोमः परमशिवः प्रादुर्बभूव । स च ब्रह्मणा बहुधा स्तुतः, स्वपादयोः पतितं तमुत्थाप्य वरांश्च दत्त्वा

प्रोवाचाग्रे स्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरम् ।
एष ब्रह्माऽस्य जगतस्त्वमस्य प्रथमः सुतः ॥

आत्मना रक्षणीयस्ते गुरुर्ज्येष्ठः पिता तव ।
अयं च भगवान्यज्ञोऽस्सगर्वो भवताऽनघ ॥

सान्त्वितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्वया ।
ब्रह्महत्याऽपनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शय ॥

चरस्व भिक्षाम्

इत्यादिना नीललोहिते व्रतमाज्ञाप्य च

स्थानं स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत् परमं पदम्।

ततः स भगवानीशः कपर्दी नीललोहितः।
ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम्। इत्युक्तम्॥

अत्र सदाशिवांशनीललोहितांशो भैरव इति भाति।

काशीखण्डेऽपि कौर्मोक्तरीत्यैव प्राक्तनं सर्ववृत्तान्तमुपपाद्य

अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम्।
स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम्॥

प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव।
कालवद्राजसे साक्षात्कालराजस्ततो भवान्॥

विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः।
त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरवः॥

यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्षणात्।
पापभक्षण इत्येव तव नाम भविष्यति॥

इत्यादिना नीललोहितात्कालभैरवोदयस्य विविधवरलाभस्य चाभिधानात्तस्य तदंशत्वमवगम्यते।

महादेवांशसंभूतं भैरवं भैरवाकृतिम्।

इत्यपि तत्रैवोक्तम्।

इह महादेवः परमशिवस्तदंशो नीललोहितस्ततः संभूतस्य भैरवस्य परमशिवांशांशत्वं स्पष्टं प्रतीयते । एवं पाद्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा चांशांशिनोरभेदोपगमात्परमशिवांशनीललोहितांशत्वाद्भैरवस्य सदाशिवाद्भेदाभावात्तत्त्वेन स्तुतिर्न विरुध्यते ।

साक्षात्परमशिवस्तु श्रीमल्लारिरेव सद्भिः सदा ध्येयः । तदुक्तम् :--

ध्यायेन्मल्लारिदेवं कनकगिरिनिभं म्होलसाभूषिताङ्कं
श्वेताश्वं खड्गहस्तं विविधबुधजनैः सेव्यमानं कृतार्थैः ।
युक्ताङ्घ्रिं दैत्यमूर्ध्ना डमरुविलसितं नैशचूर्णाभिरामं
नित्यं भक्तेषु तुष्टं श्वगणपरिवृतं नित्यमोङ्कारगम्यम् ॥ इति ॥

अत्रान्त्येन नित्यपदेन प्रागभावाप्रतियोगित्वविशिष्टध्वंसाप्रतियोगित्वार्थकेन तस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिर्न वा कुत्रचिल्लय इति प्रतिपादनात् सर्वकारणत्वं सूचितम् । पूर्वं तु ध्यायेदित्यनेन योजनीयम् । तथा चोङ्कारगम्यो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः स एव परमशिवोऽन्यत्सर्वं परित्यज्य सदा ध्येयः । शिव एको ध्येयः शिवंकरः । अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः । अयमेव हरिहरयोः स्वविभूतित्वेन ग्रहणान्मैलार इत्युच्यते ।

मः शंभुरश्च विष्णुश्च ताविलायां यदा गतौ ।
तदा मैलापदं जातं तावारातीति विग्रहात् ॥
मैलार इति मल्लारेर्नाम धेयमभूत्किल ।

इति निरुक्तेः रलयोर्व्यत्ययेनोच्चारणान्मैराल इत्यपि व्यवह्रियते । हरिहरयोस्तद्विभूतित्वे च विधेः सुतरां तत्सिद्धम् । विस्तृतं चैतन्माहात्म्यं ब्रह्माण्डादिपुराणेषु । तस्मादयमेव विश्वेश इत्याहुः ।

श्रीस्वामिकार्त्तिकेयोपासकास्तु सर्वगतत्वाद्भक्तानां सविलासाज्ञानशोषणाच्च स्कन्दपदाभिधेयः, सर्वबुद्धिरूपा गुहा विद्यन्त आधारत्वेनास्येतिव्युत्पन्नार्शआद्यजन्तगुहपदाभिधेयश्च सर्वान्तरात्मा सद्भजनीयानन्तकल्याणगुणो ब्रह्मादिविभूतिमान् तेषां कर्त्ता नेता च परमशिवः श्रीसुब्रह्मण्य एवेत्याहुः ।

एतेषु गाणपत्यादिमतेषु पुराणादिवचनानि तु लौकिकन्यायरत्नाकरे दर्शितानि ।

एवं ह्येकस्यैव सदाशिवस्य लीलाविग्रहेष्वेकाखण्डानन्तज्ञानानन्दघनस्वरूपेष्वप्यघटनघटनापटीयस्या तन्माययाऽन्यदेहवद्भिन्नपरिच्छिन्नसच्छिद्रत्वादिना प्रतीयमानेषु कथंचिदुत्कर्षापकर्षकल्पकानां शैवम्मन्यानां कोलाहलो दर्शितः । तादृशेष्वेव वैष्णवावतारेषु कथंचिदुत्कर्षापकर्षकल्पकानां वैष्णवंमन्यानामपि कलहस्तथैव दृश्यते ।

केचिद्धि नृसिंहतापनीयानुसारेण श्रीनृसिंह एव मूर्त्तित्रयपरो वासुदेवाभिधो महाविष्णुः । अन्ये मूर्त्तित्रयान्तर्गतविष्णोरंशावतारा इति मन्यन्ते ।

अन्ये तु ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चेत्यादिश्रीरामस्तुतिमाश्रित्य स एव तथाविधः । अन्ये तदंशांशा इत्याहुः ।

श्रीकृष्णोपासकास्तु, प्रकटैश्वर्यत्वात्साक्षाद्वासुदेवादिशब्दाभिधेयत्वाच्चक्रादिमत्त्वाद्

अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।

मत्तः परतरं नान्यद्

इत्यादिवचनकोटिभ्यश्च कृष्ण एव तथा, अन्येंऽशांशा इत्याहुः ।

एवं वामनादिष्वपि बोध्यम् । किं बहुना एकस्मिन्नपि कृष्णे गोकुलस्थोऽन्यो द्वारकास्थोऽन्य इति भेदमारोप्य पूर्वः पूर्णोऽन्योंऽश इत्येके । हरिवंशे जरासन्धभयादिव पलायितः कृष्णः परशुरामेण संगतस्ततो मन्त्रं पृष्टवान् । स च तस्मै मन्त्रमुपदिश्योवाच :--

तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः ।
द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ॥

तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतम् । इति ।

अनेनेतः पूर्वं विष्णोरंश एवासीत् । अनन्तरं स्वयमागत इति गम्यते । अयमर्थश्चाग्रे तत्रैव गरुडाख्याने स्पष्टीकृतः । तथा च पूर्वोऽशोऽन्यः पूर्ण इत्यसंदिग्धमित्यन्ये ।

एवमेतादृशेष्वेव देवीविग्रहेष्वपि तन्माहात्म्यवचनान्याश्रित्य केचित्सरस्वतीम् , अन्ये रमामन्य उमां सर्वोत्तमामाहुः ।

केचित्तु मार्कण्डेयान्तर्गतसप्तशतिकाप्रतिपाद्या महालक्ष्मीः सर्वोत्तमा । ब्रह्मादयो भारत्याद-यश्च सर्वे तद्विभूतयः । सैव सर्गादिहेतुर्बन्धमोक्षादिहेतुश्च ।

तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥

संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ।

सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि ॥

विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च ।
कारितास्ते

इत्यादितद्वचनात् ।

तत्रैव हंसयुक्तविमानस्थ इत्यादिना वृत्रप्राणहरे चैन्द्रीत्यन्तेन सप्तमातॄणां तद्विभूतित्वं दर्शितम् । एतेषां ब्रह्मादीनां सर्वेषां तदंशत्वात्तदभिन्नत्वेऽन्योन्यमप्यभेदः । तदभिन्नाभिन्नस्य तद-भिन्नत्वमिति न्यायादिति वदन्ति । प्राधानिकरहस्यादिवचनावलम्ब्येतन्मतप्रपञ्चोऽपि रत्नाकरे द्रष्टव्यः ।

एवमग्नीन्द्रादित्येश्वरवादा अपि तन्माहात्म्योपपादकश्रुतीतिहासपुराणवचनान्याश्रित्य तत्रैव प्रपञ्चिता ज्ञेयाः । तत्तद्भक्ता अपि सर्गादिहेतुत्वरूपेश्वरलक्षणं श्रुत्यादिप्रमाणं च तत्र तत्र दर्शयन्तो लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायेनेश्वरत्वं साधयन्ति । एवं हि वादिनो यद्विवाहस् तद्गीत-गानमिति न्यायानुसारीणि स्वस्वेष्टदेवमाहात्म्यवाक्यानि पश्यन्तोऽन्यानि तु पश्यन्तोऽपि दुराग्रहपिनद्धदृष्टित्वादपश्यन्त इव तदेकवाक्यतादिकं चाजानन्तोऽन्धगजन्यायेनान्योन्यं विव-दन्ते । अबुद्ध्वैव च मतान्तरं कूपमण्डूकन्यायान्निराकुर्वन्तो बुधैरुपहसनीयतां यान्ति ।

केचित्तु स्वस्वप्रीतिगोचरान्यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादीन्नृपनापितपुत्रन्यायेनायमेव सर्वोत्कृष्टो ऽयमेव सर्वोत्तम इति मन्यन्ते । तेभ्यश्च स्वयं तत्तत्स्वाभिलषितार्थतृष्णाग्रस्तेभ्योऽपि स्वशिश्नमपि चुम्बन्तमिक्षुदण्डमयाचतेति न्यायेन स्वाभिलषितार्थान्याचन्ते ।

अन्ये वटाश्वत्थचैत्यचूतार्कवंशादीनि स्वस्वकुलदैवतानि मत्वा स्थावरयोनिप्राप्त्याऽति-

दुःखितेभ्योऽपि तेभ्यो महिषीप्रसवौन्मुख्ये महिषो मदनातुर इति न्यायेनेष्टं याचन्ते। अन्ध-चटकन्यायेनाकस्माल्लब्धं चार्थं तद्दत्तं मन्यन्ते।

अघटनघटनापटीयस्या माययोपहितं जगतामभिन्ननिमित्तोपादानं परब्रह्म परमेश्वरः। तस्यांशैरिवांशैरीश्वरकोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिश्च सूत्रविराडग्न्यादिभिर्जगद्व्याप्तमित्यौ-पनिषदाः।

तथा च श्रुतिः--

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगद्॥ इति॥

एवं च जडानामप्यधिष्ठानानतिरेकात्तदीशत्ववादिभिरपि न विरोधः। सर्वे चैते सेविता ईश्वरत्वात्फलदा भवन्ति। फलवैषम्यं तु पूज्यपूजादेः सात्त्विकादिवैषम्यात्। मोक्षस्तु प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मसाक्षात्कारादेव। तदुक्तं वृद्धैः--

ईशसूत्रविराड्वेधो-विष्णुरुद्रेन्द्रवह्नयः।
विघ्नभैरवमैरालमारिकायक्षराक्षसाः॥

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रगवाश्वमृगपक्षिणः।
अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहितृणादयः॥

जलपाषाणमृत्काष्ठ-वास्यकुद्दालकादयः।
ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः॥

यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा तथा।
फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः॥

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा।
स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत्।
ईशजीवादिरुपेण चेतनाचेतनात्मकम्॥ इति।

ननु प्रत्यगभिन्नमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति भवतां सिद्धान्तः। ईश्वराः सर्व एवैत इत्युक्त्या तु पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्त्ताऽपि नष्ट इति न्यायेन जीवेशाभेदं साधयितुं प्रवृत्तैर्भवद्भिः सर्ववादि-संमत ईशाभेदोऽपि नाशितः स्यात्। न चैषां विकल्पेनेशत्वसम्भवः। वस्तुनि तदयोगात्। नापि समुच्चयेन, परेशितृत्वापत्तेः। नापि कल्पभेदेन व्यवस्थया, सर्वेषामप्यैश्वर्यस्य कालतः परिच्छिन्न-तया न कस्यापि सर्वेशत्वमिति दोषापातात्। तथा च वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायापातः। अश्वत्थादीनां तु न तत्कथमपि सम्भवति। प्रत्यक्षादिविरोधात्। सर्वेषामीशाङ्गत्वा- ङ्गीकारेऽपि तस्य साङ्गत्वेन घटादिवद्विनाशापत्तिः। ब्रह्मादीशत्वबोधिकानामुत्कर्षापकर्ष बोधिकानां च वाचां व्यवस्थाभावादप्रामाण्यापत्तिः। गता च जीवेशकोटित्वव्यवस्था। तत्प्रयुक्ता बन्धमोक्षादि-व्यवस्था च। तत्प्रयुक्तं श्रुत्यादिप्रामाण्यं च। तथा च चर्मतन्तौ महिषीं हन्तीति न्यायापातः।

तस्मात्कथं ब्रह्मादेरीशकोटित्वम्। कथं च तेषामत्यन्ताभेदः। का च तदुत्कर्षापकर्षबोधक-वचसां व्यवस्था। कथं च तत्तन्माहात्यवचसामेकवाक्यता। वह्न्यादेर्जीवकोटित्वे च का तदीशत्व-बोधकवाचां गतिः। कथं च जीवेशाभेदः। कथं चान्योन्यजीवैक्यम्। कथं च ब्रह्मणोऽनात्मनां भेदाभावः। कथं च तेषामन्योन्यमपि भेदाभाव इति सर्वं सम्यगुपपादनीयम्, येन स्वसिद्धान्तः प्रकृतन्यायसङ्गतिश्च सिध्येत्। अन्यथा ईश्वराः सर्व एवैत इति यथाश्रुतोपगमे प्रकृतन्यायस-ङ्गतिसिद्धावपि मण्डूकतोलनन्यायेन स्वसिद्धान्तप्रच्यवनादि वज्रलेपायते। तस्यावयवभूतैरिति श्रुतेः सावयवत्वोपगमे चाश्वत्थादीनां जन्मनाशादिमत्त्वेनोपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिण-मिति न्यायाद्ब्रह्मणः कूटस्थत्वहानिरिति चेदुच्यते।

एक एवाद्वितीयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः कूटस्थः परमात्मा कार्यमात्रप्रकृतित्रिगुणमायो-पहितः सर्वनियन्तृत्वादन्तर्यामी कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं शक्तत्वादीश इत्युच्यते। यथा चैक एव क्षेत्री क्षेत्रे बीजवापं कुर्वन्वापकः, सस्योपेतं तमेव क्षेत्रं जलसेकादिना पालयन्पालकः, अन्ते दात्रादिना तमुपसंहरँल्लावक इत्युच्यते, तथैक एवेशः स्वोपाधिमायागुणत्रयप्रयुक्तसर्गादिकर्म-भेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्रशब्दैरुच्यते।

तत्र कारणीभूतरजोगुणग्रहणेन सर्वप्रपञ्चस्य स्रष्टा सन्स एव ब्रह्मेत्युच्यते। हिरण्यगर्भस्तु यद्यप्यपञ्चीकृतस्रष्टृत्वाभावान्न ब्रह्मा, तथापि पञ्चीकृतभूतभौतिकस्रष्टृत्वात् क्वचिद् ब्रह्मेत्युप-चर्यते। स च जीव एव कल्पान्तरीयसूत्रात्माऽहंग्रहोपासनया तद्भावं प्राप्त इति प्रसिद्धमिति-हासादिषु। अतस्तदीशत्वबोधिका वाचस्तदन्तर्यामिपराः। एवं विराड्वह्नीन्द्रसूर्यादीशत्वबोधिका अपीति बोध्यम्। तदन्तर्यामिणश्च वस्तुतस्तदभेदेऽपि भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिसूत्रेभ्यः, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति, भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिभ्यश्च व्यावहारिकभेदोऽपि स्वीक्रियते। कारणीभूतसत्त्वगुण-

मादाय सर्वं चराचरं प्रपञ्चं पालयन्स विष्णुरित्युच्यते । तादृशतमोगुणमादायोपसंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते । एवं चैकस्यैव वस्तुनः परब्रह्मपरमशिवमहाविष्णुवासुदेवादिशब्दगोचरस्य चतुर्मुख-चतुर्भुजपञ्चमुखरूपाः पुमाकाराः वाणीरमोमारूपाः स्त्र्याकारा लीलाविग्रहाः ।

ननु चतुर्मुखाकारो विधेश्चतुर्भुजाकारो हरेः पञ्चमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो विधे रमाकारो हरेरुमाकारो हरस्य विग्रह इति विशिष्य वक्तव्यं, गुणत्रयभेदेन तदवच्छिन्नानां भेदात् । तथा च कथमेकस्येत्युक्तमिति चेच्छृणु । चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयोजकं विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यं, दैत्यसंहारादिरूपस्य तमोऽवच्छिन्नरुद्रकार्यस्य दर्शनात् । तस्य सुरादिरक्षणफलकेऽपि तमःकार्यत्वेन तदवच्छिन्नरुद्रकार्यत्वात् ।[1] एवं पञ्चमुखाकारावच्छिन्नस्येशस्य त्रिपुरादिदैत्य - संहर्तृत्वेऽपि न केवलरुद्ररूपत्वनिर्णयः, संहारस्य देवादिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात् । शिव एको ध्येयः शिवङ्करः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणीत्यादिश्रुत्या, स मोचयति सुप्रीतः, मोचयामि श्वपाकं वेत्यादिस्मृत्या च मुक्तिज्ञानादिरूपस्य सत्त्वावच्छिन्नविष्णुकार्यस्य प्रतीतेश्च ।

तमूचुर्भ्रातरो रुद्रः सेवितः सात्त्विकैर्जनैः ।
मोचयेत्सत्त्वसंयुक्तः पूजयेश्मतो हरम् ॥ इति ।

कौर्मे तु रुद्रे साक्षादेव सत्त्वयोगः प्रतिपादितः । एतेन तामसत्वेन रुद्रस्यापकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्तः । निरन्तरं दुःखमयसंसारपरिवृत्तिश्रान्तानां जीवानां कञ्चित्कालं विक्षेपविगम-समुल्लसदात्मानन्दानुभवेन विश्रान्तिं संपादयितुकामस्य तस्य संहाराय तमोग्रहणस्य दुश्चिकित्स्यव्रणपीडितानां व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्यायेन--

निदानज्ञस्य भिषजो रुग्णहिंसां प्रयुञ्जतः ।
न किंचिदपि नैर्घृण्यं घृणैवात्र प्रयोजिका ॥

इति शिवपुराणे व्याख्यातेन, निरतिशयकरुणाम्बुधित्वलिङ्गात् । ब्रह्मकोटौ गुणवश्यत्वा-सम्भवात् । निद्रालस्यादेस्तमःकार्यस्य तत्राप्रसिद्धेश्च । तमोयोगमात्रेण तत्पारवश्यस्य शङ्कितु-मशक्यत्वात् । अन्यत्राप्यतिप्रसङ्गात् । उत्कर्षापकर्षभावे श्रुतिस्मृतिविगीतत्वस्य प्रतिपादयिष्य-माणत्वाच्च । सत्त्वोद्रिक्तस्ततो ब्रह्मेति विष्णुपुराणादौ ब्रह्मणोऽपि सत्त्वगुणयोगेन विष्णुत्वं प्रतीयते । भारते चातिवृद्धानां प्रजानां विधेः कोपाग्निनोपसंहर्तृत्वस्मरणेन रुद्ररूपत्वं चावगम्यते । वासिष्ठे तु सत्त्वं देवा हरादय इति साम्येन सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधित्वमुक्तम् । एवं भवान्या दैत्या-दिसंहर्तृत्वेऽपि पालनरूपविष्णुकार्यप्रतीतेः, नृणां भवति मुक्तय इति मोचकत्वरूपसत्त्वावच्छिन्न-

---

[1] **Netrocchalanam.** The eye jumped from on Rudra to another Rudra. Here is a play and display of the **Maṇḍūkaplutinyāya.**

कार्यप्रतीतेः, महिषासुरयुद्धेऽसंख्यगणोत्पादकत्वरूपरजोवच्छिन्नकार्यप्रतीतेश्च न केवलरुद्ररूपत्व-निर्णयः।

ननु मोक्षप्रदत्वादिकमिदं महालक्ष्म्या उक्तम्। सा चान्यैव समष्टिरूपेति मार्कण्डेयप्राधानिक-रहस्यगततन्माहात्म्यालोचनेन बुध्यते। तथा च कथमनेन पार्वत्या मोचकत्वाद्युक्त्या विष्ण्वादि-रूपतोच्यत इति चेत्सत्यम्। एवं प्रतीयतेऽल्पश्रुतानाम्। बहुश्रुतैस्तूमावतार एव सेति निर्धार्यते। तथा हि मार्कण्डेये तस्या महिषशुम्भादिहन्तृत्वं नन्दपुत्रीत्वादिकं च यदुक्तं तत्सर्वं हरिवंशे गौर्या उक्तम्। तत्र तावत्प्रद्युम्नशम्बरयुद्धे

हतायां सर्वमायायां शम्बरोऽचिन्तयत्पुनः।
अस्ति मे कालदण्डाभो मुद्गरो हेमभूषितः॥

पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया।
गृहाण शम्बरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम्॥

मायान्तकरणं नाम सर्वासुरविनाशनम्।
अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ॥

शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ सूदितौ मया।

इति पार्वत्या एव ससैन्यशुम्भादिहन्तृत्वमुक्तम्। ततः शक्रप्रेषितनारदे मुद्गरवृत्तान्तं तदुपशान्त्यै गौर्युपासनं चोपदिश्य गते सति, दैत्येन तस्मिन्गृह्यमाणे सति, तदुत्थानाद् द्वादशार्कोत्थानादीन् नानोत्पातान् दृष्ट्वा, प्रद्युम्नः शंभुप्रियां हृदि स्मृत्वा भूमौ शिरसा प्रणम्य तुष्टाव :--

ओं नमः कात्यायन्यै गुहस्य जनन्यै नमः।
नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः॥

नमस्ये शुम्भमथनीं निशुम्भहृद्विदारिणीम्।
विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नां रणदुर्गां रणप्रियाम्॥

त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्।
सिंहवाहां नमस्यामि

इत्यादिना मध्यमोत्तमचरितोक्तं सर्वं गुहमातृविषयमुपपादितम्।

प्रथमचरितदेवता तु योगनिद्रारूपा तामसी शक्तिः। सा च रुद्रान्तर्भूतैवेति न विवादः। तथा च कथं दुर्गा मान्येति वाच्यम्। यद्यपि तत्र शुम्भनिशुम्भयोः शूलखड्गाभ्यां हननमत्र तु मुद्गरेणेति विरोधः, तथाऽपि स कालभेदेनाऽपास्तुं शक्यः। वैवस्वतेऽन्तर इत्यादिभगवत्युक्तेः। हरिवंश एवानिरुद्धविष्णुकृते, भीष्मपर्वणि पार्थकृते च स्तवे पुराणान्तरगतोमामाहात्म्यवचनेष्वप्ययमर्थः स्पष्टः। ग्रन्थविस्तरभयान्नेह[2] वचनानि लिख्यन्ते।

यानि तूमादेर्महालक्ष्मीविभूतित्ववचांसि तानि विष्ण्वादेर्नृसिंहादिविभूतित्वबोधकवचांसीवोपासनार्थं स्तुतिरूपाणि। वस्तुतस्तु गौरी त्वमेवेत्यादीनि साक्षादभेदपराण्येव। अन्यथा त्वमक्षरं परं ब्रह्मेत्यादेरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रसङ्गेनाक्षरस्य परब्रह्मणोऽपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्वप्रसङ्गः। अवतारावतारिणोश्चात्यन्ताभेदमनुपदमेव वक्ष्याम इत्युपरम्यते।

न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः।
तन्मयाऽहं परं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः॥

इति कौर्मे शिवयैव विष्णुरूपत्वं स्वस्योक्तम्।

सदाशिवाङ्कमारूढा शक्तिरिच्छाह्वया शिवा।
महालक्ष्मीरिति ख्याता

इति शैवे साक्षान्महालक्ष्मीरूपतोमाया उक्ता। लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्म्याः काल्यादेः स्वावतारत्वोक्तिरपि स्वोमयोरभेदपरैव।

हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनौ।

इत्यादिप्राधानिकरहस्ये रमाया रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते। अतोऽस्या न केवलविष्णुरूपत्वनिश्चयः। न चैतेनास्याः केवलं विधिरूपत्वमस्तु। कौर्मे

इयं सा परमा शक्तिर्मन्मया ब्रह्मरूपिणी।

---

[2] Note **granthavistarabhayāt**.

इति विष्णूक्त्या विष्णुपुराणादिवचनैश्चास्या विष्णुरूपत्वस्यापि प्रतीतेः।

एवं मोक्षदे मुक्तिमार्गे इत्यादौ सरस्वत्या मोक्षादिरूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः।

सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ।

इति प्राधानिकरहस्ये श्वेतरूपत्वात्साक्षात्सत्त्वयोगोक्तेश्च न केवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः। एतच्च शिवेऽपि तुल्यम्। तस्मात्सर्वे देहाः सर्वेषामिति सिद्धम्।

तथा चैकरूपत्वमेव सर्वेषां पर्यवसन्नम्। तदुक्तं हरिवंशे :--

यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः।
एकमूर्त्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः॥

वरदा लोककर्त्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः।
अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिताः॥ इत्यादि।

एतेन

रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम्।

इत्यादिभारतादिवचनमाश्रित्य शिवविष्णू एव सत्त्वावच्छिन्नेशरूपौ, ब्रह्मा तु जीव एवेशाविष्टः सन् स्रष्टा भवतीति ब्रुवाणा निरस्ताः।

यस्तु हरादिषु क्वचित्कस्माच्चित्कस्यचित्कदाचित्केनचिन्निमित्तेन लीलया वाऽऽविर्भाव उच्यते, सोऽपि विचार्यमाण ऐक्य एव पर्यवस्यति। तथा हि क्वचिद्विधेरुभयोराविर्भाव उच्यते। यथा यजुर्भ्योऽथ विष्णुमित्यादिश्रुतावष्टमूर्त्तिब्राह्मणे च। अन्यत्रापि च पुराणादिषु क्वचित्। क्वचिद्धरात्। तथा च श्रुतिः। अण्डं हिरण्मयं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं संबभूव। तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जात इत्यादि।

हरिवंशे च हरं प्रति हरिवचनम् :--

अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीर्याः।

त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ॥ इति ।

क्वचिद्धरेः, यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणादिन्द्रो जायते, नारायणाद् द्वादशादित्या रुद्राः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतौ ।

यथा च

त्वद्विस्तारो यतो ब्रह्मा अहं भूतपतिस्तथा ।

इति भारते । एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषूदाहृतानीदृशानि वचांसि स्मर्त्तव्यानि । एतानि कल्पभेदेन व्यवस्थितानि । एतद्ध्यतिविस्तरेण श्रीवसिष्ठो वासिष्ठे श्रीरामं प्रति कथयामास । तत्रैवेशश्चाह वसिष्ठं प्रति :--

एवं सर्गे हि कस्मिंश्चित् प्रथमोऽथ सदाशिवः ।
कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः ॥

पितामहश्च कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चिदपि चेतरः ।

इति । इतरो दुर्गाभैरवविनायकादिः । तेषामपि तत्तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्माद्युद्भव - हेतुत्वसिद्धेः ।

भगवान्वायुश्चाह[3] :--

ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् ।
कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मयः ॥

विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः ।
नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः ॥

एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥

---

[3] Where? In Vāyupurāṇa? Śivapurāṇa too is said to be Vāyuprokta.. But R always calls it Śaive. The seventh part of Śivapurāṇa is called Vāyusaṃhitā.

तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ।
प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवाद् ॥ इति

कौर्मे च

क्वचिद्रुद्रः क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्ब्रह्मा प्रशस्यते ।
नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन ॥

तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ।
तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ इत्युक्तम् ।

मार्कण्डेयेऽपि विष्णुः शरीरग्रहणमित्यादिना दुर्गाया विष्ण्वाद्युदयमुक्त्वा यस्तद्देहेभ्योऽस्या आविर्भाव उक्तः सोऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः । एवं गणेशपुराणादौ यो विनायकादर्ब्रह्माद्याविर्भावोऽभिहितः सोऽपि कदाचिन्महेश्वरस्य तदात्मनैवाविर्भावस्ततो ब्रह्माद्याविर्भाव इति समाधातुं शक्य इति न कुत्रापि विरोधः । ईदृशैरपि वाक्यैः सर्वेषां सर्वदेहेषु सत्तैवावगम्यते । न हि यद्यत्र नास्ति तत्तत उदेति, सिकतादेस्तैलोदयापत्तेः । तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माघटनघटनापटीयस्या माययाऽनेकमिव सदेहमिव परस्परस्माज्जातमिव च प्रतीयते इति सिद्धम् । एतेन कतिपयवाक्यान्याश्रित्य कस्यचिदुत्कर्षसमर्थनं निरस्तम् ।

यच्च हरो हरिं प्रत्याह :--

अहं त्वं सर्वगो देवस्त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥

इति, तस्याप्यत्यन्ताभेद एव सामञ्जस्यम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या गुणभेदात्तदवच्छिन्नभेदे विष्णुशिवादिपदानां शिवविष्ण्वादिनामत्वासम्भवेनासामञ्जस्यं स्यात् ।

यत्तु शैवैरुक्तम् । शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपहित एकैकगुणावच्छिन्नमूर्त्तिभ्यः परस्तुर्यश्चन्द्रावतंसनीलकण्ठोमासहायश्च शुद्धसत्त्वमूर्त्युपलक्षितः परमशिव एव मुमुक्षूपास्यः । तदुपास्तेर्मोक्षेऽन्तरङ्गत्वात् । उमासहायमित्यादिश्रुतेः । ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः । स ब्रह्मा स शिव इत्यादिश्रुतेः ।

यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरिञ्चिः पालको हरिः ।
संहर्त्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने ॥

इत्यादिपुराणादिभ्यश्चेत्यादि ।

यच्च वैष्णवा आहुः । तादृशमायोपाधिमूर्त्तित्रयपरो वासुदेवमहाविष्णवाख्यः परेशः, ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः स ब्रह्मा स शिव इत्यादिश्रुतेः तद्भक्तिर्मोक्षेऽन्तरङ्गसाधनं, शिवादेस्त्वीषद्व्यवधानेन ।

आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनाद् ॥ इति पुराणात् ।

मां च योऽव्यभिचारेणेत्यादितदुक्तेश्चेत्यादि । तदप्येतेनापास्तम् । सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधित्वसाधनेनात्यन्ताभेदसाधनात् ।

किञ्च मैत्रेयोपनिषदि, मायि ब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहेषु विग्रहत्रयस्यैवाग्र्यत्वं श्रूयते । यदि ततोऽप्यग्र्या काचित्परमूर्तिः स्यात्तदा कथं तेषाम् अग्र्यत्वं स्यात् । अग्रे भवा ह्यग्र्या उच्यन्ते । अतः सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायाद् ब्रह्मादेर्न कुतश्चित्पाश्चात्त्यत्वम् । अनेन त्रयाणामपि महाकल्पादौ स्वत एवाविर्भावः । परस्परस्मादुदयस्त्ववान्तरकल्पेषु कदाचिल्लीलया कुतश्चिन्निमित्ताद्वा भवतीति सूचितम् ।

अमुमेवार्थमुपोद्बलयति भागवतम् । तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्य्यां प्रस्तुत्य

शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥

इति तस्य फलेच्छां चोक्त्वा, अथ चिराद्वरदानाय ब्रह्मादित्रयसन्निधाने सति, स्तुतिप्रणामाद्यनन्तरं तान्प्रत्यत्रेः --

एको मया हि भगवान्विविधप्रधानै-

श्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम्।
अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा
बूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ इति प्रश्ने

यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा।
सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यदै ध्यायसि तदुयम् ॥

इति तेषामुत्तरोपन्यासेन मूर्त्तित्रयातिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानं तुर्यं मूर्त्यन्तरं नास्तीति व्यक्तीकृतम्। तत्सत्त्वे तेनैवाविर्भावापत्तेः। अन्यथा ऋषेः सत्संकल्पत्वविरोधात्। तस्मान्नैतदतिरिक्ततुरीयोपगमो युक्तः। एतेषां सर्वपरत्वबोधकासंख्यवाक्यविरोधाच्च। शिवाद्यैरेकैकस्यापि लीलाविग्रहा बहव इति पुराणादिषु प्रसिद्धम्। न च तेषु यद्यप्युत्कर्षापकर्षवार्ताऽप्यस्ति, एकस्यैव शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपहितस्य परब्रह्मणस्तत्तदाकारैर्विवर्त्तमानत्वात्, तथाऽप्युपासकप्रेमास्पदे क्वचिद्विग्रहे तत्प्रेमाधिक्यायोत्कर्षं प्रकल्प्यायं सर्वपरस्तुरीयोऽन्य एतद्विभूतय इति शास्त्रेणोच्यते। तथा च न परशिवादिबोधकवाक्यविरोधः। सर्वोपासनायाश्च तौल्येनैव ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वम्, न तु साक्षात्। तमेव विदित्वेत्यादिशास्त्रविरोधात्। एतेनान्तरङ्गत्वादिकल्पनाऽपास्ता। सर्वात्यन्ताभेदसाधनादपि सा न युक्ता। यानि च ध्यायन् मुनिर्गच्छति, मां च योऽव्यभिचारेणेत्यादीनि हराच्युतादिभक्त्या मुक्तिबोधकानि, तान्यपि वाक्यान्तरविरोधाद् वृद्धकुमारीवाक्यन्यायेन भक्तेः परम्परया मोक्षहेतुत्वपराणीति बोध्यम्। न च ज्ञानं महेश्वरादित्यत्रापि फलभेदोऽस्ति। विदित्वाऽति मृत्युमेतीत्यादिश्रुतेः, ज्ञानं लब्ध्वेत्यादिस्मृतेः

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम्।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥

इति भगवत्पादवचनाच्च, सति ज्ञाने मोक्षे विलम्बाभावात्। श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोरित्यपि न विरुद्धम्। नृणां सत्त्वतनोरित्यप्यन्वयसम्भवात्। सर्वेषां सत्त्वतनुत्वसाधनाच्च। तस्मान्न किमपि वाक्यं भेदपरं, प्रयोजनाभावात्। किन्तु किञ्चित्साक्षादभेदबोधकं, किञ्चित्परम्परया तत्र पर्यवसन्नम्। किं च भेदस्य प्रामाणिकत्वे तन्निन्दा न स्यात्। दृश्यते च सा। यथा नारदीये--

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः।
ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेद् ॥ इति ॥

कौर्मे च

ये त्विमं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरम् ।
एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥

येऽन्यथा संप्रपश्यन्ति मत्त्वेमं देवतान्तरम् ।
ते यान्ति नरकान् घोरान् हतेषु च व्यवस्थितिम् ॥ इति ।

इदं विधिभेददर्शननिन्दाया अप्युपलक्षणम् । तथा च भविष्योत्तरे

विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव च ।
कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः ॥ इत्यादि ।

कर्मविपाकस्मृतौ च

यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभावतः ।
साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानवः ॥ इति ।

वायुश्चाह

अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः ।
यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशयः ॥ इति ॥

ये तु वैष्णवंमन्याः शिवादिद्वेषं कुर्वन्ति, तेन च--इक्षुरसन्यायेन माया बहुरूपा । यथेक्षुरसो बहुरूपोऽपि बहिर्मलिनो दृश्यते, तथा मायाऽप्यन्तर्बहुरूपाऽपि बहिस्तमोरूपा दृश्यते । तस्याश्च यद्विमलतमं रूपं तदेव सत्त्वम् । इक्षुरसस्येव सिता । यथा चेक्षुमाधुर्यं सितायां कृत्स्नमभिव्यज्यते, अन्यत्र मलसम्पर्कादल्पमल्पतरं च, एवं परैश्वर्यं सत्त्वेऽतिशुद्धे सर्वमभिव्यज्यते, अन्यत्र मलिन-दर्पणन्यायेनाल्पमल्पतरं च ।

किञ्च व्रीहिबीजन्यायेनापि रजस्तमसोः सारः सत्त्वम् । यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुषः स्पष्ट-स्तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुषः फलीकरणनामा, ततोऽप्यान्तरो गर्भभूतस्तण्डुलः । तत्र च यथा विवेके क्रियमाणे सत्यपि तुषद्वयोपधाने तण्डुलादेरेवाङ्कुरोत्पत्तिरान्तरत्वाद्[4] । एवं तमोरजसोर्गर्भात् सत्त्वादेव वियदाद्युत्पत्तिः । अतस्तदवच्छिन्नस्य विष्णोरेव जगद्धेतुत्वादीशत्वमितरयोस्तदभावा-

[4] Swallowed--a very big bite. From **pyāntaro**....to **taṇḍulādereva.**

ज्जीवत्वम् । अतः श्रेयःकामैः सत्त्वावच्छिन्नः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यः । अन्ये तु राजसं तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेद् इति न्यायात्त्याज्यावित्यादि निन्दां कुर्वन्ति ।

ये च शैवंमन्या विष्ण्वादिद्वेषं कुर्वन्ति, तेन च तमो वा इदमग्र आसीदिति श्रुतौ वैकारेण प्रलये गुणान्तराभावो दर्शितः। एवं च यथा व्रीहिस्तम्बे प्रथमं तुष एवाविर्भवति, ततस्तद्गर्भे प्रकृत्यापूरेण क्षीरं भवति । तदपि पुनः प्रकृत्यापूरेण घनतां गतं तण्डुलाख्यः सारो भवति । तस्मिंश्च सिद्धे तद्बीजं दृढं सदङ्कुरोत्पादनक्षमं भवति । एवं शिवे प्रथमं तम एवासीत्तच्चेश्वरेणा-वरकत्वस्वाभाव्यादेकदेशे प्रच्यावितं, वैषम्यात्प्रवृत्तिस्वभावत्वापत्त्या रजःसंज्ञं भवति । एवं रजो ऽपि प्रवृत्तिस्वाभाव्यादेकदेशे प्रच्यावितं , वैषम्यात्प्रकाशस्वभावत्वापत्त्या सत्त्वं स्यात् । एवं गुण-सामस्त्यविवक्षायां त्रिगुणमय एकपुरुषः, तत्पृथक्त्वविवक्षायां तु त्रयः । तत्रापि तमउपाधिः शिव ईशः । रजउपाधिर्विधिः । सत्त्वोपाधिर्विष्णुः । तौ च कार्यगुणोपाधित्वात्कारणोपाधेः शिवस्या-नुगौ जीवौ स्तः । कार्योपाधिरयं जीवः । कारणोपाधिरीश्वर इत्यादिश्रुतेः । तथा च न हि भिक्षुक इत्यादिन्यायात् तौ न श्रेयः कामोपासनार्हाविति त्वयोत्थापितो व्रीहिबीजन्यायो वक्ष्यमाणोष्ट्र-लगुडन्यायेन तवैव मूर्ध्नि पतित इत्यादिनिन्दां कुर्वन्ति, तेषां दुर्गतिर्माहात्म्यं तु किं वक्तव्यम् । यथाऽऽह भगवान्युधिष्ठिरं प्रति भविष्योत्तरे :--

मम भक्तः शिवद्वेषी मद्द्वेष्टा च शिवप्रियः ।
तावुभौ नरकं यातो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ इति ॥

भारते च शिवं प्रति :--

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ इत्यादि ।

कौर्मे चर्षीन्प्रति :--

ध्यानं योगस्तपस्तप्तं ज्ञानयज्ञादिको विधिः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये द्विषन्ति पिनाकिनम् ॥

यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकान्तं भावमास्थितः ।
विनिन्दन्देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥

तस्माद्धि परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतेर्द्विजाः ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥

ये तु दक्षाध्वरे शप्ता दधीचेन महर्षयः ।
भविष्यन्ति कलौ भक्तैः परिहार्याः प्रयत्नतः ॥

द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसम्भवाः ।
शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न सम्भाष्या द्विजोत्तमैः ॥ इति ॥

तत्रैव स्थलान्तरे

परात्परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥ इति ।

हरश्चाह हरिं प्रति कैलासयात्रायाम् :--

यश्च त्वां द्वेष्टि गोविन्द स मां द्वेष्टि न संशयः । इत्यादि ।

कौर्मे चर्षीन्प्रति :--

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम् ।
मोचयामि श्वपाकं वा न नारायणनिन्दकम् ॥ इति ।

अतोऽतिदुर्लभमिन्द्राद्यर्थनीयस्वगणभावं प्राप्तेनापि घण्टाकर्णेन हरिद्वेषिणा मोक्षायाराधितोऽपि न तस्मै तं ददौ ।

यथाऽऽह स हरिं प्रति :--

अहं पिशाचवेषेण संश्लिष्टः पापकर्मकृत् ।
सततं दूषयन्विष्णुं घण्टामाबध्य कर्णयोः ॥

मम न प्रविशेन्नाम विष्णोरिति विचिन्तयन् ।
अहं कैलासनिलयमासाद्य वृषभध्वजम् ॥

आराध्य तं महादेवमस्तुवं सततं शिवम् ।

ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः ॥

ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ ।
मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ॥

मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ॥
तस्माद्गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनम् ॥

मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रमे ॥ इति ।

अत्र प्रसन्न इत्यनन्तरमिवेत्यध्याहार्यम् । यतः प्रसन्नतामुद्रादर्शनेन केवलं तं वञ्चितवान्न तु प्रसन्नः । यश्च त्वां द्वेष्टीत्यादितदुक्तिविरोधेन हरिद्वेषिणि प्रसादायोगात् । कथमन्यथा तं न मोचयेत् । न तद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वं तस्य च मोचकत्वं नास्त्येवेति शङ्क्यम् ।

अथा हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किञ्जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेण इति । एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि । एतैर्ह वा अमृतो भवति । सर्वदा सकृद्वा जपेदनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । शिव एको ध्येयः शिवङ्करः । प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम् ।

ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिम् ।
इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥

सर्वग्रहैर्गृहीतान्वै सर्वपापसमन्वितान् ।
स मोचयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान् ॥

इत्याद्यसंख्यश्रुतिस्मृतिवचनाप्रामाण्यापत्तेः ।

शम्भुशङ्करादिशब्दानां डित्थादिवदनर्थकत्वापत्त्या, संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शममित्यादि निरुक्तिस्मृत्यप्रामाण्यापत्तेश्च । तस्मात्स्वभक्तिजमोक्षफलकज्ञानप्रतिबन्धकहरिद्वेषस्य, तेन प्राप्तस्य[5] शिवानुयायिष्वनुपपन्नश्रोत्रियविप्रवधानुमितस्य राक्षसत्वस्य च निवर्त्तनायेयमी-

[5] Swallowed: **tena prāptasya**

शोक्तिः। द्वेषेऽपगते च तस्य राक्षसत्वापगमज्ञानलाभौ तत्रैवोक्तौ। तेन न तत्कृतेशभक्तिवैयर्थ्यम्। कथमन्यथा ब्रह्मवधादिनिरतस्य हरौ दृढा भक्तिर्ज्ञानलाभश्चातिशीघ्रं स्यात्।

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः,मनुष्याणां सहस्रेषु, बहूनां जन्मनामन्त इत्यादिना तयोरतिदुर्लभतोक्तेः। तस्मात्प्रतिबन्धापाये शिवाराधनादेवाच्युतभक्त्यवान्तरव्यापारकात्तस्य क्रमात् सदेहविदेहमुक्तिफलं ज्ञानं जातम्। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्य व्यापारत्वात्। तन्निष्ठहरिभक्तेश्च तत्त्वात्। यत्त्वक्षयः स्वर्गवासस्ते इत्यादिना कृष्णाज्ञया स्वर्गगमनं तस्य तत्रोक्तं, तदपि ये स्वर्गमिव परं मन्यन्ते, तदर्थं चातिप्रयासं कुर्वन्ति, तैरप्यल्पायासा हरिभक्तिरेव कार्येति ज्ञापनार्थम्। न तु वस्तुत इन्द्राद्यैरप्यर्थनीयेशसामीप्यात्प्रच्याव्य ततोऽतितुच्छे कारागारसदृशे स्वर्गे भक्तस्य पातनं युक्तम्। न हि हरिभक्तिरधोगतये। महेशसामीप्यं त्वपारपुण्यपुञ्जप्रसादिततत्प्रसादलभ्यम्। यथाऽऽहेशः स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतां सूचयन्दक्षाय भारते :--

परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि॥ इति॥

ननु शताश्वमेधकर्तुः शक्रस्यापि क्षणमपि दुर्लभं ते सामीप्यमेकस्यापि क्रतोरसमापयितुर्मे कथं भवितेति शङ्कमानं प्रत्याह :--

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि॥ इति॥

ननु यः कुरुते स भुङ्क्त इति न्यायेन, कर्तुरेव फलं भवति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तथा चाश्वमेधाद्यकर्त्तुर्मे कथं तत्फलभाक्त्वमित्याशङ्क्याह मत्प्रसादादिति। पुनरावृत्तिफलकैस्तैरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं स्यादिति तच्चिन्तामालक्ष्याह -- भूयश्च ते वरं दद्मीत्यादिना त्यज्यतां मानसो ज्वर इत्यन्तेन। न चेमे वराः स्वसामीप्यादन्य एवेशेन दत्ता इति भ्रमितव्यम्। बहुनाऽत्र किमुक्तेनेति प्रागेव वरपर्यवसानोक्तेः। एकयज्ञनाशे शिवसामीप्याश्वमेधसहस्रवाजपेयशतलाभे च सति मानसज्वरासम्भवादन्यवरदानेन तत्त्यागानुज्ञानुपपत्तेश्च। मदुक्तप्रकारेण तूभयं युज्यते।

शिवधर्मोत्तरे च :--

ये संप्राप्ताः परं स्थानं ध्यानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरसंसारसागरे ॥

सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ।
शिवतुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः ॥

इतीशसामीप्यमहिमा स्मर्यते ।

नन्विदं माहात्म्यं शिवपुरं गतानां, तत्सामीप्यसारूप्यलक्षणां मुक्तिं प्राप्तानाम् । अयं तु तदनुचरो न तु तत्पुरवासीति चेच्छृणु तर्हि -- गीतज्ञो यदि गीतेनेत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तरीत्या शिवप्रसादहेतुगानविद्याद्यभ्यासेनेशानुचरत्वं प्राप्तानामपि माहात्म्यम् । तेषां पदं हिरण्यगर्भादि-पदेभ्योऽपि श्रेष्ठं स्मरन्ति पौराणिकाः ।

भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पिबन्ति
व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ।
तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणां
किं दुष्करं शङ्करकिङ्कराणाम् ॥ इति ।

ते हि साक्षाद्दिविषदो ह्यन्तरिक्षसदस्तथा ।
पृथिवीषद इत्येते विज्ञेयास्त्रिविधा गणाः ॥

इत्यादिपुराणाद्युपबृंहिता देवव्रतरुद्रोपनिषदादयश्चैषामपरिमितं महिमानं ख्यापयन्ति । द्वितीयं जप्त्वा गाणपत्यमवाप्नोतीत्यथर्वशिरश्च महाफलप्रायपाठे शिवानुचरत्वं कीर्त्तयद्देवान्तरेभ्यो-ऽस्यातीवोत्कर्षं स्फुटयति ।

अत एवोक्तं भक्तैः --

भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं
किमित्यमरसम्पदः प्रमथनाथ नाथामहे ।
भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-
स्फुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥ इति ।

बहुगणसहायस्य चास्य गणाधिपत्वमवगम्यते । आगतोऽहं महाशैलात्कैलासादिति तदुक्त्या कैलासवासित्वं च । तथा च कथं तस्य स्वर्गगमनं हरिकृपालभ्यं स्यात्। ईदृशस्य हरिद्वेषे प्रवृत्तिस्तु जयविजययोः सनकादिशासने प्रवृत्तिरिव ब्रह्मद्वेषिणां दुर्गतिसूचनाय हरीच्छयैव । शैवापसदानामन्येषां विष्णुद्वेषिणां कैमुतिकन्यायेन दुर्गतिसूचनाय हरेच्छयैवेति बोध्यम् । तस्मादुक्ताभिप्रायैवाऽस्य स्वर्गगमनोक्तिः । स शिवसमीप एवागत इति तु तत्त्वम् । अतः कृष्णाय वरं दातुमागतेनेशेनागतानां गणमुख्यानां वर्णनप्रसङ्गेऽस्यादावेव वर्णनम् :--

तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसंघाः सहस्रशः ।
घण्टाकर्णो विरूपाक्षः कुण्डधारोऽकुमुद्वहः [!] ॥ इति ।

तस्मादुक्ताभिप्रायमेवेदमाख्यानम् ।

एवं हरिविधिभक्तस्यापि दक्षस्येशद्वेषिणो दुःखाद्युक्तिरपि भारतादौ शिवद्वेषिणामन्येषां वैष्णवापसदादीनामुक्तन्यायेन दुर्गतिसूचिका, द्वेषापाये सुगतेश्च सूचिकेति बोध्यम् ।

किञ्च तामसत्वात्कृष्णो रुद्रः, सात्त्विकत्वेन शुक्लस्य हरेर्ध्यानात् कीटभृङ्गन्यायेन शौक्ल्यं गतः । एवं श्वेतो हरिः श्यामस्येशस्य ध्यानात्कार्ष्ण्यं गत इति पुराणे प्रसिद्धम् ।

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ।

इति हरिवंशे च स्पष्टीकृतमिदम् । तथा च शुक्लं शिवं द्विष्यन्तो हरिमेव द्विष्यन्तीति कथं ते वैष्णवाः । एवं श्यामं हरिं द्विष्यन्तो हरमेव द्विष्यन्तीति कथं ते शैवा इति ध्येयम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । वाल्मीकीयरामायणे वने रामगमनं मेऽनुमतं नास्तीति कौशल्याप्रत्यायनार्थं भरतो बहून् शपथान्कृत्वाऽतिघोरमेतं शपथं मत्वाऽन्ते चकार :--

भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।
तस्य पापेन लिप्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ इति ।

अत्रादौ हरिहरादेरिति शेषः । मार्गं तत्तन्माहात्म्यबोधकं शास्त्रम् । मार्गमित्युक्त्या तु शास्त्रोक्तं, तत्तदुपासनार्थं तत्तदुत्कर्षवर्णनरूपमार्गमेवाश्रित्य, न तु तद्धार्दं ज्ञात्वेति ध्वन्यते । विवदमानेषु हरादेरुत्कर्षापकर्षोक्त्या कलहं कुर्वत्सु यत्पापम्, अथ च पश्यतः शृण्वतो यत् पापं, तस्य पापस्य सम्बन्धिना, तत्तुल्येनेति यावत् । न त्वन्यस्य पापेनान्यस्य लेपसम्भवः ।

तेनेति पाठस्तु सुगमः। अत्रापि पश्यत इत्युक्तेर्विवादं श्रुत्वाऽयमुत्कृष्टोऽन्योऽपकृष्ट इति यो निश्चिनोति तस्य यत्स्यात्पापमिति भावः। यद्यप्यन्यतमविग्रहावच्छिन्नेशनिन्दां श्रृण्वत उदासीनस्यापि पापं भवत्येव।

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे
धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने।
छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतां प्रभुश्चे-
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः॥

इति भागवते भगवत्येशनिन्दाश्रवणस्यापि निषेधात्। तथाऽपि तस्येदमित्थमेवेति जानतः सकाशादस्ति किञ्चिदश्मलोष्टन्यायात्पापाल्पत्वमित्यभिप्रायः। तथा स्कान्देऽप्युमापरीक्षार्थ-मागतेन मायाबटुना शिवेन शिवनिन्दायां कृतायां तां श्रृण्वतीः सखीः प्रत्युमोक्तिः :--

आर्याणां निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति त्वरान्विताः।
स्थानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्तेऽपि स्युः पापयोनयः॥ इति।

अपिः कैमुतिकन्यायद्योतकः। यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं देशान्तरं न यान्ति तेऽपि न विद्यते प्रतिष्ठोत्तमलोकाप्तिलक्षणा येषां तादृशाः सन्तः पापयोनयः कृमिमशकादिजन्मानः स्यु-र्भवन्ति तर्हि निन्दकास्तादृशा भवन्तीति किमु वक्तव्यम्।

यथाऽऽहोपमन्युर्हरिं प्रति--

यश्चाप्यसूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम्।
स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहात्मजैः॥ इति।

एवं हि दुर्गतिभिया शास्त्रे प्रवृत्तानामपि दुर्भगानां विध्यादिष्वेकभक्त्याऽन्यनिन्दकानां बिल्वखल्वाटन्यायेन पुनर्दुर्गतौ प्रवेश इति कोटिशो वाक्यानि बोधयन्ति। विस्तरभयाद्दिङ्-मात्रमेवेह दर्शितम्।

यद्यप्येकपक्षपातेनान्यनिन्दकानामप्यस्ति तात्कालिकः कश्चिद्धर्षांशविशेषस्तेषां नास्तिक-सुहृदां, तथाऽपि कोशपानन्यायान्मिथ्यावादिनां तेषां परिणामेऽतिदुःसहं दुःखमित्यास्तिकै-स्त्याज्योऽयं दुराग्रहः। तेषां च सङ्गोऽप्यवश्यमेव त्याज्या दुस्तटिनीति न्यायात्त्याज्यः। अन्यथा चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रह इति न्यायात्तत्सङ्गिनामपि दुर्गतिरवर्ज्यत्वात्। तत्तद्विग्रहावच्छिन्ने-

शाभेददर्शिनां त्वन्यतमविग्रहावच्छिन्नोपासकानां निष्कामानां नितरां निर्मलस्वान्तानां तत्-प्रसादात्तत्त्वसाक्षात्कारेण मोक्षः। सकामानामप्यर्चिरादिमार्गेण सत्यलोकं गतानां हिरण्यगर्भेण सह मोक्षः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम् :--

ये त्विमं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरम्।
एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः॥ इति।

अत्र हरिहरयोर्ग्रहणं काकदधिघातकन्यायेन विधेरप्युपलक्षणम्। यथाऽऽह हरिर्दक्षं प्रति भागवते :--

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम्।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः॥

इत्यादिना

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति॥

इत्यन्तेन। एवं हरिहरद्वेषनिन्दानिन्दकं वचोऽप्युपलक्षणं बोध्यम्। किं बहुना, सर्वदेहा-वच्छेदस्य सर्वेषु साधितत्वादेकनिन्दाद्वेषयोः सर्वविषयत्वादेकनिन्दकः सर्वनिन्दक एकद्वेष्टा सर्वद्वेष्टा चेति बोध्यम्।

ननु ब्रह्मादीनां सर्वेषां किं नाम सर्वेषु चतुर्मुखादिदेहेषु वृत्तित्वम्। न तावद्गणपतिन्यायेन भिन्नभिन्नावयवावच्छेदेनैकैकदेहे भिन्नभिन्नदेशवृत्तित्वं तत्। परिच्छिन्नत्वसावयवत्वादिप्रसङ्गेना-नित्यत्वापातात्। अत एव न तिलतण्डुलन्यायेन सर्वदेहेष्वेषां संसृष्टिर्नीरक्षीरन्यायेन सङ्करो वा ऽपि सम्भवति। अतोऽनुपपन्नोऽयं पक्ष इति चेन्न। वेण्याकाशन्यायेनात्यन्ताभेदस्यैव स्वीकारात्। न हि प्रयागेऽन्योन्यसंसर्गेणैकप्रवाहीभूते श्वेतश्यामरक्तवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीनीरे प्रतिबिम्बितस्य तदवच्छिन्नस्य वाऽऽकाशस्य भेदलेशोऽप्यस्ति। किञ्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयं, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना-ऽखण्डाद्वितीयं ब्रह्म सृष्टेः प्रागासीत्तस्मादेव मायोपहितादभिन्ननिमित्तोपादानात्सर्वं जगदुत्पन्नम्। तेनैव च सत्तास्फूर्तिमत्। तत्रैव चान्ते लीयते इति बोध्यते। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना च सर्वात्मत्वं तस्योच्यते। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतिभिरुप-क्रमादिलिङ्गैश्च तत्रैव सर्ववेदतात्पर्यमिति ज्ञायते। अत एव तदुपबृंहणभूतपुराणादेरपि तत्रैव

पर्यवसानम्। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यागमेन तस्यैवाखिलागमाविर्भावहेतुतोच्यते। अयमर्थो जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयादि--त्यादिसूत्रभाष्यादिषु प्रपञ्चितः।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः।

इत्यादिश्रुत्या च तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं मुक्तप्राप्यत्वरूपपरमगतित्वं चोक्तम्।

अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेत्यादिश्रुतौ तु जगद्धेतुत्वं हरेरुच्यते। अथ नित्यो देव एको नारायणो ब्रह्मा च नारायण इत्यादिना च सर्वात्मत्वं तस्यैवाम्नायते। स्वतोऽसङ्गोदासीनस्य कारणत्वासम्भवान्मायिनस्तद्वाच्यम्। तच्च मायित्वं दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति हरिवाक्याद्धरेरेव ज्ञायते। तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्या, यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति स्मृत्या च मुक्तप्राप्यताऽपि तस्यैव प्रतीयते। अत्र सर्वत्र षष्ठी राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या। एकस्त्वमग्र्यं परमं पदं यदित्यादौ सामानाधिकरण्यदर्शनात्। एतेन तद्विष्णोरिति भेदे षष्ठीं पञ्चमीं च वदन्तोऽपास्ताः। मत्तः परतरं नान्यत्, न त्वत्समोऽस्तीत्यादिना सर्वोत्तमताऽपि तस्योच्यते।

तथा

नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः।

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते तथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयते॥

वेदैरशेषैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्

इत्यादिना श्रुत्यादितात्पर्यभूमित्वं तत्कारणत्वं च हरेरवगम्यते।

ओं देवा ह वै स्वर्गलोकमायन्। ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च। नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिश्रुतौ तु शम्भोरेव सृष्टेः प्राक्सत्त्वमद्वितीयत्वं जगत्कारणत्वं सर्वात्मत्वं चाम्नायते।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। इति

मायित्वमपि तस्य श्रूयते । न चात्र महेश्वरशब्दोऽन्यपरः । तत्र मन्त्रे बहूनां शिवनाम्नामेवोपलब्धेः । दक्षश्च महेश्वरं प्रति निमन्त्रणाभावे :--

सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥

त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥

इति हेतूक्तिव्याजेन तस्य सर्वहेतुत्वं सर्वान्तरात्मत्वं सर्वयज्ञयष्टव्यत्वं च विशेष्यसम्बन्धित्वेनान्ययोगव्यवच्छेदिभ्यामेवकाराभ्यामन्ययष्टृत्वकर्तृत्वयोर्निषेधं चोपपाद्य :--

अथवा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः ।
एतस्मात्कारणाद्वाऽपि प्रभो त्वं न निमन्त्रितः ॥ इति ।

तत्रैव हेत्वन्तरोक्तिच्छलेन शुद्धे तस्मिन्नसम्भवि पूर्वोक्तकारणत्वोपपादकं मायित्वमपि तस्यैवोवाच । एवं यो मां वेत्ति स वेदान्वेत्ति साङ्गानित्यथर्वशीर्षे शम्भुज्ञानस्य साङ्गवेदज्ञानव्याप्यत्वोक्तेस्तज्जन्यत्वोपलम्भात्तद्विषयीभूतमहेशस्य तत्प्रतिपाद्यत्वं निश्चीयते ।

वेदाः साङ्गोपनिषदाः पुराणाध्यात्मनिश्चयः ।
यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वरः ॥

इति द्रोणपर्वान्तर्गतशतरुद्रीये ।

पठ्यते सर्वसिद्धान्तैर्वेदान्तैर्यो मुनीश्वर ।

इति पाद्मे च स्पष्टं साङ्गवेदपुराणादितात्पर्यभूमित्वं शम्भोः स्मर्यते ।

तस्मात् परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति महेश्वराद् । इति ।

तस्मान्नान्यः परो देवस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

इति च क्रमेण तयोरेवास्य सर्वोत्तमतोच्यते । हरिवंशे च हरिवाक्ये :--

नान्यस्त्वत्तः परमो देवदेव जगत्पतिः सुरवीरारिहन्ता ।
नान्यद्भूतं त्वत्समं देव भूतं भूतं भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ इति ।

तत्रैव

वेदा वेदाङ्गैः सहितास्त्वत्प्रसूता यज्ञो दीक्षा दक्षिणा चाभिरूपा ।
इति वेदादिहेतुत्वमपि तस्योक्तम् ।

मुक्तप्राप्यत्वमपि परमपरायणं तत्त्वमिति तस्य श्रूयते ।

स्मर्यते च त्वं धाम परमं पदमित्यादि ॥

अपि च भगवता गीतायाः सप्तमनवमदशमाध्यायेषु स्वस्य सर्वात्मत्वज्ञापको यो विभूति-योगो दर्शितः, अन्यत्रापि तत्परपुराणादिषु च, सोऽपि हरपरेतिहासपुराणादिषु तस्य दर्शितः । यथा मोक्षधर्मे दक्षस्तवराजे :--

व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् । इत्यादि ।

यच्चैकादशे तत्प्रत्यायकं विश्वरूपं हरिणा दर्शितं तदप्यत्र शम्भोरुक्तम् :--

भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ।
आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् । इत्यादि ॥

किं चैकादश एव अमी हि त्वामित्यादिना मया हतांस्त्वं जहीत्यन्तेन हरिणा हता एव भीष्मादयोऽर्जुनेन हता इति ज्ञायते । शतरुद्रिये चार्जुनप्रश्नोपन्यासपुरःसरमादिमध्यावसानेषु हर-हतत्वोक्तेर्येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स[6] वाक्यार्थ इति न्यायात्तेन हता एव कौरवाः पार्थेन हता इति निश्चीयते । किं च एष एव साधु कर्म कारयति, अन्नादो वसुदानः,फलमत उप-पत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैः परात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृतोच्यते । अन्नमासमन्ताद्ददातीत्यन्नादः ।

[6] Swallowed **pura*h*sara..........yate**

ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययावित्यादिना च बन्धकत्वं मोचकत्वं चेशस्योच्यते। लभते च ततः कामान्, क्षिपाम्यजस्रमशुभान्, तेषामहं समुद्धर्त्तेत्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते।

स मोचयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान्।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान्।
स ददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः॥

सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते।
स कामानां प्रभुर्देवो ये दिव्या ये च मानुषाः॥

समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान् सर्वकर्मसु।
शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः॥

सर्वथा यः पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः।
तेषामधिपतिर्यश्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः॥ इत्यादि भारते।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशून्बद्ध्वेत्यादि पुराणेषु च, तत्सर्वं हरस्योक्तम्।

देव्यथर्वशिरसि तु यत्सृष्टेः प्राग्विद्यमानाद्वितीयरूपत्वादिकं प्रागुदाहृताथर्वशीर्षे शिवस्योक्तं, तत्सर्वं शिवाया दर्शितम्।

हरिवंशे च हरिप्रणीतोमास्तवे :--

आवासा सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिः॥

इति तस्याः सर्वाधिष्ठानत्वं मुक्तप्राप्यत्वं चोक्तम्। तत्रैव लक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय चेत्यादिना त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गममित्यन्तेन तस्याः सर्वात्मता चोक्ता। तथा भविष्योत्तरे उमोक्तिः :--

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं नित्यदेहस्था स च नित्यं मयि स्थितः॥

न पश्येत्सर्वभूतेषु न च सर्वं मयि स्थितम् ।
स तु पर्वतदुर्गेषु मार्गमाणो विनश्यति ॥ इति ।

मात्स्ये च :--

सर्वगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या परमेश्वरी ।
सर्वलोकेषु यत्किञ्चिद्रहितं न तया विना ॥ इति ।

मार्कण्डेये तु :--

तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥

संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ।

इत्यादिना प्रागुक्तं सर्वं गौर्या दर्शितम् ।

सनत्कुमारसंहितायाम् :---

विद्ये वेदान्तगीते श्रुतिपरिपठिते मोक्षदे मुक्तिमार्गे ।

मार्गातीतस्वरूपे

इत्यादिना वेदान्तोपपाद्यत्वमोचकत्वादिकं सरस्वत्या उक्तम् ।

सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् ।
मतिदां वरदां चैव सर्वकामफलप्रदाम् ॥

सुखमोक्षप्रदाम्

इत्यादिना बृहस्पतिश्च तत्सर्वं तस्या दर्शितवान् ।

तस्याः समुद्रा अधि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवतीत्यादिश्रुत्याऽप्यस्या जगदुत्पादकत्वपालकत्वादिकमुक्तम्। अयमर्थः। तस्या वाचः सकाशात्समुद्रा मेघा नद्यश्च, समुद्द्रवति जलमस्मादिति व्युत्पत्तेः। अधि अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति, वाग्देवतारूपेणान्तर्यामिणा प्रेरिता मेघादयो जलक्षरणादिकं कुर्वन्ति। अक्षरं प्रधानं तदधिष्ठितं सत्क्षरति ईक्षणादिघटाद्यन्तकार्याकारेण परिणमते। अत्र तस्या इति तेनेति च स्त्रीपुलिङ्गनिर्देशेनास्या मायामहेशोभयरूपत्वं ध्वनितम्। तच्च मायोपहित-ब्रह्मरूपत्वे पर्यवस्यति।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्।

इति लक्ष्म्याः सर्वेश्वरत्वं श्रूयते। स्मर्यते च जगत्कारणत्वसर्वात्मत्वमोचकत्वादिकं वैष्णवे :--

नमस्ये सर्वभूतानां जननीमब्जसम्भवाम्।
त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनी॥ इत्यादिना।

शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम्।
देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम्॥ इत्यन्तेन।

तत्रैव --

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान्सम्प्रवर्त्तते।
नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः॥

उत्पन्न उच्यते विद्वन्नित्य एवोपचारतः।
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः॥

भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः।
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसम्भवः॥

प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः।

इत्यादिना विधेर्जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वयोगिचिन्त्यत्वादिकमुक्तम्। एवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितान्यदर्शितानि चापीदृशानि सर्वाण्येव स्मर्त्तव्यानि। एतानि च यदि संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इति न्यायात्प्रागुदाहृतसामान्यवाक्यैरेकवाक्यतां नीत्वा, एतत्प्रतिपाद्यानां

हरिहरादीनामेकवाक्यतापन्नानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायेनैकाद्वितीयब्रह्मरूपतोपेयते तदा प्रमाणानि भवन्ति। अन्यथा त्वन्योन्यं विरोधं प्राप्य विनिगमनाविरहेण सर्वाण्यपि सुन्दोपसुन्दन्यायाद्बाधितानि स्युः । न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तत्तच्छास्त्रोक्तं सर्वेश्वरत्वाद्वयत्वादिकं संभवति, विकल्पसमुच्चयादीनां प्रागेव निरस्तत्वात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छद्भिस्तदभेद एवोपेयः ।

यस्तु ते उल्लङ्घ्य दुराग्रहात्कुतर्कैस्तद्भेदं साधयति, स न शैवो न वा वैष्णवः,किं तु नास्तिक एवेति मन्तव्यम् । यथाऽऽह हरिः :--

श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥ इति ।

मनुश्च :--

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते भूते योऽवमन्येत हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ॥

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः । इति ।

ईदृशश्च बन्धुभिरपि त्याज्यः ।

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति । इति न्यायात् ।

किं च दुराग्रही वैष्णवो वा शैवो वा प्रष्टव्यो बुधैः । किं विष्णोर्भिन्नः शिवः शिवाद्भिन्नो वा विष्णुः । नाद्यः । घटाद्भिन्नस्य पटादेरघटत्ववद्विष्णुभिन्नस्याविष्णुत्वापत्त्याऽऽनन्दात्मकशिवरूपत्वमपि न स्यात् । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतेः । पुरुषोत्तमाद्भिन्नस्यापुरुषोत्तमत्वं मुकुन्दभिन्नस्यामुकुन्दत्वं च ध्रुवम् । तथा चालं तदुपासनया मुमुक्षूणाम् ।

न द्वितीयः । शिवशम्भुशङ्करमहेश्वरभिन्नस्याशिवाशम्भ्वशङ्करामहेश्वरत्वापत्त्याऽनुपास्यत्वप्रसङ्गात् । शिव एको ध्येयः शिवङ्करः, अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः । अत एवोक्तं हरिवंशे --

न विना शङ्करं विष्णुर्न विना केशवं शिवः । इत्यादि ।

शिवस्य विष्णोर्भिन्नत्वेऽपि न विष्णोः शिवाद्भिन्नत्वमिति तु न वैष्णवेन वक्तुं शक्यम्। एवम् अन्यत्रादर्शनात्। न विना केशवं शिव इत्युक्तिविरोधाच्च। स्वपक्षक्षतेश्च।

तथा च

वध्यतां वध्यतां बालो नानेनार्थोऽस्ति जीवता।
स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गतः॥

इति न्यायविषयतां नातिवर्तते। एवं शैवमतेऽपि बोध्यम्।

तस्मात्तत्तल्लीलाविग्रहावच्छिन्ने परे ब्रह्मणि नौपाधिकोऽपि भेदः कल्प्यः। तथा च व्यास-सूत्रम् --न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति। अपि चैवमेके इति च। स्थानत उपाधितोऽपि परस्येशस्योभयलिङ्गमनेकरूपत्वं नास्ति, सर्वत्र ब्रह्मपरेषु वेदान्तेषु तदेकत्वस्य श्रवणादित्याद्यसूत्रार्थः। एके शाखिनो, मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिभेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव परमात्मनः समामनन्तीति द्वितीयार्थः। तर्हि तत्तत्पुराणेष्वितरासाधारण्येन तत्तत्प्रतिपादनमप्रमाणं स्यात्। वैष्णवं शैवमित्यादिपुराणसंज्ञाभेदाश्चानर्थकाः स्युः।

चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः।
अष्टादशपुराणेषु शिष्टैस्तु भगवाञ्छिवः॥

इत्यादिप्रभासखण्डादिगतं विभागवचनं चाप्रमाणं स्यात्। तथा चाभेदवचःप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तानां भवतामेकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायविषयत्वं दुर्वारम्। तथा चौपाधिको भेदोऽवश्यमुपेय इति चेन्न। तत्तद्गुणकार्यसर्गादिप्राधान्यविवक्षया रजआद्यवच्छिन्न इव, तत्तल्लीलाविग्रहावच्छिन्नेऽपीशे तत्तच्छब्दप्रवृत्तिसम्भवात्। एतद्विवक्षयाऽपि च संज्ञाभेदमात्रं परस्य। कृषीवलस्येव पूर्वोक्तसंज्ञाभेदः। तदुक्तं वैष्णवे :--

सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्।
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः॥ इति।

मार्कण्डेयेऽपि कृषीवलदृष्टान्तपूर्वकमेवमेवोक्तम्।

केचित्तु सत्त्वादिगुणावच्छिन्नेशवच्चतुर्भुजादिदेहवृत्तिजातिविशेषविशिष्टस्यापीशितुर्विष्ण्वादिशब्दवाच्यत्वम्। तथा च श्रुत्यादौ तत्तच्छब्देन तत्तन्मात्रव्यवहारोपपत्तिरित्याहुः। एवं च रुद्र-

शब्दितस्य तमोऽवच्छिन्नचैतन्यस्य चतुर्भुजदेहाभिमानित्वात्, तदभिमानविषयस्य च त्रिनेत्रदेहस्य विष्णुशब्दितस्य सत्त्वावच्छिन्नचिदभिमानविषयत्वात्, चतुर्मुखदेहस्यापि तयोरभिमानगोचरत्वात् रजोऽवच्छिन्नस्योभयाभिमानित्त्वाच्च :--

यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः ।

इत्यादेराञ्जस्यम् । चतुर्भुजदेहस्येव तदभिमानिनोर्हरिहरयोरपि हरिनारायणादिशब्दाभिधेयत्वान्नामानि तव गोविन्देत्यादेराञ्जस्यम् । उक्तविवक्षया संज्ञाभेदादसाधारणव्यवहारादेराञ्जस्यं चेति सर्वं चतुरस्रम् ।

कारणीभूततमःप्रभृत्यवच्छिन्नेशस्य रुद्रादिसंज्ञा मैत्रायणीशाखादौ श्रूयन्ते । अथ यो ह खलु वावाऽस्य तामसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रः। अथ यो ह खलु वावाऽस्य राजसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्मा । अथ यो ह खलु वावाऽस्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो ऽयं विष्णुः । स वा एकस्त्रिधाभूत इत्यादि । अयमर्थः । तामसः तमःप्रधानत्वेन तत्कार्यसंहारक्रियाप्रधानत्वेन वा विवक्षितोंऽश इवांशो हे ब्रह्मचारिणः । एवमग्रेऽपि ।

न च तामसादिपदेन केवलतमआद्यवच्छिन्नो विवक्षितः। तमआदेरन्योन्यसहचरस्वभावत्वाद् । यथाऽऽहुः साङ्ख्याः । अन्योन्यमिथुनवृत्तय इति । आगमश्चात्र भवति :--

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।

नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते । इति ।

मिथुनपदेन सर्वत्राविनाभाववर्त्तित्वलक्षणं सहचरणशीलत्वं विवक्षितम् । तथा च यथोक्तव्याख्यानमेव तामसादिपदेषूचितम् । एतेन प्रलये तम एवावशिष्यत इत्यादिकल्पनाऽप्यपास्तेत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तथा

मैत्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टोऽहमिदं त्वया ।
विष्णोरंशांशसंभूतिचरितं जगतो हितम् ॥

इत्यादिर्वैष्णवादौ कृष्णादावप्यंशत्वव्यवहार औपचारिकः । न ह्येतत्पाषाणांशोऽयं कण इतिवत् सम्भवति, निष्कलत्वश्रुतिविरोधात् । अत एवेन्दोरंशो गुरुरितिवदपि न । तद्वदेव भिन्नत्वापत्तेश्च । नापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सः । अवताराणां जीवत्वापत्तेः । नन्वैश्वर्यावृतत्वाविद्यावद्विषयकर्म-कर्तृत्वादिरूपजीवलिङ्गसत्त्वात् जगदुत्पादकत्वादीशलिङ्गासत्त्वाच्चेष्टमेव तेषां तदिति चेन्नूनं दुर्मति-रसि । यतः, अजोऽपि सन्नव्ययात्मेत्याद्यसंख्यवाक्यानि पश्यन्नपि न पश्यसीव । कर्मकर्तृत्वं तु लोकानुग्रहायैवेशस्य । यदि ह्यहं न वर्त्तेयमित्यादितदुक्तेः । एवं रामादिष्वपि बोध्यम् । तमुद्दिश्य ह्युक्तं भागवते-- स्त्रीसङ्गिनां गतिरियं प्रथयंश्चकारेत्यादि । शिवावतारस्य भैरवस्य ब्रह्महत्याव्रता-चरणं लोकसंग्रहायेति काशीखण्डादौ स्पष्टम् । महादेवांशसंभूतमित्यादिनाऽत्रांशत्वोक्तिरप्युक्त -रीत्यौपचारिक्येव । एवं श्रीगणेशस्य ब्रह्मवैवर्त्ते विष्ण्वंशत्वोक्तिः, अन्यत्र क्वचिद्धरांशत्वोक्तिः, क्वचिद् ब्रह्मांशत्वोक्तिर्या साऽपीदृशी । गुहेऽपि क्वचिद्विष्ण्वंशत्वोक्तिः, क्वचिच्छिवांशत्वोक्तिश्चैवमेव । मल्लारिस्तु साक्षाच्छिव एव, न तत्रांशत्वकथापीति प्रसिद्धं ब्रह्माण्डपुराणे । कथं तर्हि राम-कृष्णादौ गर्भवासादिपुरःसरं जन्म, क्रमेण च बाल्याद्यवस्थाः, युद्धे मूर्छादिकं, भार्याद्यर्थं विलापादिरिति चेत् , मायैव । यतो दृश्यत एवेन्द्रजालवत्, न तु वस्तुतोऽस्ति, अखण्डचिदा-नन्दघनत्वाद्रामादेः । तदुक्तं

ब्रह्माण्डपुराणे :--

स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते ।

किं तु निर्दोषचैतन्यां सुखं नित्यां स्वकां तनुम् ।
प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ॥

तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित्क्वचित् ।
दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः ॥

क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे ।
मोक्षाभावाय तेषां तु दर्शयेत्तानजो हरिः ॥

कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ।
लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् ॥ इति ।

विष्णोरित्युपलक्षणम्। नन्दगृहादौ दुर्गादिरवतारोऽप्येवमेव। तथा च रामावतारे शोकज्ञापनफलं रावणस्येश्वरत्वबुद्धिप्रतिबन्धेन मुक्त्यभावो मृत्युसिद्धिश्च। मनुष्यातिरिक्तेन मरणाभावस्य तेन वृतत्वात्। कृष्णावतारे देहत्यागज्ञापनस्य मर्त्यानां वैराग्यं फलम्। यत्तु वैष्णवे :--

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः।
उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने॥

उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले।
अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः॥

इत्युक्तम्, तस्यायं भावः :--

सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम्।
आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तः सदैव तिष्ठाम सदाऽस्तदोषाः॥

इति सुरैरुक्तो भगवान्, मम दुष्करं चेद्युष्माभिः साहाय्यं कार्यं स्यात्। नत्वेवमस्ति। भूभारनिवारणादौ कर्त्रन्तरापेक्षया महत्यपि कार्ये मत्केशयोरपि शक्तत्वादिति। न तु केशमात्रावतार इति भ्रमितव्यम्।

ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले।
प्रयास्यन्ति न संदेहो मद्दृक्पातविचूर्णिताः॥

कृष्णाष्टम्यामहमुत्पत्स्यामीत्यादिषु तत्रैव स्वावतारत्वोक्तिविरोधात्। कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिपुराणान्तरविरोधाच्च। अजरामरेशस्य अर्द्धपलितत्वासम्भवादेकः केश ईशेच्छया रामस्य श्वेतरूपतार्थं तदैव श्वेतोऽभूदिति गम्यते। एतेनैतत्तुल्यं भारतवाक्यजातमपि व्याख्यातम्। तस्माद् ब्राह्मादौ मत्स्यादौ चांशत्वोक्तिरौपचारिकीति सिद्धम्।

तच्चांशत्वं ब्रह्मादिष्वाविष्कृतोत्पत्त्यादिहेतुशक्तित्रयाल्पोत्पत्त्याद्येकैकहेतुशक्तित्वमेव, न तु स्वांशित्वेनाभिमतानन्तशक्तिमायीशापेक्षया वस्तुतोऽल्पशक्तित्वम्[7]। संख्यातशक्तित्वेनानीशत्वापत्त्या तदनन्तशक्तित्वबोधकानन्तवाक्याप्रामाण्यापत्तेः। तस्मात्त्रिगुणमायोपहित एक एवेशो

---

[7] Swallowed **tvam. .....kti**

विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति न्यायात्तत्तदुपयोगितत्तद्गुणमादाय तत्तद्विग्रहावच्छेदेनोत्पत्त्याद्येकैकं कर्म कुर्वन्ब्रह्मादिसंज्ञामात्रभेदेन व्यवह्रियत इति सिद्धम् । एवं मत्स्यादिष्वप्यवतार्यपेक्षयाऽऽविष्कृताल्पशक्तित्वमेवांशत्वव्यवहारहेतुः। अल्पशक्त्याविष्करणमप्यधिकाया अनुपयोगात् , नत्वभावात् । यथा हि कश्चित्सर्वशास्त्रज्ञो बहून्देशान्विचरन्यत्र यद्विद्योपयोगं पश्यति तत्र तामेव प्रकटयंस्तद्व्यवहारभाग्भवति । यत्र तु सर्वोपयोगात्सर्वाः प्रकटयति तत्र सर्वज्ञोऽभिधीयते, तथा प्रकृतेऽपि । एवं च

अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इति भागवतं सङ्गच्छते । कृष्णावतारे विश्वरूपदर्शनाद्यनेकशक्त्याविष्करणात् । अन्यत्र तथाऽभावात् । वस्तुतस्तु सर्वेषामप्यारोपितसर्वशक्तित्वाद्यनन्तकल्याणगुणाद्वितीयब्रह्मरूपत्वमेव । सर्वत्र चोक्तलक्षणमौपचारिकांशत्वमपि ।

ये त्वाहुः -- यस्मिन्नवतारे भगवतो विग्रहान्तरं नोपलभ्यते स पूर्णः । यत्रोपलभ्यते सोंऽश इति तेषामीशस्वरूपं किमभिमतमिति तु त एव प्रष्टव्याः । किं चैषां तत्तत्कार्येषु प्रवृत्तिलिङ्गेन रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं, दैत्याद्युपसंहारलिङ्गेन रुद्रत्वं, तस्य पालने पर्यवसितत्वेन विष्णुत्वं च ज्ञेयम् । एतेन गुहगणेशयोर्हरिहराद्यवतारत्वबोधकवाक्यस्य, रामस्य क्वचिच्छिवावतारत्वोक्तेः, कृष्णस्य क्वचिच्छिवावतारत्वोक्तेः, क्वचित्काल्यवतारत्वोक्तेश्च विरोधोऽपास्तः । सर्वेषां सर्वावतारत्वोपगमेन प्रत्युत तेषां वाक्यानामनुकूलत्वात् । मत्स्यादेर्विष्णुत्वं प्रसिद्धम् । विधित्वं तु वैष्णवेऽभिहितम् ।

सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ।
तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः ॥

अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ।
अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ॥

मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः [8]। इत्यादि ।

शिवसहस्रनामादिषु सर्वावतारनामोपलम्भात्तेषां रुद्रत्वनिश्चयः । प्रवृत्त्युपसंहारयोरपि पालने पर्यवसानेनास्य प्राधान्याद्विष्ण्ववतारत्वव्यवहारप्राचुर्यम् ।

---

[8] Reads *vārāhaṃ* **ca purā sthitaḥ** !!!! Horrible.

यत्तु भागवते विराजं प्रस्तुत्योक्तम् :--

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्। इति

तदपि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात्तत्रत्यविराडुपपादकशब्दजातस्य तत्स्थान्तर्यामिपरत्वाद-विरुद्धम्। एते च लीलाविग्रहा अनन्ताः।

नन्वीशस्य ब्रह्मादिसंज्ञा अपि रामादिसंज्ञावल्लीलाविग्रहमात्रकृता एव किं न स्युरिति चेन्न। चतुर्मुखादिविग्रहाणां प्रतिमहाकल्पं भेदेनानन्त्याद्ब्रह्मादेरप्यानन्त्यापत्तेः। एतेनैक एवेशस्तत्तद्वि-ग्रहावच्छिन्नो विष्णुशिवादिव्यपदेशभागिति तार्किकमतं निरस्तम्। एकैकस्यापि विग्रहबहुत्व-स्मरणेन प्रतिकल्पं तद्भेदेन च तेषामपि मत्स्यादिवदानन्त्यापातात्। न चेष्टापत्तिः। एको विष्णुरेको रुद्र इत्यादिश्रुतिविरोधात्। तस्मात्सत्त्वाद्यवच्छेदकृत एव विष्ण्वादिसंज्ञाभेदः। स च तत्तद्गुणकार्यतत्तत्क्रियाप्राधान्यविवक्षया तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेऽपीशे प्रवर्त्तत इत्येव साधु।

यत्तु केचिन्मन्यन्ते -- विग्रहबोधकश्रुत्यादेरुपासनापरत्वादारोपितविग्रहेणाप्युपासनासिद्धेर्ने-शस्योक्तविग्रहसिद्धिरिति। तन्न। उपासनापरेभ्योऽप्यविरोधे देवताधिकरणन्यायात् प्रतीयमानार्थ-सिद्धेरनिवार्यत्वात्। न चापाणिपाद इति श्रुतिविरोधोऽस्तीति वाच्यम्। निर्गुणश्रुतिविरोधात् सत्यकामादिगुणानामप्यनभ्युपगमापत्तेः। इष्टापत्तिरिति वदतां तु सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यतीति व्यतिहाराधिकरणभाष्यविरोधः। मायिका गुणा वास्तवं निर्गुणत्वं न विघ्नन्तीति न्यायस्त्विहापि समः।

यत्तु रुपोपन्यासाच्चेति सूत्रे विग्रहोपन्यासपरत्वेन सूत्रव्याख्यानानन्तरं ब्रह्मणो विग्रहा-भावात्तद्व्याख्यानमयुक्तं मन्यमानानामन्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्मुण्डकश्रुतौ निर्विशेषब्रह्मपरोपक्रमविरोधान्न विग्रहोपन्यासः संगच्छत इत्याशयेन। उक्तश्च तैरेवान्यत्र विग्रह-सद्भावः स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थमिति। सूत्रकारेण च भोगमात्र-साम्यलिङ्गाच्चेत्यहंग्रहोपासकानां ब्रह्मणश्च भोगसाम्यं वदता स्पष्टीकृतम्। शरीरसापेक्षे वैषयिका-नन्दे भोगशब्दप्रसिद्धेः। न च वाग्धेन्वादिवद्ध्यानायारोपिता इव देहा इति शक्यं वक्तुम्। छान्दोग्ये समानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मण उदाहृतमन्त्रवर्णादिसिद्धविग्रहसिद्ध[9]-वत्कारेण एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना देहित्वसाम्यात्प्रसक्तानां जरादीनां निषेधदर्शनात्। अन्यथाऽप्राप्तनिषेधापत्तेः। न च देहवदजरत्वादयोऽपि ध्यानपरिकल्पिताः। तत्रैवास्मिन्कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितव्यावहारिकेशगुणत्वस्फुटीकरणात्।

---

[9] Swallowed **vigrahasiddha.**

नन्वजरत्वादि न देहगुणत्वेनोपास्यम् । एष आत्मेत्यादिनाऽऽत्मगुणत्वोक्तेः । तद्गुणैः सत्यकामादिभिः सह पाठाच्च । यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यत इति न्यायेनात्मगुणत्वसिद्धेः । तत्र तत्प्रसक्त्यभावेऽपि स्वतःसिद्धमेव तदुपास्यतया निर्गुणप्रकरणस्थाजरत्वादिवन्निर्दिश्यत इति चेन्न । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विशिष्टस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वे स्थिते औचित्यात् , कोटिशो दृश्यमानोपबृंहणानुरोधाच्चाजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः। स्वधीकल्पितैर्न्यायैर्व्यवस्थापनादुपबृंहणानुरोधाद् व्यवस्थापनं ज्यायः ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् ॥

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।
ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्महात्मनाम् ॥

इति स्मृतेः । तथा च

तस्योपरि शिवं ध्यायेत्साम्बं सर्वमनोहरम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं गाढयौवनशोभनम् ॥

इत्युपबृंहणानुरोधाद्विग्रहगुणत्वेनैवान्वयो युक्तः । तथात्वेऽपि तद्द्वारा आत्मगुणत्वसम्भवेन तद्व्यपदेशस्य तद्गुणैः सहपाठस्य च त्रिलोचनं नीलकण्ठमित्यादाविवोपपत्तेः । पुराणैर्निर्णीतेऽर्थे संशयाद्ययोगाच्च । न च तेषामप्यर्थवादत्वं कल्प्यम् ।

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः ।
तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति हि ॥

इत्यादितन्निन्दास्मरणात् । तस्माद्विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमानत्वेन निर्दिश्योपास्यतया विधानेनानारोपितत्वाध्यवसायाद्धर्मिणो विग्रहस्याप्यनारोपितत्वं निश्चीयते । अतोऽङ्गीकार्या एव मायिनो महेशस्य पूर्वोक्ताः शास्त्रसिद्धाः स्त्रीपुमाकारा विग्रहाः, त्याज्या यवनानुयायिता ।

एते च विग्रहा मायामात्रस्वरूपाः । आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ।

एषा माया मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि ॥ इति स्मृतेश्चेति केचित् ।

अन्ये तु

सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वयम्भुवः ।
विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते सर्वात्मानः सदा स्थिताः ॥

इत्यादिवासिष्ठादिवचांस्याश्रित्य चिन्मात्रस्वरूपा एव ते, माया तु शुद्धचैतन्यस्य विग्रहाकारेण भाने निमित्तमित्याहुः । अवतारा अपीदृशा बोध्याः ।

ननु सत्यसङ्कल्प ईशः किमिति नरतिर्यगादिभावेन युद्धैश्च क्लिश्यतीति चेत् । भक्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपैर्विधत्ते । तद्रूपधारणमपीशस्य तादृगेव, न त्ववतार्यवतारदेहेष्वणु-रपि विशेषः क्लेशहेतुरस्ति ।

तदुक्तं शिवरहस्ये --

जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता । इति ।
नटसि नटवदाचरसि भैरवाद्यैर्मत्स्याद्यैश्चावतारैर्विहरसीत्यर्थः ।

स्कन्दश्च कृष्णं प्रस्तुत्याह स्कान्दे :--

कैवल्यं यत्परं ब्रह्म निराकारमगोचरम् ।
तच्च मूर्त्या [तं पुंमूर्त्या] परिणतं भक्तानां भक्तिहेतुतः ॥ इति ।

अभियुक्तैश्चोक्तम् :--

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः ।
विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुपनिषदर्थमुलूखले निबद्धम् ॥ इति ।

युद्धमपीशस्यासुरोद्धारार्थमेव । तदुक्तं मार्कण्डेये :--

दृष्ट्वैव किं न भवती प्रकरोति भस्म

सर्वासुरानरिषु यत्प्रहिणोषि शस्त्रम्।
लोकान्प्रयान्तु रिपवोऽपि हि शस्त्रपूता
इत्थं मतिर्भवति तेष्वहितेषु साध्वी ॥ इति।

न च युद्धं तस्य क्लेशावहं, किन्तु क्रीडैव। मोहादेस्तु नाट्यत्वं प्राङ्निवेदितम्। हरिवंशे च निकुम्भपरिघप्रहारान्मूर्छित इव कृष्णेऽभिहितम् :--

नूनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः।
को हि शक्तो महात्मानं युद्धे मोहयितुं हरिम् ॥ इति।

न चात्र

त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी।
इत्यत्रेव नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति भ्रमितव्यम्।

यैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायते।
इत्यत्रेव निश्चयार्थत्वात्। किं चेशमायाया अचिन्त्यत्वेनातर्क्यत्वात्तन्मयानि चरितान्यप्यतर्क्याणि। नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेः।

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेद्।
इति वृद्धोक्तेश्च। तस्मादतर्क्येऽर्थे शास्त्रेणैव निर्णयः। शास्त्राच्चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया हरिहराद्याकारैर्मत्स्यभैरवाद्याकारै रमोमाद्याकारैश्च प्रतीयत इति निश्चीयते। अतोऽयमेवार्थः श्रद्धेय आस्तिकैः।

ननु हरिहरादेरेकब्रह्मरूपत्वं चेत्तर्हि तत्तन्माहात्म्यपरपुराणादिष्वितरनिन्दा न स्यात्। दृश्यते च सा। तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभम्। ऐक्यस्य तु का कथा। ततश्च पतन्तमनुधावतो बद्धोऽपि गत इति न्यायापात इति चेद्।

अत्र केचिदाहुः। श्यालशुनकन्यायाद्भेदवादिनः कोपोत्पादाय तदिष्टदेवस्यान्यपरपुराणेष्वपकर्षवर्णनमिति।

परे तु प्रागुक्तवचांस्याश्रित्य कल्पभेदेन स्वेच्छया परस्परस्माज्जन्मनिमित्तकं क्वचिदुत्कर्षापकर्षवर्णनमित्याहुः।

न हि निन्दा [निन्द्यं] निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायाद्विधेयं हि स्तूयते वस्त्विति न्यायप्राप्ततत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तुतये तदन्यविग्रहावच्छिन्नेशापकर्षवर्णनम्। तच्च यत्परः शब्द इति न्यायात्स्तुतिपरमेव, न त्वन्यनिन्दापरमपि, फलाभावात्। उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च। अन्यत्रापि ह्येवं दृश्यते। तद्यथा[10] सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायान्नाना-शाखाविहितमप्यग्निहोत्रं न भिद्यते इति स्थिते, केचिदुदिते जुहोतीति श्रुतिमाश्रित्योदितेऽर्के होमं कुर्वन्ति। केचिदनुदिते जुहोतीति श्रुतिमवलम्ब्यानुदिते जुह्वति। तत्र ये शाखिन उदिते जुह्वति ते

उदयन्नु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सन्दधातीत्युपक्रम्य

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्।
दिवाकीर्त्त्यमदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्॥

इत्यनुदितहोमं निन्दन्ति।

ये त्वनुदये जुह्वति ते आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनु प्रविशतीति श्रुतिमुपजीव्य यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथाऽतिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरति तादृगेव तदित्युदितहोमं निन्दन्ति। अनयोः स्वार्थतात्पर्यकल्पने रागप्राप्तसुरापानादिवत्कालद्वयेऽपि त्याज्यस्य शेषिणो होमस्यैव बाधः स्यात्। तथा च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादयश्चोदना उपरुध्येरन्। एवं च काल-भेदेनाग्निहोत्रमिव, गुणभेदेन विग्रहभेदेन वा नेशो भिद्यते। ततश्च य एकस्मिन्नीशे गुणादिभेदेन भेदं प्रकल्प्यैकविग्रहावच्छिन्नमुपासीनोऽन्यं निन्दति स ईशविमुखः स्वामिद्रोहान्नरकमेतीति ज्ञेयम्। तस्मान्नैतावता सर्वविग्रहावच्छिन्नेशैकत्वविघातः शङ्क्य इत्यन्ये।

ननूमादेर्बहुषु पुराणादिषु शक्तित्वोक्तेः कथमीशत्वमिति चेत्, तर्हि सेयं चैतन्यदीप्ता ब्रह्म-विष्णुशिवरूपिणीत्यादिश्रुतौ

शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवादिकाः।
इत्यादिपुराणे च ब्रह्मादीनामपि शक्तित्वोक्तेरीशत्वं न स्यात्। तेषामीशत्वबोधकशास्त्रात्तत्त्वमिति चेत्तदत्रापि तुल्यमिति न वयं पर्यनुयोज्याः।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।

---

[10] This topic of **Uditānuditahoma** not discussed in Ratnākara. So there is something new here.

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति न्यायात्।

तथा च चित्प्राधान्यविवक्षायामीशत्वस्य, उपाधिप्राधान्यविवक्षायांशक्तित्वस्य, उपाधेर्मिथ्यात्वेनात्यन्तोपेक्षायां शुद्धचिन्मात्रत्वस्य च व्यपदेशः सर्वत्र समः। तस्मान्न कथमपि भेदलेशावकाशः। येषां तु धीमान्द्याद्भूयो भूयः श्रूयमाणोऽप्यभेदो न बुद्धिमारोहति तैस्तूपवासाद्वरं भिक्षेतिन्यायेन, भेदबुद्ध्याऽपि स्वप्रेमास्पदविग्रहावच्छिन्नेशाराधनं कार्यम्। तत्प्रसादान्मेधोदये, शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनन्यायेन त्याज्या भेदधीः। भेदधिया तस्यापि किंचित्पापं स्यात्तन्निन्दाश्रवणादिति चेत्तर्हि तदपि कूपखानकन्यायेनेशभक्तिजसुकृतैर्नाश्यते।

वस्तुतस्तु भेदधीनिन्दा ये दुराग्रहेण तां न त्यजन्ति तद्विषया। येऽपास्तभेदधियोऽपि भवान्तरीयभाववशेनैकविग्रहध्यानादावेव प्रवर्त्तन्ते ते तु न निन्द्याः। अनेकमूर्त्तिध्यानादेर्युगपत्कर्त्तुमशक्यत्वात्। कालभेदेनानुष्ठाने चित्तस्थैर्यासिद्धेः। अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयध्यानादिरूपचित्तवृत्तिप्रवाहस्य निम्नगाप्रवाहन्यायेनान्यत्र नयनेऽतिक्लेशाच्च। यथाऽऽह श्रीहरिः --

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ इति।

न चैवं भेदबुद्ध्यनुवृत्तिरपि स्यात्। परमेश्वरप्रसादासादितशाब्ददैशिकपूर्वकाभेदधिया तन्निवृत्तेः। प्रत्यगभिन्नब्रह्मबुद्धौ सत्यां तु शते पञ्चाशदिति न्यायेनैतद्बाधस्याप्ययत्नसिद्धेश्च।

एकविग्रहविषयत्वनियमोऽपि ध्यानादेरेव। बाह्यपूजादि तु पञ्चाङ्गपूजादिविधिसामर्थ्यात् सर्वविषयं कार्यम्। यस्त्वनेकजन्मार्जितपापपुञ्जजन्यदुराग्रहादेकभक्तिच्छलेनान्यं निन्दति, असकृद्बोध्यमानोऽपि चर्जुमार्गेणाभेदं नोपैति, भ्रामयति च मन्दान्, स यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायात्तत्प्रतिपादितोत्कर्षापकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्षोपपादनेन विजित्य, पश्चात्पूर्वोक्तरीत्याऽत्यन्ताभेदोपपादनेन बोधनीयः। एवं हि स मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायेनाभेदं स्वीकरिष्यति। स्वयं तु शिष्टैर्हरिहरादिभेदधीः सश्वमांसेव श्वपाकी दूरतस्त्याज्या। ये तु दुराग्रहात्तां न त्यजन्ति ते नास्तिका एवेति दिक्।

श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः।
ये ते चेदास्तिकास्तर्हि नास्तिका वद कीदृशाः ॥

आनन्दामृतसागरे सुमनसां ध्यानादिमन्थोद्भवः

प्रेमाख्यो हि हिमांशुराविरभवत्पुण्यौघरश्मिव्रजम् ।
स्वर्य्यस्मिन् स सुशैत्यसंचरवशात्सान्द्रत्वमापादयन्
मन्ये तेन सुखाम्बुधिर्विजयते संप्राप्य मूर्त्तित्रयम् ॥ इति ।

एकमेवाद्वितीयं, नेह नानाऽस्ति किंचन, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति, द्वितीयाद्वै भयं भवति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिश्रुतयस्तु जीवेशयोर्जीवानां च परस्परमात्मानात्मनोरनात्मनां चान्योन्यभेदमपि वास्तवं न सहन्ते । नानेवेतीवशब्देन यो व्यावहारिकमपि नानात्वं पश्यति सोऽप्यनर्थादनर्थान्तरमेति चेत्तर्हि वास्तवं तं पश्यतः का कथेति सूचितम् । तस्मात्तुच्छमेव द्रष्टव्यम् । तुच्छत्वबोधश्चैताभिः श्रुतिभिरेव भवति ॥ इति ।

तदुक्तम् --

तुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥ इति ।

परं तु वास्तवनानात्वभ्रमनिरासाय सोपानारोहणन्यायात्तत्तुच्छत्वबोधोदयाय च तदनिर्वचनीयत्वबोधकस्सत्तर्का अप्युपेयाः । न हि श्रुत्याऽपि सकृदेव तुच्छत्वं बोधयितुं शक्यम् । जातोऽपि वा बोधो न स्थिरीभवति । अन्यथा मननविध्यानर्थक्यापत्तेः ।

नन्वेकमेवाद्वितीयमिति कथमद्वैतं बोधयति । यदि यदेकमेव तदद्वितीयं यदद्वितीयं तदेकमेव वा बोध्येत, उभयथाऽप्यप्रमाणमिदं वाक्यं स्यात् ।यदिदं द्वैतं तदद्वितीयमिति कल्पने तु माता मे वन्ध्येतिवत्केवलं वक्तुर्लज्जापादकमिदं वाक्यं स्यात् । उच्यते । कार्यस्य हि द्वैतस्य कारणसत्तैव सत्ता । कारणं चास्य ब्रह्मैव । सदेवेति पूर्ववाक्येन तथाऽवधारणात् । वाक्यशेषेण च कारणस्य ब्रह्मणः सजातीयादिभेदनिरासेनाखण्डैकरसत्वं बोध्यते ।

नन्वेकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायेन प्रतिज्ञयाऽर्थसिद्ध्यभावान्नाद्वैतं साधयितुं पार्यते । भेदवादिनो हि जीवेशाभेदमपि न क्षमन्तेऽन्यस्य का कथा । तद्भेदेऽपि किं मानमिति चेन्नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षमित्यवेहि । न चेदं भ्रमः। अबाधात् । अहमीश्वर इति प्रत्यक्षानुपलब्धेः । मानान्तरस्य तूपजीवकत्वेन बाधकत्वायोगादिति चेन्न । नह्यात्मनीशभेदप्रत्यक्षं सम्भवति । हेत्वभावात् । न हि बहिरिन्द्रियं तत्र हेतुः । रूपादिरहितेशग्रहेऽसमर्थस्यास्य तद्भेदग्रहेऽप्यसमर्थत्वात् । नापि मनः । तस्य प्रमाणसहकारित्वेनालोकादिवदप्रमाणत्वात् । न च परोत्प्रेक्षिते क्रमिककार्यजनकेऽणौ मनसि मानमप्यस्ति । सर्वेन्द्रियेषु तत्तद्विषयसंबद्धेषु युगपदनेक-

बोधोदयस्य केषुचन्मेधाविष्वनुभूयमानतया तदनुत्पत्तिरूपलिङ्गस्यासिद्धेः। शतपत्रपत्रशतभेद-न्यायेन क्रमे सत्यप्यतिसूक्ष्मकालभेदस्य दुरवगाह्यतया तत्र यौगपद्यप्रत्ययो भ्रम इति चेन्न, बाधाभावात्।

किञ्च प्रत्यक्षेणोपलब्धुं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलम्भो योग्यानुपलम्भः। सोऽभावरूप-भेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारी वाच्यः। स च मनसेशभेदग्रहे न संभवति। तत्प्रतियोगिन ईशस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात्। न च योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणम्। तच्चानुपलब्धेस्तद्ग्राह्याभावप्रति-योगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भककालिकत्वमेवेति वाच्यम्। प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकस्य तदुप-लम्भकपदाभिलप्यत्वात्तत्प्रत्यक्षस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वापत्त्योक्तदोषानिस्तारेण घट्टकुटीप्रभात-न्यायापत्तेः।

ननु यत्र यत्सत्त्वमनुपलम्भविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः। ततश्च स्तम्भे पिशाचाभेदसत्त्वे स्तम्भाभेदवत्तस्याप्युपलम्भापत्त्याऽनुपलम्भविरोधित्वात्तदभावरूपः पिशाचभेदः स्तम्भः पिशाचो न भवतीति यथा स्तम्भे प्रत्यक्षः, तथा जीवे ब्रह्माभेदसत्त्वे जीवाभेदवदनुपलम्भायोगात्तत्र तद-भावरूपो ब्रह्मभेदः प्रत्यक्ष इति चेन्न। साक्षादभावविरोधित्वं हि प्रतियोगिन एव। अन्यस्य तु तद्व्याप्यत्वेनेति स्थितिः। तथा च प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलम्भविरोधित्वं तत्प्रतियोग्युपलम्भ-व्याप्यत्वेनैवेति वक्तव्यम्। एवं चान्यत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याभावस्थलीयोपलम्भाव्याप्तत्वेन तत्र-त्यानुपलम्भविरोधित्वायोगात्। यत्र यत्सत्त्वमित्यादि वदताऽभावाधिकरण एव प्रतियोगिसत्त्वं तदुपलम्भश्च वक्तव्यः। ततश्च नाभावधीसम्भव इति वरघाताय कन्यावरणमिति न्यायापातः।

यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिनिषिद्धं चात्मनो मनोविषयत्वम्। औपनिषदत्वविशेषणेनापि चात्मनो मनोगम्यत्वं निषिध्यते। सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायात्। यद्यपि यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतेर्न शब्दशक्यं ब्रह्म, तथाऽप्यौपनिषदत्वश्रुतेर्वेदान्तप्रमाणकं तदिति निश्चीयते। प्रमाणकृत्यं च तस्मिन्नज्ञाननिवृत्तिरेव। नानधिगतार्थाधिगतिः, स्वप्रभत्वात्तस्य। अज्ञानबाधश्च जीवेशाभेदविषयकतत्त्वमस्यादिवाक्यजबोधेन। तत्र हि तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते। तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं लक्षणया प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये वाक्यपर्यवसानं गमयति। तथा हि--न तावद् वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम्, भिन्नार्थवाचकत्वात्। नाप्यजहत् स्वार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवद्युज्यते, विरुद्धार्थयोस्तदयोगात्। न वा जहत् -स्वार्थत्वेन संबन्धे लक्षणया कुसुमितद्रुमा गङ्गेतिवत्तदुपपत्तिः। एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतो जहदजहल्लक्षणया विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशोपादानेन चैक्य एव पर्यवसानम्। लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः, किं तु वाक्यवृत्तिरपि। यथा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र पदद्वयस्य तीरे शक्त्या पदसंबन्धेन यज्ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा। शक्तिज्ञाप्यश्च यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः।

अत एव विध्यपेक्षितप्राशस्त्यप्रत्यायकतयाऽर्थवादपदानां पदस्थानीयतया विधिवाक्येनैक-वाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । यत्र तु प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रति-पादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं तत्र नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनान्योन्याका-ङ्क्षिताङ्गाङ्गिभावबोधकतया वाक्यैकवाक्यता । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादेः, समिधो यजतीत्यादेश्च । तदुक्तं भट्टपादैः :--

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥ इति ।

प्रकृतमनुसरामः ।

तस्माद्वाक्येऽपि लक्षणासंभवाद्वेदान्तानां लक्षणया निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वान्न श्रुतिविरोधः । मनसस्तु न लक्षणादिकं सम्भवति, शब्दवृत्तित्वात्तस्य । नाहमीश इत्यनुभवस्त्वविद्यावृत्तिरूपो भ्रम एव । सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेनोपाधिभेदविषयो बोध्यः । विशेष्यांशे च श्रौतो बाध उक्त एव । न चानुभवेन श्रुतेर्बाधः शङ्क्यः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । निरवकाशस्य च सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायाद्बाधकत्वोपपत्तेः ।

ननु जीवेशयोः क्वचिद्भेदः क्वचिच्चाभेदो निर्दिश्यते । तथा च यद्यभेद एव गृह्येत तदा भेदनिर्देशो निरालम्बनः स्यात् । न चैतद्युक्तम् । तस्मादहिकुण्डलन्यायेन जीवेशभेदश्रुती तयोस्तात्त्विकत्वमुपेत्यैव व्याख्येये । यथैकस्याहेरहित्वेनाभेदस्तस्यैव कुण्डलावस्थस्य प्रांशुत्वा-वस्थाद्भेदश्च तात्त्विकः । एवं ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपेणाभेदः, जीवत्वेश्वरत्वरूपेण भेदश्च तात्त्विक इति । यद्वा जीवचैतन्यमीशचैतन्यं च वस्तुतो भिन्नमेवास्तु । अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयन्यायेन चैतन्यरूपत्वसाजात्येन द्रष्टव्यः । यथा रवेस्तदाश्रितप्रभारूपद्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्त्व-रूपसाजात्येनाभेदनिर्देश इति चेन्न । तात्त्विकभेदावलम्बिनोः पक्षयोः श्रुत्यादिविरुद्धत्वात् । भेदश्रुतिस्त्वनृतभेदेनाप्युपपद्यते । एतेन श्रुतेर्भेदे प्रमाणत्वं निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिरपि न तत्र मानम् । तात्त्विकभेदादृतेऽनुपपन्नार्थाभावात् । विरुद्धधर्माक्रान्तत्वहेतोस्तु भेदसिद्धेः प्रागसिद्धिरेव । ननु श्रुतित्वसाम्येऽद्वैतश्रुतेरेव कुतः प्राबल्यमिति चेत्तात्पर्यवत्त्वादित्यवेहि । तदपि कुत इति चेद्

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इत्यभियुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिङ्गैरिति गृहाण । तत्र सदेवेत्युपक्रम्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् । तथा तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तम् । अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसे इति संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरमित्यादि ब्रह्मबोधात्फलमुक्तम् । अनेन जीवेनात्मनेत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि च प्रतिवेदान्तं दृश्यन्ते ।

ननु द्वा सुपर्णेत्यादि भेदेऽप्यस्ति मानम् । उपक्रमादयोऽपि तत्र सन्तीति कथमभेद एव तात्पर्यम् । तथा हि । द्वा सुपर्णेत्युपक्रमः । परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः । तयोरन्यः, अनश्नन्नन्यः, अन्यमीशमित्यभ्यासः । ईशस्यापूर्वत्वात्तद्भेदोऽप्यपूर्वः । पुण्यपापे विधूयेति फलम् । अस्य महिमानमित्यर्थवादः । अनश्नन्नित्युपपत्तिः । अत्र द्वित्वं साम्यं च भेदव्याप्यम् । अभ्यासे तु कण्ठोक्त एव भेद इति । उच्यते । कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति परमोपक्रमेऽभेदस्यैव प्रक्रान्तत्वान्नायमुपक्रमः । नापि द्वित्वं भेदव्याप्यं, रामकृष्णावित्यादौ तथाऽनुपगमात् । परममिति विशेषणादुपसंहारोऽपि न भेदपरः । अभ्यासस्त्वतात्त्विकभेदपरः । ईशोऽपि सामान्यतोऽनुमितो भेदप्रतियोगीति नापूर्वोऽस्य भेदः । फलार्थवादौ त्वस्माकमपि न प्रतिकूलाविति भेदे तात्पर्यलिङ्गाभावान्न भेदे वेदतात्पर्यम् । अस्ति चाभेदे, तत्सत्त्वात् । तथा चोपपन्नमभेदश्रुतेः प्राबल्यम् । पूर्वकाण्डस्यापि परम्परया ब्रह्मपरत्वं, स्वर्गादिफलप्रदर्शनं, तदक्षय्यत्वादिप्रदर्शनं च गुडजिह्विकान्यायेनाज्ञतोषार्थम् । यत्कृतकं तदनित्यमितिन्यायेनानित्ये तत्र श्रुतितात्पर्यायोगादित्यलं विस्तरैः ।

जीवानामन्योन्यतात्त्विकभेदः । एकेनेशेनाभेदासम्भवात्तेषामप्यभेदः । सुखदुःखादिव्यवस्था तु कल्पितभेदेनाप्युपपद्यते । प्रत्युत विभ्वनेकात्मवाद एव तदनुपपत्तिः । एतच्चोष्ट्रलगुडन्याये स्पष्टीभविष्यतीत्युपरम्यते ।

अनात्मनामपि चिदात्मनि रज्जौ स्रगादिवत्कल्पितत्वेन न ततो भिन्नत्वं संभवति । नन्वेवमपि नाद्वैतसिद्धिः । अन्योन्यानात्मभेदस्य न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायेन जागरूकत्वात् । तथा च भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति चेन्न । दृष्टत्वस्यासिद्धेः । दृश्यत एव सर्वभिन्नो घट इति चेन्न । न हि घटे सर्वभेदप्रत्यक्षं संभवति । भेदग्रहे प्रतियोगिग्रहस्य हेतुत्वात् । सर्वस्य चासर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् । ततश्च सर्वभिन्नो घट इति प्रत्यक्षं भ्रमः । अनुमानादेस्तु पूर्वोक्तैव गतिरित्येकस्यैव ब्रह्मणो रज्जुसर्पन्यायेनाज्ञातस्य प्रपञ्चाकारेण भानान्नाद्वैतश्रुतिर्मानान्तरविरुद्धा । ज्ञातस्य च निर्विशेषत्वेन भानान्न प्रपञ्चोपशमत्वश्रवणमपि विरुद्धमिति संक्षेपः ।

एवं हि सर्वदोषसमाधानान्नापसिद्धान्तो न वा प्रकृतन्यायोदाहरणासंगतिः । येऽपीशे केवलनिमित्तकारणत्ववादिनो न तैरपि विरोधः । उभयविधकारणत्ववति केवलनिमित्तत्त्वस्यापि सत्त्वात् । न च केवलनिमित्तत्वं नामोपादानत्वाभावसमानाधिकरणनिमित्तत्वम् । तच्च त्वदभिमते ईशे नास्ति, तथा च विरोध इति शङ्क्यम् । ब्रह्मण्युपादानत्वस्य कल्पितत्वाङ्गीकारेण वास्तवतदभावस्यापि सत्त्वात् । तस्मात्सर्वं निरवद्यम् । इति वृक्षप्रकम्पनन्यायः । ८ । ४५ ।

अथात्रत्याः प्रासङ्गिकास्तत्सङ्गताश्च लिख्यन्ते ।

क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायः । ८ । ४६ ।

यः कारयति स करोत्येवेति न्यायः । राजादिर्हि भृत्यैर्युद्धादिकं कारयन्स्वयमपि करोतीति प्रसिद्धम् । १ । ४७ । २ । ४८ ।

ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यो, बाधकाभावादिति न्यायः । यथा ज्ञानापकर्षविसानभूमित्वं स्थावराणां तथा तदुत्कर्षविसानभूमित्वमीशस्येत्यङ्गीकार्यम् । तच्चोत्कृष्टत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भावः । ३ । ४९ ।

काकतालीयन्यायः । अत्र काकतालशब्दौ समासविषये काकतालसमवेतक्रियावर्त्तिनौ । तेन काकागमनमिव च तालपतनमिव काकतालमिति, समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकादिवार्थे समासः। इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादस्यानुपपन्नत्वात्तज्ज्ञापकत्वम् । तत्र काकागमनमुपमेयं विधेः क्वचिद्गमनम् । तालपतने तु तत्रैव हरेरवस्थानम् । तेन च काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासेन विधेर्हरेश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोर्विधिगमनहर्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनान्वयायोगात् , काकतालसमागम एवोपमानम् । एवं च काकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थः[11] । तस्य चाभेदेन हरिविधिसमागमरूपे उपमेयेऽन्वयः । तादृशसमासानन्तरं काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेण इवे प्रतिकृतावित्यधिकारस्थेन छप्रत्ययः । तस्य ब्रह्मविष्ण्वोः समागमानन्तरं जातो वादिप्रतिवादिभावः काकतालफलयोर्भोक्तृभोग्यभावसदृश इत्यर्थः । न च सकृदुच्चरिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमाद्वयावबोध इति शङ्क्यम् । अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटप्रतिपत्तेरिति ।

---

[11] Swallowed From **Kākatālapadārthaḥ to samāsānantaram. Bubhukṣitaḥ kim na karoti pāpam.** Very big bite. Where is the numbering for the nyāya **kākatālīya**? No. 4 is missing . 49 and 50 is consecutive.

अजाकृपाणीयन्यायोऽपीदृशः । अत्रापि ह्यजाकृपाणपदाभ्यां तदागमनपतने लक्ष्येते । एवमन्यदपि सर्वं तुल्यमेव । एतावांस्तु विशेषः । यत्सोऽवितर्कितेष्टलाभेऽनिष्टलाभे चावतरति । अकस्मान्महाफलस्याग्रे पतने काकस्य भोगलाभवच्छिरसि पतने मरणस्यापि सम्भवात् । अयं त्वकस्मात्केवलानिष्टावाप्तौ प्रवर्त्तत इति । ५ । ५० ।

न हि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः स्पष्टः । ६ । ५१ ।

योजनप्राप्यायां कावेर्यां मल्लबन्धनन्यायः । कावेर्याख्यायां नद्यां योजनेन योजनचलनेन प्राप्यायां मल्लस्य कैवर्त्तस्य बन्धनं यथा न युज्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः केचित् । मल्लो बाहुयुद्धकुशलस्तद्वदधोलम्बितवाससां कटौ बन्धनं मल्लबन्धनं तद्यथा योजनप्राप्यायां तस्यामयुक्तं तथेत्यन्ये । ७ । ५२ ।

अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरिति न्यायः । ८ । ५३ ।

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति न्यायः । यथा रन्धयतीत्यत्र रधिजभोरचीति नुम्विधिरत उपधाया इति वृद्धौ कृतायामकृतायां च प्रसङ्गितया नित्यत्वेन बलीयस्त्वाद् वृद्धिविधेर्बाधकस्तथा गणेशाराधनविधिरन्याराधनविधेर्बाधक इति गाणपतानामभिमानः । ९ । ५४ ।

अनधीते महाभाष्ये । इति न्यायः । १० । ५५ ।

एकफलाकाङ्क्षायां तदाराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छतीति विवक्षायां तु फलवत्सहकारन्यायः । यथा सहकारः, आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यभिधानादतिसौरभ आम्रवृक्षोऽतिमधुरपक्वफलनमितशाखः स्वमुपसन्नाय छायार्थिने जनाय फलं परिमलं चाप्रार्थितमपि ददाति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ११ । ५६ ।

तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायः । १२ । ५७ ।

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायः । १३ । ५८ ।

केवलमानेनार्थसिद्धिविवक्षायां मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायः प्रवर्त्तते । १४ । ५९ ।

यद्विवाहस्तद्गीतगानमिति न्यायः। केचित्तु प्रागुदाहृतं वरगोष्ठीन्यायमेतदर्थकत्वेन व्याचक्षते। १५। ६०।

अन्धगजन्यायः। अन्धैर्निर्धारितो गजोऽन्धगजस्तस्य न्याय इति मध्यमपदलोपिगर्भः षष्ठीतत्पुरूषः। यथा हि लोके श्रूयते। जन्मान्धा बहवः कञ्चिदनन्धं पुरुषमूचुरस्मान् गजं दर्शयेति। स च गजशालायां तान्नीत्वा तं तं गजावयवं तेन तेन ग्राहयित्वा चोवाचायं गज इति। ते च तं तमवयवमेव गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः परस्परं कलहं चक्रुः। शूर्पसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी। महासर्पसदृश इति शुण्डाग्राही। स्तम्भतुल्य इति जङ्घाग्रहीता। पुच्छग्राहकस्तु स्थूलरज्जुसमो गज इत्युवाचेति। तथा शास्त्राभिप्रायानभिज्ञा वादिनोऽपि स्वस्वेष्टदेव-माहात्म्यबोधकानि वाक्यानि पश्यन्तः, इतराणि तु पश्यन्तोऽप्यपश्यन्त इव, सर्वमाहात्म्य-बोधकवाक्यैकवाक्यतां चाजानन्तोऽन्योन्यं विवदन्त इत्यर्थः। एवमेव स्थूलारुन्धतीन्याये प्रदर्शितान्वाक्याभासानाश्रित्य तत्तात्पर्यानभिज्ञाश्चार्वाकादयो माध्यमिकान्तास्त्वंपदार्थविषये विवदन्त इति बोध्यम्। १६। ६१।

कूपमण्डूकन्यायः। समुद्रमण्डूकः कथंचित्तत्तीरसमीपस्थकूपे प्रविष्टः। तं दृष्ट्वा कूप-मण्डूकवर्योऽदृष्टचरोऽयमिति ज्ञात्वा पप्रच्छ कुत आगतो भवानिति। समुद्रादिति वचनं श्रुत्वा कियान्स इति पृष्टवान्। महानिति तेन प्रत्युक्तः स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानित्युवाच। न हि महत्तमः स इति प्रतिवचनमाकर्ण्य द्वितीयजङ्घां प्रसार्य तर्ह्येतावान्भविष्यतीत्युवाच। पुनरपि तेन निराकृतस्तृतीयां तुरीयां जङ्घां प्रसार्योत्प्लुत्य च क्रमेण प्रादेशवितस्तिहस्तपरिमितं देशं, किमेतावानिति पृच्छंस्तेन निरस्तश्चेत्तर्हि कूपसदृशो भविष्यतीत्युवाच। भूयोऽपि भ्रातर्नास्ति तत्तुल्योऽन्यः। स हि सरितां पतिरनवगाह्यगाम्भीर्योऽलक्ष्यपारावारोऽतीव महत्तम इति तेन प्रत्युक्तस्तर्हि नास्त्येव स यः कूपादपि महान्। त्वं तु मिथ्यैव प्रलपसीति तं निराचक्रे। स च स्वमनसि तं हसितवानिति गाथा लोके गीयते। तथा च यथाऽम्भोनिधिमज्ञात्वा निराकुर्वन् कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथाऽन्यमतानभिज्ञस्तद्दूषणपर उपहासास्पदी भवतीति न्याय-सङ्गतिः। १७। ६२।

तत्त्ववित्त्वाभिमानी मूढो न तद्गतिं वाञ्छन्नपि लभते, उपहसनीयश्च भवतीति विवक्षायां चतुर्वेदविन्न्यायोऽवतरति। यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुधनं चतुर्वेदविदे देयमस्तीति कस्यचिद् दातुर्वचनं श्रुत्वा, मुग्धः कश्चिद्वेदाश्चत्वार इत्यहं जाने, मह्यमिदं देयमिति वदन्न तल्लेभे, उपहास्यतां च प्राप्तस्तथा यः सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्यादिशब्दाभिज्ञस्तदर्थाभिज्ञो वा तत्त्ववित्त्वाभिमानेन तद्गतिमिच्छति न स तामेति, उपहसनीयश्च भवतीति ज्ञेयम्। १८। ६३।

नृपनापितपुत्रन्यायः । इत्थं हि लौकिकी गाथा । कस्यचिन्नृपस्य भृत्यो नापितः कश्चित्प्रातः सर्वं पुरमन्विष्यातीव रम्यो बालो मे दर्शनाय त्वयाऽत्रानेय इति नृपेणाज्ञप्तः, प्रातरुत्थायाखिल-पुरमन्विष्य दृष्ट्वाऽपि च तत्र तत्रातिरम्यान्बालान्स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव राजवेश्मनि नीत्वा राज्ञे निवेदयामास स्वामिन्नानीतोऽयं रम्यतमो बाल इति ।

राजा च तमुपशान्तानलाङ्गाराभं काणं खल्वाटं कृशह्रस्वबाहुजङ्घं स्थूललम्बोदरं दृष्ट्वोप-हासमयं खलः कृतवान्मयीति मत्वा चुकोप, उवाच च अरे जाल्म, किमिदमिति । नापितश्च कुपितं नृपं ज्ञात्वा कृताञ्जलिर्भूत्वोवाच -- राजेन्द्रमौले तव चरणमुपालभे नायमुपहासः, किं तु मे मनसीत्थमेव निश्चयो नास्तीदृक् त्रिलोक्यां, तव पुर्यास्तु का कथेति । राजा च सत्यमीदृश्येव रागग्रहगृहीतचित्तदशेति मत्वा कोपं तत्याजेति । तथा च यथाऽतिकुरूपेऽपि पुत्रे रागाति-शयवशान्नापितस्य सर्वोत्तमत्वधीस्तथा मन्दधियां केषांचिज्जन्मान्तरीयसंस्कारप्रयुक्तरागा-तिशयवशात्कस्मिंश्चिदतिक्षुद्रेऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः । परित्यज्य च हरिहरादीस्तदुपासने प्रवृत्तिरिति न्यायसङ्गतिः । १९ । ६४ ।

स्वशिश्नमपि चुम्बन्तमिति न्यायः । २० । ६५ ।

महिषीप्रसवौन्मुख्य इति न्यायः । २१ । ६६ ।

अन्धचटकन्यायः । यथाऽकस्मादन्धस्य हस्ते पतितश्चटकोऽन्धेन गृहीत इति लोके प्रसिद्धिम-गात्तथा दैवाल्लब्धमभीष्टं स्वेष्टदेवत्वेनाभिमतवंशार्कादिदत्तं मन्यन्त इत्यर्थः । २२ । ६७ ।

घुणाक्षरन्यायोऽपीदृशः । घुणेन भक्षिते काष्ठादावकस्मात्ककारादिसदृशच्छिद्रेषु सत्सु घुणेनाक्षराणि निर्मितानीत्यबुधैः कल्प्यते यथा तथा प्रकृतेऽपि । २३ । ६८ ।

पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्त्ताऽपि नष्ट इति न्यायः । २४ । ६९ ।

वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायः । २५ । ७० ।

चर्मतन्तौ महिषीं हन्तीति न्यायः । सप्तमीह निमित्ते । निमित्तं च फलम् । तथा च चर्मतन्त्वर्थमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । २६ । ७१ ।

मण्डूकतोलनन्यायः । केषुचिन्मण्डूकेष्वभीष्टमानपूरणार्थं तुलायामारोपितेष्वन्ये उत्प्लुत्य गच्छन्तीति नाभीष्टसिद्धिस्तथा प्रकृतेऽपि । २७ । ७२ ।

मण्डूकतोलनन्यायः । केषुचिन्मण्डूकेष्वभीष्टमानपूरणार्थं तुलायामारोपितेष्वन्ये उत्प्लुत्य गच्छन्तीति नाभीष्टसिद्धिस्तथा प्रकृतेऽपि । २७ । ७२ ।

सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः । २८ । ७३ ।

एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयाऽऽपद्यत इति न्यायोऽपि चेह प्रवर्त्तते । इयं बौद्धाधिकारे उदयनाचार्योक्तिः । यथाङ्कुराद्यकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति विशेषणेन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याप्यत्वासिद्धिरापद्यते तथा प्रकृतेऽपि । २९ । ७४ ।

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः । यथा पूर्वस्य रूपरसादिरूपधर्मस्य परावृत्तौ, रूपरसाद्यन्तरोत्पत्तौ च तण्डुलादेर्धर्मिणो विकृतिदृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः । ३० । ७५ ।

व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्यायः । स्वस्थाने स्पष्टोऽयम् । ३१ । ७६ ।

सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायः । शङ्खः श्वेत इत्यत्र श्वेत एवेत्यर्थः । एवमन्यत्र प्रकृतेऽपि च ॥ ३२ । ७७ ।

सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायोऽपि कैश्चनोदाह्रियते । तत्रावधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः । क्रियान्वितो विशेषणान्वितो विशेष्यान्वितश्च । तत्र पूर्वस्यात्यन्तायोगव्यव- च्छेदोऽर्थः, यथा नीलं पद्मं भवत्येव । द्वितीयस्यायोगव्यवच्छेदः, स चोक्तः । तृतीयस्यान्ययोगव्यवच्छेदः यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ३३ । ७८ ।

वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः । अयं महाभाष्ये व्याख्यातः । तद्यथा वृद्धा कुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति । सा च वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवतीति । तथा तत्तदुपासनया मोक्षबोधकवाक्यैरपि यदन्तरेण तदसिद्धिस्तत्संगृहीतं भवति ।

एवं काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतिवाक्यं तदुपबृंहणभूतानि पुराणादिवाक्यानि च यानि काशीमरणान्मोक्षं बोधयन्ति तेषां यथाश्रुतार्थोपगमे तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिवचनविरोधः स्यात्, तद्वारणाय तत्त्वज्ञानद्वारैव मोक्ष इत्यङ्गीक्रियते । तच्च ज्ञानम् --

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः, ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन, शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् , आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्, आचार्यवान् पुरुषो वेद, प्रोक्तोऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादि-शास्त्रप्रामाण्यादनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जक्षपितपापस्य, साधनचतुष्टयसंपन्नस्य, गुर्वधीतवेदान्त-श्रवणादिमत एव नान्यस्य । ततश्च काशीमरणान्मोक्षबोधकवाक्यजातेन यदन्तरेण मोक्षा-सिद्धिस्तत्सर्वमनेन न्यायेन संगृहीतं भवति ।

न चैतत्सर्वमत्र कल्प्यं, किं तु मानसिद्धम् । तत्र तावत्पापनिवृत्तौ काशीप्रवेशदर्शनस्पर्शनैः तत्रत्यगङ्गादिस्नानदेवदर्शनादिना च तन्निवृत्तिबोधकानि वचनानि प्रमाणम् । तत्र काशीदर्शन-माहात्म्यं काशीखण्डेऽभिहितम् --

यैर्दृष्टा दूरतः काशी ते पुण्याः पापशत्रवः ।
स्पृष्टा यैस्तेऽपि च ततः श्रेष्ठा मोक्षैकभाजनम् ॥

मात्स्ये च

अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि वर्त्तमानमतीतकम् ।
सर्वं तस्य च तत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति ॥

पाद्मे

अस्याः संदर्शनं व्यास सर्वपातकनाशनम् ।
अस्या निवासो निर्वाणं साधयत्यञ्जसा मुने ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते :--

पश्य तात परमर्चितां पुरीं योगिभिः सुकृतिभिर्मुनीश्वरैः ।
यां निरीक्ष्य पुरुषः पुराकृतैः पातकैः शरमितैर्वियुज्यते ॥
पञ्चमहापातकैरित्यर्थः । तथा

बहिः कृतानि पापानि पूर्वजन्मार्जितान्यपि ।
काशीदर्शनमात्रेण नाशमेष्यन्ति नान्यथा ॥

अत्र बहिः कृतानीति निर्देशात्पूर्ववाक्यान्यप्येतद्विषयाण्युपसंह्रियन्ते । चतुर्धाकरणवाक्यानी-वाग्नेयविषयत्वेन । अन्यथा पञ्चक्रोशयात्रादिविधानं व्यर्थं स्यात् ।

तथा

पूर्वजन्मशतकोटिसंचितं पापराशिमतुलं विनाशयेत् ।
काशिका परपदप्रकाशिका दर्शनश्रवणकीर्त्तनादिभिः ॥

एवमन्येष्वपि पुराणादिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ काशीप्रवेशमहिमा ब्रह्मवैवर्त्ते :--

महापातकयुक्तोऽपि श्रद्धया रहितोऽपि वा ।
काशीप्रवेशादनघः सम्यक् स्थित्वा सुखी भवेत् ॥

यत्तु कश्चिदाह :--

काशीप्रवेशात्पापं न नश्यति, किं तु बहिरेव तिष्ठति । एतदेवानघत्वं नाम । अत एव लिङ्गपुराणे

वाराणस्यां तु यः कश्चित्प्रविष्टो ब्रह्मघातकः ।
तिष्ठते बाह्यतः पापं निर्गते गृह्यते पुनः ॥

इत्युक्तम् । एवमन्यान्यपि पुराणवाक्यानि बोध्यानीति, तन्न क्षोदक्षमम् । अदृष्टरूपस्यान्तः - करणधर्मत्वेन बहिर्निराश्रयावस्थानायोगात् । अथ तार्किकमतमाश्रित्यादृष्टस्यात्मधर्मत्वमुपेत्य पापं प्राक् देहावच्छिन्ने स्थितमिदानीं तु विभुत्वादात्मनो बहिरवच्छिन्ने तस्मिंस्तिष्ठति, न तु काश्यवच्छिन्न इति मन्यसे, न तदपि चारु । तस्य देशावच्छेदेन वृत्त्यभावात् । अन्यथाऽऽत्म-गुणस्यास्याश्रयगमनं विनाऽन्यत्र गमनासम्भवेनात्र नरदेहावच्छिन्ने जातस्यादृष्टस्य स्वर्गादौ देवादिदेहे भोगानुत्पादकत्वप्रसङ्गात् । किं च यदि प्रागेव बहिरवच्छिन्ने जातं पापं न काश्य-वच्छिन्ने, तर्हि काशीप्रवेशेन किमधिकं कृतम् । अतः स्वार्थासम्भवाद् बहिःपापस्थितिबोधकानि वाक्यानि, बहिर्न गन्तव्यं किं त्वत्रैव सदा स्थेयमित्येवंपराणि । निर्गते गृह्यते पुनरिति तु न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त्तत इति न्यायेन बहिर्न यायादिति स्फुटमेवाह । किं च बहूनि वाक्यानि पापनाशमेवोपपादयन्ति ।

तत्र तावच्छैवे :--

अत्र प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः पापं पुराऽर्जितम् ।
विनाशमाप्नोति परं पुण्यराशिश्च वर्द्धते ॥

लैङ्गे च :---

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ।
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥

एवमन्यान्यपि बोध्यानि ।

अत्र काशीदर्शनादिभिः पापसामान्यध्वंसश्रवणेऽप्यारब्धातिरिक्तस्यैव पापस्य ध्वंसो दृष्टव्यः । तत्त्वज्ञानेनापि तद्ध्वंसानभ्युपगमात् ।

इदं त्वत्र विचारणीयं किं काशीप्रवेशादिनाऽतीताशेषजन्मजं पापं लीयते तज्जन्मजमेव वेति । अत्र केचित् । अतीताशेषजन्मजपापलयोपगमे

लिङ्गं दशाश्वमेधीशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥

इत्यादीनि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । प्रवेशादेव सर्वपापनाशात् । अतः प्रवेशादेतज्जन्मजमेव पापं लीयते । तत्तल्लिङ्गादिदर्शनादिना तु प्राग्जन्मीयपापक्षय इति मन्यन्ते ।

एवं तु जन्मान्तरसहस्रेणेत्यादिप्रागुदाहृतैः प्रवेशादिनाऽनेकजन्मजपापध्वंसबोधकवचोभिः विरोधापत्तेस्तत्तल्लिङ्गार्चनादिना पापादिशब्दलक्षिताः पापवासना अनेकजन्मीयाः क्षीयन्ते । प्रवेशात्त्वशेषपापनाश एव । न च वासनाऽपि नश्यति । काशीप्रविष्टानां पापे प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यन्ये । तेषामयमाशयः । पापस्य द्वे शक्ती । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्योऽधो निनीषत इति श्रुतिसिद्धनरकजनकतावच्छेदिका प्रथमा । पापः पापेन कर्मणेति श्रुतिसिद्धपापप्रवर्त्तकतावच्छेदिका द्वितीया । तत्र सर्वेषां पापानां प्रथमा शक्तिः प्रवेशादिना नाश्यते । द्वितीया तु वासनाशब्दिता तत्तल्लिङ्गदर्शनादिना तत्तन्माहात्म्योक्तक्रमेणैव नाश्यत इति ।

इतरे तु -- एवं सति पापादिशब्देषु शक्तिलक्षणापत्तिः । शाक्तस्य पापस्यानाशित्वापत्तिश्च दोषः । वासनानाशे च पुनः काशीस्थानां पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च ततः प्राचीनजन्मानुवृत्त-वासनया तदुपपत्तिः । कृत्तिवासविश्वेशादिदर्शनेनाशेषदुरितध्वंसोक्तेः । तद्वचनस्याखिलवासना-नाशपरत्वे पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । अतः प्रवेशादखिलमेव पापं नश्यति । काशीस्थ-तत्तत्तीर्थस्नानादिना एकद्व्यादिजन्मजपापक्षयोक्तिस्तु येऽन्यत्र मृताः, पुण्यातिशयेन काश्यां जातास्तद्विषयेति न काचिदनुपपत्तिः । न च तेषामपि लिङ्गदेहस्य क्षेत्रप्रविष्टत्वात्सर्वं पापं नष्टमेवेति शङ्क्यम् । षाष्ठतिर्यगधिकरणन्यायात्

> यतो विधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिक्रिया ।
> अतः पशुपिशाचाद्या धर्माधर्मोषरा मताः ॥ इति पाद्माच्च ।

मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य लिङ्गदेहे पापनाशायोगात् । या तु पिशाचमोचनाख्याने पिशाचस्यापि तत्स्नानात्पैशाच्यनाशोक्तिः सा निषादस्थपतीष्टिवद्यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्तन्मात्रविषयैव । न च लिङ्गस्य काशीप्रवेशात्पापनाशे वचोऽस्ति । तस्मात्काश्युत्पन्न-विषयाणि तत्तल्लिङ्गदर्शनादिनैकद्व्यादिजन्मपापक्षयबोधकानि वचांसीत्याहुः ।

अपरे तु, काशीस्मरणगमनदर्शनतत्तत्तीर्थस्नानतत्तल्लिङ्गदर्शनादीनां नियतक्रमाणां फल-वैलक्षण्ये उत्तरोत्तरानर्थक्यापातात् , प्रत्येकं सर्वपापनाशश्रवणाश्रयणे च स्वतो वैलक्षण्याभावे कायिकवाचिकमानसबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदावृत्तात्यन्तावृत्तमहापातकोपपातकादिप्रतियोगिकृत-वैलक्षण्यसंभवात् , पापे च सर्वत्वस्यावान्तरवैजात्याव्यवच्छेदेनैव संकुचद्वृत्त्या, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यश्चातुर्मास्यानीतिवत्संभवात् , गमनादौ प्रत्येकमशेषपाप-क्षयेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । तथा च प्रवेशाद्यज्जातीयाशेषपापं नष्टं तद्विजातीयमेकद्व्यादि-जन्मीयं तत्तत्तीर्थस्नानादिना नश्यतीति वदन्ति ।

काशीप्रवेशेन कायिकादिभेदभिन्नानामनारब्धानां सवासनानां सर्वेषां पापानां निवृत्तिरेव भवति । न चैवं काशीस्थानां पापे प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रारब्धेनैव दुःखोत्पत्तिवत्पापप्रवृत्तेरपि संभवात् । तत्तत्तीर्थस्नानादिनैकद्व्यादिजन्मीयपापनाशबोधकं तु शास्त्रं यावता पुण्येन तन्नश्यति तावत्पुण्योदयपरम् ।

यद्वा यथा काश्यां कृतमल्पमपि पुण्यं बहु भवति तथा पापमपीति स्पष्टं पुराणादौ । तथा च काश्यां कृतं यावत्पापमेकद्व्यादिजन्मीयसमं भवति, तत्तीर्थस्नानादिना तावन्नश्यतीत्यर्थकं तच्छास्त्रम् । स्मरणगमनक्षेत्रविश्वेशकृत्तिवासेशदर्शनादिना सर्वपापनाशबोधकशास्त्रस्याप्येषैव गतिः । यत्तु

तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते । इति

ब्रह्मलोकादिफलं, यच्च क्वचिन्मुक्त्यादिफलं तदपि यात्रां कृत्वा देशान्तरमृतविषयम् ।

ननु काशीप्रवेशात्प्रवेशावधिकाशेषपापक्षये कृतकाशीयात्रस्याकृतकाश्यघस्य बहिर्गमनानन्तरमेव मरणेऽक्षयस्वर्गापत्तिः, केवलपुण्येन मर्त्यत्वासंभवात् । न च पुण्यान्तं यावत्स्वर्गभोगानन्तरं मुक्तिरेव तस्येति युक्तम् । श्रवणादिजन्यज्ञानाभावे तदयोगादिति चेन्न । तस्यापि मार्गस्थजन्तुमरणादिजन्याज्ञातपापोपपत्तेः । व्याघ्रादिभिर्हनने दुर्मृत्युजपापसंभवात् । दुष्टेनारब्धकर्मणाऽन्ते दुष्टमतिसंभवेनान्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेनापि मर्त्यजन्मसंभवात् । अन्येषामभावेऽप्यविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेदित्यविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्र मरणान्तवासविधिवत्त्यागनिषेधातिक्रमप्रयुक्तपापस्यावश्यकत्वाच्च । परं तु तस्योदयो देहक्षयश्चात्रैव भवतीत्यन्यदेतत् । अतः काशीप्रवेशादशेषपापलयेऽपि न काचिदनुपपत्तिरिति तु नवीनतमाः ।

अत्र परीक्षकैर्विचार्य युक्तः पक्षो ग्राह्यः ।

आरब्धानां च भोगेन नाशे शुद्धचित्तो जीवो गौरीशानुग्रहाच्छमादिसाधनसंपत्तिं लभते । स्वयं च जगद्गुरुः स परमकृपया ब्रह्मात्मैक्यबोधसाधनं तारकमुपदिशतीति न श्रवणस्यापि ज्ञानं प्रति व्यभिचारः । तथा च जाबालोपनिषद्याम्नायते :--

अविमुक्तं वै देवानां देवयजनं, सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनामृती भूत्वा मोक्षी भवतीत्यादि । स्मर्यते च पुराणेषु । तत्र तावत् कौर्मे :--

यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
आचष्टे तारकं ब्रह्म तदेवमतिमुक्तिदम् ॥

काशीखण्डे च :--

ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते नान्यथा जन्तवः क्वचित् ।

ब्रह्मज्ञानं तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनाम् ।
दिशामि तारकं प्रान्ते मुच्यन्ते ते तु तत्क्षणात् ॥

पाद्मेऽपि :--

निर्वाणपद्मेवैतद्यदधितिष्ठामि नित्यशः ।
म्रियमाणस्य जन्तोश्च वाक्यं कर्णे समुच्चरन् ॥

विना वाक्योपदेशेन ब्रह्मात्मैक्यं न भासते ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादृते मुक्तिर्न जायते ॥

एवमन्यत्रापि । तारकं किमिति चेत्प्रणव इत्यवेहि ।

तदुक्तं काशीखण्डे :--

न वर्ण्यते कैः किल काशिकेयं जन्तोः स्थितस्यात्र यतोऽन्तकाले ।
पचेलिमैः प्राक्तनपुण्यभारैरोंकारमोंकारयतीन्दुमौलिः ।

अन्यत्रापि

प्रणवं तारकं ब्रूते काश्यां देवो महेश्वरः ।

ननु प्रणवेन कथं ब्रह्मात्मैक्यबोधः । शृणु । अकारोकारमकारवाच्यान्विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान् ज्ञात्वा, प्रथमं विश्वं वैश्वानरत्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य, ततस्तैजसं सूत्रात्मत्वेनाहमेव सूत्रात्माऽस्मीति विभाव्य, पश्चात्प्राज्ञमीश्वरत्वेनाहमेवेश्वरोऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परं ब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य, पश्चान्मनस्येकागृतामापन्ने, स्थूलसूक्ष्मादि सर्वं जगत्सोपानावरोहणन्यायोक्तक्रमेण निर्विशेषे ब्रह्मणि विलाप्यैकाग्रेण मनसा स्वस्य ब्रह्मत्वं साक्षात्करोतीति ।

यद्वा, तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यत्र सशब्देन परमात्मोच्यते । अहंशब्देन प्रत्यगात्माऽवगम्यते । ततश्च समानाधिकरणयोः सोऽहमित्यनयोः परमात्माऽहमित्यर्थस्तथा प्रणवस्यापि । सोऽहमित्यस्यैव प्रणवत्वेन निपातनात् । तथा हि । सोऽहमित्यस्य पृषोदरादित्वेन निपातनात् सकारहकारलोपे कृते परिशिष्टयोरोमित्यनयोरेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशात्मकं संधिं कृत्वोच्चारणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः । तदुक्तम् ।

सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत्।
सन्धिं च पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेद् ॥ इति।

एवं च ओमित्यस्य परमात्माऽहमित्यर्थ इति सिद्धम्।

अत्र कश्चिदाह। काश्यादिकक्षाभेदेन चतुर्विधे क्षेत्रे मणिकर्ण्यां जाह्नव्यर्द्धोदके भूमौ विश्वेशाभिमुख्येन कालतो मृतस्य द्विजमात्रस्य, भैरवयातनादिजनकपापहीनस्य, विश्वेशभक्तस्य, काशीमरणान्मुक्तिर्भवति न वेति संशयरहितस्य, सद्यः परब्रह्मसायुज्यं भवति। द्विजेतरस्यापापस्य नरमात्रस्य, द्विजस्यापि कस्यचिदपापत्वेऽपि विश्वेशाभक्तस्य, तद्भक्तत्वेऽप्यपापत्वेऽप्युक्तप्रकारात्प्रकारान्तरेण मृतस्य चतुर्विधे क्षेत्रे यत्र क्वापि मरणे क्षेत्रावान्तरभेदतारतम्येन, जीवतारतम्येन, मरणस्य बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वप्रयुक्ततारतम्येन, कर्मादितारतम्येन च सालोक्यादिप्राप्तिद्वारा कैवल्यं भवति। पापिनस्तु नरमात्रस्य चतुर्विधेऽत्र क्षेत्रे यत्र क्वापि येन केनापि प्रकारेण मृतस्य भैरवयातनानुभवानन्तरं मोक्षः।

नन्वत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेष्विति जन्तुमात्रस्य श्रवणात्कथं त्रैवर्णिकस्यैव सायुज्यमिति चेन्न। रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्ट इत्यनेनैकवाक्यतया प्रणवाख्यतारकव्याख्याने योग्यत्रैवर्णिकमात्रपरत्वाज्जन्तुपदस्य। अथोत्क्रान्त्यनन्तरं देहाभिमानाभावाज्जन्तुमात्रस्य प्रणवाधिकार उपपद्यत इति चेन्न। उत्क्रममाणेष्विति वर्त्तमानप्रत्ययदर्शनेनोत्क्रमदशायामेवोपदेशस्वीकारात्। उत्क्रमानन्तरमदेहस्योपदेशायोगाच्च। कर्णमूलगतो हर इत्यादिवचनविरोधाच्च। विदेहस्य कर्णाभावात्। एवं पुराणगतजन्तुशब्दस्यापि त्रैवर्णिकमात्रपरतैव। तस्मात्

काष्ठपाषाणभूतस्तु जाह्नवीजलमध्यगः।
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः॥ इति वचनात्।

मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यन्तरर्द्धोदकनिवासिनः।

इत्युक्तेश्चार्द्धजले मणिकर्ण्यां विश्वेशाभिमुखस्य कालेनोपरतो यातीत्युक्तेः।

आत्मरक्षाऽत्र कर्तव्या महाश्रेयोऽभिवृद्धये।
अत्रात्मत्यजनोपायं मनसापि न चिन्तयेद् ॥ इति

वचनाच्च। कालान्न तु बलात्।

अविमुक्त इत्यादिसप्तमीबलाद् भूमौ मृतानां, त्रैवर्णिकानामपापत्वाद् द्विजत्वाच्च, तदैव तारको-पदेशयोग्यानां, मद्भक्तः कृतनिश्चय इत्युक्तेर्विश्वेशभक्तानां, काशीमरणं मोक्षदं न वेति सन्देहशून्यानां च, विश्वगुरुश्रीविश्वेशोपदिष्टतारकोदितब्रह्मबोधात्सद्यस्तत्सायुज्यं भवतीति सिद्धम्।

ननु

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसंस्थिताः।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णा वर्णजातयः॥

कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पक्षिणस्तथा।
कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने॥

चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः।
शैवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः॥

मानवाः इति ब्राह्मणश्रमणन्यायेन।

ये भक्ता वरदं देवमविमुक्तं परं पदम्।
ते विशन्ति महादेवमाज्याहुतिरिवानलम्॥

अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा।
अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते॥

गृहस्थाश्चैव यतयस्तस्मिंस्तीर्थ उपासकाः।
एकदण्डास्त्रिदण्डाश्च हंसव्रतधराश्च ये॥

कर्मभेदेन तेषां तु सर्वेषामास्थितो ह्यहम्।
विभजामि परं स्थानं यच्छन्मोक्षपदं शुभम्॥

इत्यादिनानापुराणवचनैः काश्यां मृतानां क्षेत्रावान्तरभेदतारतम्यात्सारूप्यादिसंभवेऽपि विदेहकैवल्यं कथं स्यादिति चेदुच्यते। तदुपर्यपि हि बादरायणः संभवादिति व्याससूत्राद् देवानामपि ब्रह्मविद्याधिकारे सिद्धे ते विशन्ति महादेवमित्यादिवचनशतेभ्यः शिवलोकं गतानां महेशात्तत्त्वावबोधलाभे कैवल्यं भवतीति।

अन्यस्त्वाह -- यद्यपि पुराणेषु सारूप्याद्यविशेषेण मोक्षो मरणफलतयाऽवगम्यते तथाऽप्यधिकारितारतम्येन निष्पापानामीशार्पितकर्मणां मरणादेव मुक्तिः। ततो निकृष्टानामग्निप्रवेशादिकृतां शंभुसामीप्यम्। न चात्र निषिद्धात्स्वेच्छया मरणात्कथमीशसामीप्यम्।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः।
प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने॥

कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि॥

इत्यादिमात्स्यादिवचनैरग्निप्रवेशप्रायोपवेशयोरभ्यनुज्ञानेन निषेधस्येतोऽन्यत्र सङ्कोचात्। तिर्यक्प्रभृतीनामत्यन्तं पापीयसां च सारूप्यम्। ततोऽप्यधमानां सालोक्यमिति। किं च चतुर्विधे क्षेत्रे यथा यथा योगपीठादिप्रकर्षस्तथा तथा मरणफलापकर्ष इत्यप्याह। तदपरे न क्षमन्ते। तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधान्मरणान्मोक्षायोगात्। ननु मरणादेव मोक्षबोधकनानापुराणबलात्तमेवेति श्रुतिरन्यत्र सावकाशेति चेन्नैवम्। पुराणेन वेदसङ्कोचायोगात्। काशीमरणस्य जाबालोपनिषदा तारकोपदेशद्वारा ज्ञानजनकत्वबोधनाच्चेति।

यश्चाह काशीमरणस्य चित्तशुद्धा[12]वेवोपयोगस्तद्द्वारा क्रमेण मोक्ष इति, स प्रष्टव्यः किं तारकोपदेशो मृतेः प्राग् अनन्तरं वा। नाद्यः। उपदेशेन प्रागेव साक्षात्कारे पश्चात् तत्र मरणजशुद्धेर्व्यर्थत्वात्। न द्वितीयः। मृतौ सत्यामदेहं प्रत्युपदेशानुपपत्तेः। उत्क्रममाणेष्विति वर्तमानार्थकप्रत्ययश्रुतिव्याकोपाच्च। तस्मात् काशीमरणस्य न चित्तशुद्धावुपयोगः :--

वाराणसीस्थतीर्थानामवगाहनतः पराम्।
अन्तःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेन्द्रियः॥

इत्यादिवाक्यैस्तस्याः पूर्वमेव सिद्धत्वात्। किं तु बोधद्वारा मुक्तावेव।

योऽपि प्रथमः पक्षः --

मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यन्तरर्धोदकनिवासिनः।

[12] Jumped from one **citta*śuddha* to another citta*śuddha*.** Four lines swallowed!!!! It was not ***śuddha*** but **a*śuddha***!!!!!!!! A very big bite.

इत्यादिपूर्वोक्तविशेषणवतस्त्रैवर्णिकस्यैव साक्षात्कैवल्यमन्यस्य तूक्तसालोक्यादिद्वारेति. सोऽप्ययुक्तः। जन्त्वादिसाधारणपदश्रवणात्। तथा हि, अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेष्वित्यादिश्रुतौ

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले वा विचरन्ति मर्त्याः।
मण्डूकमत्स्याः कृमयोऽपि काश्यां त्यक्त्वा शरीरं शिवमाप्नुवन्ति।

अविमुक्तरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो नराः।
अज्ञानिनोऽपि मुच्यन्ते क्षेत्रेऽस्मिंस्ते त्वकल्मषाः॥

सर्वान् जन्तून्मोचयेदन्तकाले विश्वेशोऽत्र श्रोत्रमन्त्रोपदेशात्।

आब्रह्मस्तम्बपर्यतं यत्किंचिज्जन्तुसंज्ञितम्।
चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्स्यति॥ इत्यादि काशीखण्डे।

एवमन्येष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु जीवसामान्यपरजन्त्वादिपदश्रवणेन कृमिपर्यन्तानां साक्षाद्ग्रहणेन च जन्तुपदस्य त्रैवर्णिकमात्रपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वात्। प्रणवश्रवणे द्विजात्यतिरिक्तस्य कथमधिकार इति चेत्सत्यम्। अस्मदाद्युपदिष्टप्रणवश्रवणे तदितरस्यानधिकारः। अपारजन्मार्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितपरमेश्वरोपदिष्टप्रणवश्रवणे तु काशीमाहात्म्यसोमपरमेश्वरसाक्षात्काराभ्यां ध्वस्ताशेषकल्मषस्य प्राणिमात्रस्याधिकारः। अत एव ब्रह्मवैवर्त्ते तीर्थान्तरात्काश्या विशेष उक्तः :--

जितेन्द्रियाः पापविवर्जिताश्च शान्ता महान्तो मधूसूदनाश्रयाः।
अन्येषु तीर्थेषु हि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेषः॥

इति शिष्यप्रश्ने गुरुणोत्तरितम् :--

विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो मम।

कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महामते।
भवन्ति काशीमाहात्म्यात्सिद्धान्येव न संशयः॥

अन्यत्र साधुसुकृतैः कृतैर्मुच्येत वा न वा।

अत्र साधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रकल्पयेत् ॥

तथा

कलिकालस्त्वयं तीक्ष्णः क्व तपः[13] क्व परात्मदृक् ।
काश्येव शरणं तेषां शुद्धिदा मलिनां नृणाम् ॥

कलौ विनष्टव्रतधैर्यवीर्या गच्छन्तु काशीं परमार्थराशिम् ।

तथा

ये वा द्विजाग्र्याः श्वपचाश्च निन्द्या ये चक्रवर्त्तिष्वपि धर्मरूपाः ।
ये वा दरिद्राः परिमार्त्तिभाजः समानरूपां गतिमाप्नुवन्ति ।

काशीखण्डे च :--

संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबन्धनैः ।
येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥

श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः ।
येषामित्यादि पूर्ववत् ॥

तथा

सौभाग्यभाग्यभूर्या वै विख्याता मणिकर्णिका ।
ददामि तस्यां सर्वस्वमग्रजायान्त्यजाय च ॥ इति ।

अत एव पाद्मेऽधिकारसम्पादनमुक्तम् :--

पुमांसं क्षीणकलुषं शङ्करस्तारकं वचः ।
श्रावयामास विधिवत्सम्पाद्याधिकृतिं पराम् ॥ इति ।

---

[13] Mahamoho says: **nayaḥ**. We say **avinayaḥ**.

इदं चाधिकारसम्पादनं नीचेष्वनधिकारिष्वेव । जातिकर्मभ्यामुत्तमानां स्वत एवाधिकारसत्त्वेन सम्पादनानर्थक्यात् ।

यतस्तत्रैवोक्तम् :--

गणयति न कथंचिच्छङ्करः काशिकायां
किमुत मम सुभक्तो ब्राह्मणः पुल्कसो वा ।
उपदिशति सदाऽन्ते वाक्यमेकात्मनिष्ठं
द्विजकुलमनपेक्ष्योद्भाव्य तत्राधिकारमिति ॥

यत्तु भूमौ मृतानामेव मुक्तिरिति । तदपि न ।

भूमौ जलेऽन्तरिक्षे वा यत्र क्वापि मृतो द्विजः ।
ब्रह्मात्मैकत्वमाप्नोति काशीशक्तिमुपाहितः ॥

सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन्
स्थानं सुरेश्वरि मृतस्य न यत्र मुक्तिः ।
भूमौ जले वियति वा शुचिमेध्यतो वा[१४]
सर्पाग्निदस्युपविभिर्निहतस्य जन्तोः ॥

इत्यादिवचनात् । अनेन दुर्मृत्युजदोषोऽप्यत्र नास्तीत्युक्तम् । न चात्र कालकृतोऽपि विशेषोऽस्ति--

उत्तरं दक्षिणं वाऽपि अयनं न विचारयेत् ।
सर्वोऽप्यस्य शुभः कालो ह्यविमुक्ते म्रियेत यः ॥

इति काशीखण्डात् । तस्मात्सर्वस्यापि काश्यां यत्र क्वापि कथंचिन्मृतस्य मोक्ष इति सिद्धम् । क्वचिद्धि शिवशिवेत्युपदिशाम्यहमिति द्विरावृत्तः शिवशब्दस्तारकतयोक्तः । रामतापनीये :--

मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥ इति ।

---

[14] Something quite significant here. See Viveka in R.

पाद्मे तु

श्रीरामरामरामेति एतत्तारकमुच्यते ।

इति श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तो रामशब्दस्तारकतयोक्तः । अनेन षडक्षरमन्त्रोपलक्षणाच्छ्रीशब्दप्रयोगस्य भक्त्यतिशयार्थत्वान्न पाद्मतापनीययोर्भिन्नार्थत्वम् । तथा च प्रणवाधिकारिणां सर्वेषां प्रणवोपदेश एव । तदनधिकारिषु शैवानां शिवमन्त्रोपदेशः । वैष्णवानां तु राममन्त्रोपदेशः । शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेः । शिवेतिशब्दस्य, रमन्ते योगिनो ऽस्मिन्निति निर्वचनेन रामशब्दस्यापि चाद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वान्न ताभ्यां मोक्षफलकतद्बोधानुपपत्तिशङ्कापीत्यपि केचित् ।

अस्मिन्मतेऽपि क्षुद्रजन्तूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव । तेषां फलोन्मुखेन केनचिद्दुष्टेन कर्मणा क्षुद्रजन्मोपपत्तिः । अनादिभवसञ्चितासङ्ख्यपुण्यैः काश्यां मरणे मुक्तिश्चेति बोध्यम् । यत्तु क्वचित्क्षेत्रभेदादधिकारिभेदाच्च सामीप्यादिफलकीर्त्तनम् , तन्निर्विषयमोक्षभीरूणां तन्माहात्म्यानभिज्ञानां सन्तोषार्थं ज्ञेयम् । काश्यां स्वर्गादिकमुद्दिश्य यागाद्यनुष्ठाताऽपि वराटिकान्वेषणे[१५] प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठोक्ताभाणकन्यायेन मोक्षमेव लभते ।

अत्र केचिदाहुः । स्वस्वधर्मनिरतस्यापापस्य सर्वस्याप्यनन्तरमेव मोक्षः । तद्विलक्षणस्य तु यातनातोऽधिकारसंपादनेन । तदुक्तम् --

स्वे स्वे कर्मणि निष्णातानुत्तमाधममध्यमान् ।
अधमानपि मार्गस्थान्नयामि परमां गतिम् ॥

केवलं धर्मसापेक्षः कर्णे जपति तद्वचः ।
अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे यातनान्ते दिशेन्मतिम् ॥ इत्यादीति ।

अन्ये तु सर्वत्र तारकोपदेशे वर्त्तमानतानिर्देशात् , कर्णे जापोक्तेश्च, देहे सत्येवोपदेशो ज्ञानं च, देहापाये तु कैवल्यमेव । तथा च धर्ममर्यादास्थापनार्थं भैरवयातनोक्ती रुद्ररोदनादिवदर्थवादः । यदि तु सा प्रामाणिकी तदा प्रारब्धवज्ज्ञेया । ज्ञानं तु तदैव भवतीति मन्यन्ते ।

[15] Our saṃśodhaka mahāśaya was very rich. He did not believe in **varāṭikā** . He made it **vāṭikā**. He was very fond of **vihāra.** His neck was always adorned with a **hāra.**

ननु मृतिकाले कफाद्यवरुद्धकण्ठस्यौदर्यवाताभिघातेन विदीर्यमाणाशेषमर्मणो व्याकुल-बाह्यान्तरिन्द्रियस्य प्रणवात्मकशब्दस्य श्रावणसाक्षात्कार एव दुर्लभः । सत्यपि तस्मिंस्तदर्थो दुरवगमः । तस्मिन्नपि सति तस्य सर्वेषां वेदान्तानां चाद्वितीये तात्पर्यनिर्धारणानुकूलविचारा-त्मकस्य, तादृशतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानात्मकस्य वा श्रवणस्य, श्रुतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिन्तन-रूपस्य विपरीतभावनानिवृत्तिफलकप्रमेयतत्त्वावधारणानुकूलतर्कानुसन्धानात्मकस्य वा मननस्या सम्भवः । अत एवासंभावनाविपरीतभावनयोस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकयोरभावे च शब्दप्रमाणा-दुत्पन्नोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषापराधासंभावनादिप्रतिबद्धत्वान्नाविद्यानिवर्त्तनक्षमः । तदनिवृत्तौ च तन्मूलकसंसारानिवृत्तेः कथं मोक्षः । तस्मात्काशीमरणान्मुक्तिप्रतिपादकवचनजातं तद्द्वारा विध्येकवाक्यतया तदर्थवाद एवेति चेन्नैवम् । वृन्दारकवृन्दवन्दितपादारविन्दोमासहायाचिन्त्य-शक्त्यपरिमेयमहिमश्रीशङ्करकृपया, श्रीकृष्णकृपया भीष्मस्य शरतल्पजवेदनानिवृत्तिवत्काश्यां मुमूर्षोः सकलवेदनानिवृत्त्या, चित्तप्रसादकरणपाटवादिसम्भवेन श्रवणादिसम्भवात् । अत एव मात्स्ये :--

> अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु ।
> वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यते ॥

इति क्षेत्रान्तरमरणप्रकारमुक्त्वा

> अविमुक्ते त्वन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् ।
> कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ॥

> ईश्वरप्रेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

इति तुशब्देन क्षेत्रान्तरापेक्षया विशेषोऽभिहितः । स च मरणकाले स्मृत्युपपत्तिरूप एव । गारुडे च मरणावसरे सकलश्रमनिवृत्तिः सहेतुकोक्ता :--

> अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धैरधिकाशि प्रणवोपदेशकाले ।
> हरते मरणश्रमं नराणां हरवामार्द्धकुचोत्तरीयजन्मा[१६] ॥ इति ।

केचित्तु यथा स्वप्ने, दृष्टेरेव सृष्टित्वेनेन्द्रियाणां चातीन्द्रियत्वेन तत्सृष्टेरभावेऽपि श्रवणादि-व्यवहारस्तथा जागरेऽपि । दीर्घस्वप्ने बाह्येन्द्रियाभावेऽपि मनोमात्रेणैव श्रवणादिव्यवहार इति स्थितेऽत्र मरणकाले बाह्येन्द्रियापेक्षामन्तरेण मनसैव श्रवणाद्युपपत्तौ काशीमरणादत्यन्तशुद्धस्य,

---

[16] Even the trash has vāmārdha. Durbhagā why didn't you see it?

श्रीचन्द्रशेखरसाक्षात्कारान्नष्टाशेषसन्तापस्य, तदनुग्रहाच्च सर्वविक्षेपापगमेन प्रत्यगभिन्नब्रह्म-निमग्नचित्तस्य, अत एव सञ्जाततत्साक्षात्कारस्य क्षणेनैवासंभावनादेः समूलस्यात्यन्तिको बाध उपपद्यत एव।

ननु दीर्घकालनैरन्तर्यादरैरनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विना शोधिततत्त्वंपदार्थ-साक्षात्काराभावात् तादृशतत्पदार्थज्ञानासंभवाच्च न वाक्यार्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः, पदार्थबुद्धे-र्वाक्यार्थबुद्धौ हेतुत्वादिति चेन्न । चिरत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । उत्तमाधिकारिषु शीघ्रमेव सर्व-संभवात् । न चावृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रविरोधः । तस्य मध्यमाधमाधिकारिविषयत्वात् । न च काश्यां म्रियमाणानां सर्वेषां कथमुत्तमत्वमिति शङ्क्यम् । यतः स्थावराणां कृम्यादीनां च तत्त्वावबोधाधिकारं सम्पादयितुर्विश्वेशस्य सर्वेषामुत्तमाधिकारित्वसम्पादने न कश्चित् प्रयत्नः ।

स्मर्यते हि मार्कण्डेये परमेश्वरानुगृहीतमहर्षिवरप्रभावेण पक्षिणामुत्तमाधिकारित्वलाभेन बाल्य एवातिशीघ्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारलाभः, जैमिनिं प्रति पुराणवक्तृत्वं च ।

वासिष्ठे च श्रीसरस्वतीकरमकलस्पर्शप्रभावेण भुशुण्डप्रमुखानां काकानां तत्त्वसाक्षात्कारः । तत्र भुशुण्डस्य श्रीवसिष्ठं प्रति वक्तृत्वं च स्मर्यते । एवं च परमेश्वरानुगृहीतानां किं किं न सम्भाव्यते । न चैवं श्रवणादेः साक्षात्कारं प्रति व्यभिचारः । भगवतीकृपया वामदेवादिवत्पूर्व-जन्मश्रवणादिस्मृतिसंभवात् । आदरनैरन्तर्ये तु संभवत एवात्रापि । किञ्चात्र म्रियमाणैरपि पूर्वजन्मसु सर्वं श्रवणादिकमनुष्ठितमेव । तदुक्तं पाराशरीये :--

> अत्रैव मरणं सम्यग्यस्य सिद्ध्यति देहिनः।
> विज्ञानसाधनं तेन सर्वं पूर्वमनुष्ठितम् ॥ इति ।

तस्माच्छ्रीशंभुमुखचन्द्रनिःसृतप्रणवामृतस्य श्रुतिपुटेन पानादेवाविद्याविषनिवृत्तिसिद्धेः काशी-मरणान् मुक्तिरित्यादिवाक्यानां नार्थवादतेति सिद्धम् ।

एतेन मरणात्साधनचतुष्टयसम्पत्तेः प्रायेणानुपलम्भात्तद्रहितायोपदेशोपगमेऽथातो ब्रह्म-जिज्ञासेति सूत्रेऽथशब्देन साधनचतुष्टयसपत्त्यानन्तर्योक्तेः तत्सम्पन्नमेवाधिकारिणं प्रति वेदान्त-शास्त्रारम्भो न स्यात् । तद्रूतामपि श्रवणादिपरिहारेण काशीमरणायैव प्रयासापत्तिश्चेति परास्तम् । बहुजन्मार्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितपरमेश्वरकृपया मरणावसर एव साधनसम्पत्तिस्वीकारात् । जीवदवस्थायामेव सद्यो मोक्षप्रदविज्ञानोपायं श्रवणादिकं हस्तगतं त्यक्त्वेन्द्रविहितकामादि-दशविघ्नवत्यां काश्यां मृतिकालिकविज्ञानाय प्रवृत्त्यसंभवाच्च । कौर्मे उपायान्तरमभिधाय :--

वसेद्वाऽऽमरणाद्विप्रो वाराणस्यां समाहितः ।

इति वदता महेश्वरेणैव वाशब्दबलात्काश्या बहिर्विज्ञानसम्पादनाशक्तस्यैव काशीवासावश्यकत्वाङ्गीकाराच्च । काश्यां शतवर्षजीविनामप्यन्ते प्रारब्धेन बहिर्मरणदर्शनाच्च । शास्त्राधिकारिणां सर्वेषां सिद्धसुरासुरयक्षगन्धर्वकिन्नरनरादीनां काश्यां मातुमशक्यत्वाच्च । काशीमरणस्य मोक्षं प्रति साक्षाद्धेतुत्वाभावात्तत्र कस्यापि मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्न स्यादित्यपि न च शङ्क्यम् । परम्पराहेतावपि प्रवृत्तिसम्भवात् । अन्यथा मुमुक्षोः शास्त्रेऽपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा चानिर्मोक्षप्रसङ्गः । न स्याच्च बुभुक्षोर्भोजनजन्यतृप्त्यर्थिनस्तण्डुलक्रयणादौ । स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधनयागसाधनपुरोडाशानुकूलव्रीहिक्रयणादौ च प्रवृत्तिरिति वैदिकलौकिकसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्या यद्यत्साधनमन्तरेण मुक्त्यनुपत्तिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति युक्तमस्या वृद्धकुमारीवाक्यन्यायोदाहरणत्वम् ।

तथा

सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वं विसृजन्त्यत्र धीरास्ते वै जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥

इति श्रुतिवाक्यम्,

दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी ।
हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेद् ॥

इत्यादिपुराणवाक्यं च यदन्तरेण मोक्षोऽनुपपन्नस्तत्सर्वमनेन न्यायेन कल्पयति ।

तत्र तावत्तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधाद्धरिं ध्यायतो मुमुक्षोः प्रयागमरणावसरे तत्त्वज्ञानं भवतीति कल्प्यते । ज्ञानं प्रति श्रवणादेर्व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवनिरासाय च जन्मान्तरीयश्रवणादिस्मरणं वामदेवादिवत्कल्प्यते । काश्यामिव प्रयागेऽपि मृतिकाल उपदेशो भवतीत्यश्रवणात् । तथा च प्रयागमाहात्म्ये विना ज्ञानेन मुच्यन्त इत्यादिवचनं तज्जन्मानुष्ठितश्रवणादिजन्यज्ञानं विना न मुच्यन्त इत्यर्थपरतया नेयम् । चित्तशुद्धिस्तु क्षेत्रगमनदर्शनप्रवेशमुण्डनस्नानश्राद्धलिङ्गदर्शनादिभिर्भवतीति बोध्यम् । तद्वचनानि ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । चित्तशुद्धौ च शमादयोऽपीशानुग्रहात्सिद्ध्यन्तीति सर्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । इयांस्तु विशेषो यत्काश्यां मृतस्य जन्तुमात्रस्य मोक्षः । प्रयागे तु स्वयं कालेन वा मृतस्य मुमुक्षोरेव मोक्षः । अन्येषां तु यत्प्राप्तीच्छया यो मृतस्तत्प्राप्तिरेव तस्य भवतीति । स च विशेषस्तिष्ठतु नाम ।

उदाहृतश्रुत्यादेरेतन्न्यायोदाहरणत्वे तु न काऽपि क्षतिः । इति वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः । अयमेव कैश्चित् वृद्धकुमारीवरन्यायत्वेनोदाह्रियते । ३४ । ७९ ।

अत्रापि प्रसङ्गात्पठितं न्यायत्रयम् ।

अन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायः । ३५ । ८० ।

ब्राह्मणश्रमणन्यायः । श्रमणो बौद्धयतिः । यथा तस्याशास्त्रीयविधिना त्यक्तशिखासूत्रकक्षादेस्त्यक्तनित्यादिकर्मणश्चेदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि भूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन निर्देशस्तथा शिवसारूप्यं प्राप्तानामपि प्राक्तनया मानवसंज्ञया निर्देश इत्युदाहरणसंगतिः । एवं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति मुक्तजीवपरतया वृद्धैर्विवृतायां श्रुतौ विज्ञातृत्वोक्तिर्निरुपाधिके तस्मिंस्तदसम्भवादनेन न्यायेन भूतपूर्वगत्यैव संगच्छत इति बोध्यम् । ३६ । ८१ ।

यत्र तु भाविसंज्ञया निर्देशो यथा नारुद्रो वसेत्काश्यामित्यत्र तत्र सूत्रशाटिकान्यायावतारः । सूत्रस्य शाटिकां वाययतीत्यत्र यथा सूत्रावस्थायां भाविन्या शाटिकेतिसंज्ञया निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीति बोध्यम् । ३७ । ८२ ।

अत्राजातपुत्रनामोत्कीर्त्तनन्यायोऽप्यवतरति । ३८ । ८३ ।

आभाणकन्यायः । आभाणकं लौकिकी गाथा । न्यायोऽयं तत्रैवाख्यातविषयः । ३९ । ८४ ।

कुमारीन्यायविषय एव जलानयनन्यायोऽप्यवतरति । तद्यथा जलमानीयतामित्युक्तेऽचोदितमपि पात्रानयनं जलानयनेऽन्तर्भवति । एवमिहापि बोध्यम् । ४० । ८५ ।

एतेनाग्न्यानयनन्यायो व्याख्यातः । ४१ । ८६ ।

इक्षुरसन्यायः । व्याख्यातोऽयम् । ४२ । ८७ ।

इक्षुविकारन्यायोऽप्येतद्विषये प्रवर्त्तते । इक्षूणां विकारेष्वपि हि रसगुडशर्करासितासु मालिन्यापगमतारतम्यादेव विभिन्नरूपत्वं दृश्यते, तथा सत्त्वादिष्वपीति बोध्यम् । ४३ । ८८ ।

व्रीहिबीजन्यायः । व्याख्यातः । ४४ । ८९ ।

राजसं तामसं चेति न्यायः । ४५ । ९० ।

यः कुरुते स भुङ्क्ते इति न्यायश्च स्पष्टः । ४६ । ९१ ।

कीटभृङ्गन्यायः । कीटो यथा भृङ्गेण गृहीतस्तद्भयात्तमभिध्यायंस्तत्स्वरूपतामेति, तथा हरिहरौ प्रेम्णाऽन्योन्याभिध्यानादन्योन्यात्मकतां प्राप्ताविर्थः । ४७ । ९२ ।

अश्मलोष्टन्यायः । यथा तूलाद्यपेक्षयाऽतिकठिनस्यापि लोष्टस्याश्मापेक्षया मृदुत्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ४८ । ९३ ।

अयं वैषम्याधिक्यविवक्षायाम् । स्वल्पवैषम्यविवक्षायां तु पाषाणेष्टिकान्यायः । ४९ । ९४ ।

बिल्वखल्वाटन्यायः । अयं केनचित्पद्येन निबद्धः । तद्यथा :--

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके
वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्बिल्वस्य मूलं गतः ।
तत्राप्याशु महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनम् ॥ इति । ५० । ९५ ।

कोशपानन्यायः । कोशपानं दिव्यविशेषस्तस्य न्यायः । तत्प्रकारश्चेत्थम् । दुर्गादीनुग्रान् देवान्पूजयित्वा तत्स्नानोदकं चाहृत्य, तोय त्वं प्राणिनां प्राणः इत्यादिमन्त्रेण प्राड्विवाकस्तत्तोयं संश्राव्य, शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा, सत्येन माऽभिरक्षेत्यनेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं पाययेत् । एवं कृते चतुर्दशाह्निनात्प्राग्यस्य राजनिमित्तं दैवं वा घोरं दुःखं न जायते स शुद्धः, अशुद्धोऽन्यः । तथा च सर्वदिव्यसाधारणपूर्वदिनोपवासवतश्चौरस्य तत्पानकाले सुखं भवति, शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महद् दुःखं यथा, तथा हरिहरादिष्वेकत्र भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यसनिनो, यद्यपि तत्काले स्यात्किञ्चित्सुखं, तथाऽपि निन्दाजन्याघपरिपाककालेऽतिघोरं नरकादिदुःखं भवतीति न्यायसंगतिः । ५१ । ९६ ।

यदि त्वीशकोपाच्छीघ्रमेव निन्दकस्य दुःखं स्यात्तदा तण्डुलभक्षणन्यायप्रवृत्तिः । इदमपि दिव्यम् । एवमग्रेऽपि दिव्यम् । एवमग्रेऽपि षट्सु न्यायेषु बोध्यम् ।

तच्चेत्थम् । शुक्लाञ्च्छालितण्डुलानादित्याग्रे मृत्पात्रे धृत्वा, स्नानोदकेन सम्मिश्रान् , रात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्रातः स्नातं प्राङ्मुखमुपोषितं भक्षयित्वा पिप्पलपत्रे निष्ठीवयेत् । एवं कृते यस्य हनुर्लोहितं दृश्यते, तालु च शीर्यते, कम्पते च गात्रं सोऽशुद्धः, शुद्धोऽन्य इति । ९२ । ९७ ।

विषभक्षणन्यायोऽपीह बोध्यः । तद्यथा कृतोपवासः प्राड्विवाकः शम्भुं सम्पूज्य, तदग्रे विषं संस्थाप्य, त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टमित्यादिनाऽभिमन्त्र्य, त्रिंशद्गुणेन घृतेन संयोज्य च, दक्षिणाभिमुखाय शीतलदेशे निविष्टाय दद्यात् । एवं कृते आकरतालिकाशतपञ्चकं यो निर्विकारः स शुद्धः । अनन्तरं चिकित्सनीयः । अशुद्धोऽन्यः । ९३ । ९८ ।

सत्याभिसंधस्य मोक्षो, बन्धोऽन्यस्येति विवक्षायां तप्तपरशुग्रहणन्यायोऽवतरति । अयं सोदाहरणं श्रुत्योपपादितः । पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति । अपहार्षीस्स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसंधो ऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते । स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति [17]। ९४ । ९९ ।

धटारोहणन्यायो धर्माधर्मन्यायस्तप्तमाषिकोद्धरणन्याय उदकनिमज्जनन्यायश्चापीह प्रवर्त्तते । तत्र तावद्धटारोहणप्रकार उच्यते । सर्वदिव्यसाधारणधर्मानुष्ठानानन्तरं प्राड्विवाको धटं, धट त्वं ब्रह्मणा सृष्ट इत्यादिमन्त्रैरामन्त्रयते । शोध्यस्तु त्वं तुलेत्यादिना मन्त्रेण धटापरनामधेयां तुलामामन्त्रयते । अनन्तरं प्राड्विवाकः शोध्यं तुलामारोपयति । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयति । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विनाडी । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् :--

> तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ।
> समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥ इति । ९५ । १०० ।

धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

> राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
> लिखेद् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥

[17] Even a *śrutivākya* from *Chāndogyopaniṣad* not understood and distorted. **Arthasyānartho mahān anarthaḥ. Dhig dhig jalma.**

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्मः स्याद्धर्मोऽसितपुष्पभृत् ॥

एवंविधावुपालिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ॥

मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ ॥

आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ।
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥

ततः

यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे

इत्यभिशस्तोऽभिमन्त्रयेत् ॥

अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतावलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥

इत्यादिना पितामहेनोक्तः । ९६ । १०१ ।

एवमतितप्ततैलादेः सौवर्णमाषकोद्धरणेन शोध्यस्य करे स्फोटाद्यभावे शुद्धिः, अन्यथा त्वशुद्धिः । ९७ । १०२ ।

शोध्यस्य निमज्जनसमये तत्स्थानान्निक्षिप्तं शरमादाय तत्पतनस्थाने स्थितो नरो यद्यतिवेगेन शोध्यस्थानमागत्य तच्छिरोतिरिक्तं मुखनासिकादिरूपं तदवयवं न पश्यति तदा स शुद्धः, इतरथा त्वशुद्ध इति [18]। एतेऽष्टावपि न्यायाः परशुग्रहणन्यायविषये प्रवर्त्तन्ते । धटन्यायश्च कोशपानविषये तण्डुलभक्षणविषयेऽपि च वर्त्तते इति बोध्यम् । ९८ । १०३ ।

---

[18] This is **udakanimajjananyāya.**

त्याज्या दुस्तटिनीति न्यायः । ५९ । १०४ ।

चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रह इति न्यायः । ६० । १०५ ।

काकदधिघातकन्यायः । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं दधिघातकलक्षकं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ६१ । १०६ ।

गणपतिन्यायः । ६२ । १०७ ।

तिलतण्डुलन्यायः । ६३ । १०८ ।

नीरक्षीरन्यायः । ६४ । १०९ ।

वेण्याकाशन्यायः । इदं न्यायचतुष्टयं स्वस्थाने व्याख्यातम् । ६५ । ११० ।

येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्यायः । इदं परार्थानुमाने प्रसिद्धम् । यत्स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रतिबोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । पञ्चावयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः । तत्र गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमाद् इति हेतुः । यो यो धूमवान्सोऽग्निमान्यथा महानस इत्युदाहरणम् । धूमवांश्चायमित्युपनयः । तस्मादग्निमानिति निगमनमिति ।

साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा । पञ्चम्यन्तलिङ्गप्रतिपादकं हेतुः । व्याप्तिप्रतिपादकम् उदाहरणम् । पक्षधर्मताज्ञानार्थमुपनयः । हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनम् । तथा च यथाऽत्र पक्षस्य साध्यवत्तयोपक्रमस्तत्त्वेनैव चोपसंहार इति तदेव वाक्यार्थस्तथा प्रकृतेऽपीति बोध्यम् । ६६ । १११ ।

संभवत्येकवाक्यत्वे इति न्यायः । ६७ । ११२ ।

एकवाक्यतापन्नानामिति न्यायः । ६८ । ११३ ।

अपन्थानं तु गच्छन्तमिति न्यायः । ६९ । ११४ ।

वध्यतां वध्यतामेष इति न्यायः । ७० । ११५ ।

विषवृक्षोऽपीति न्यायः । ७१ । ११६ ।

यत्प्राये श्रूयत इति न्यायः । ७२ । ११७ ।

इदं न्यायषट्कं स्वस्थाने सन्दंशन्यायेन स्पष्टतया प्रतीयते । स्वभावतोऽपि स्पष्टार्थं चेति नेह व्याख्यातम् । ७३ । ११८ ।

तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायः । मुद्रिकयोष्ट्रः क्रीतः । द्वारात्सुघ्नपथः पृष्ट इत्यादौ काष्ठ-पुरुषादीनामुष्ट्रद्वारादिनिष्ठत्वादुष्ट्रद्वारादिशब्दविषयत्वं यथा, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । यजमान-पञ्चमा इडां भक्षयन्तीत्यप्यस्योदाहरणं बोध्यम् । ७४ । ११९ ।

एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायः । यथैकं कांस्यपात्रावयवादि सन्धातुमिच्छतोऽपरं तदत्यन्तानलसंयोगादेः प्रच्यवते तथेत्यर्थः । ७५ । १२० ।

सुतजनिमृतिन्यायोऽपीदृशः। यथा कश्चित्कञ्चिद्देवमाराध्य ततः पुत्रं लब्ध्वा चान्यपुत्रलाभाय देवान्तरमाराध्य ततस्तं लब्ध्वा तज्जन्मक्षण एव च पूर्वदेवकोपात्पूर्वमरणं तथा प्रकृतेऽपि जातमित्यर्थः । ७६ । १२१ ।

सार्वजनीनस्तुल्यायव्ययन्यायोऽपीह बोध्यः । ७७ । १२२ ।

पतन्तमनुधावतो बद्धोऽपि गत इति न्यायः । पतन्तं कथंचिज्जालान्निःसृत्योड्डीय गच्छन्तं पक्षिणमनुधावतो जीवान्तकस्य बद्धोऽपि पक्षी यथा गतस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ७८ । १२३ ।

श्यालशुनकन्यायः । इत्थं हि लौकिकी गाथा । कश्चित्कुतुकी स्वसद्मस्थे शुनि श्यालनाम-सङ्केतं कृत्वा स्वस्त्रीकोपोत्पादाय तं गालीर्ददौ । सा च तं भ्रातरं मत्वाऽतिकोपपरीतात्मतया ऽतिदुःखिता बभूवेति । तथा च यथा स्वाभ्रातरि शुनि भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्यायाः कोपनाय भर्त्रा श्वनिन्दा क्रियते, तथाऽत्यन्ताभिन्नेऽपि तत्तद्विग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवतां कोपोत्पादाय शास्त्रेण तदिष्टविग्रहावच्छिन्नेशनिन्दाव्याजेनान्यविग्रहावच्छिन्नेशस्तुतिः क्रियते । अथवा कार्य-

ब्रह्मणि विराडादौ[19] विष्ण्वादिनामसङ्केतं कृत्वा शास्त्रेण तन्न्यूनताद्युक्त्या शिवादिस्तुतिः क्रियत इति भावः । ७९ । १२४ ।

न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायः । केवलायां निन्दायां प्रयोजनाभावाद् भावाभावपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति भावार्थोऽस्य प्रागेवोक्तः । अक्षरार्थस्तु स्पष्टः । ८० । १२५ ।

यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायः । ८१ । १२६ ।

उपवासादूरं भिक्षेति न्यायः । वरमिति सामान्ये नपुंसकम् । एवमग्रेऽपि । ८२ । १२७ ।

शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनत्यागन्यायः । ८३ । १२८ ।

कूपखानकन्यायः । यथा कूपखानके पतितं पङ्कादि कूपान्निःसृतेनाम्भसा प्रक्षाल्यते तथा तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशभेदबुद्धिजो दोषस्तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्नोत्पन्नेनाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्यत इति ज्ञेयम् । ८४ । १२९ ।

निम्नगाप्रवाहन्यायः । अयं स्वस्थाने स्पष्टं प्रतीयते । ८५ । १३० ।

शते पञ्चाशदिति न्यायः । ८६ । १३१ ।

यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायः । ८७ । १३२ ।

यादृशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायोऽपीह बोध्यः । ८८ । १३३ ।

मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायः । ८९ । १३४ ।

मरणादूरं व्याधिरिति न्यायोऽपीह ज्ञेयः । ९० । १३५ ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हीति न्यायः । ९१ । १३६ ।

---

[19] **Vir*ā*ḍ*ā*dau** becomes **Vi*ṣṇ*v*ā*dau**!!!!! **Dhanya dhanya**!!!!!

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायोऽपीदृशः । एतयोरर्थैक्येऽपि स्वरूपभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति बोध्यम् [२०]। ९२ । १३७ ।

शतपत्रपत्रशतभेदन्यायः । यथा सूच्या पद्मशतपत्रभेदने कालयौगपद्यप्रतीतिर्भ्रमस्तथेत्यर्थः । ९३ । १३८ ।

घट्टकुटीप्रभातन्यायः । यथा घट्टकुटीस्थेभ्यः करग्राहिभ्यो भीत्या रात्रौ पलायितानां पथत्यजां वणिजां दूरे गत्वाऽपि, यथा भ्रान्तिवशाद् घट्टकुट्यामेव प्रभातोदय इति लोके प्रसिद्धं, तथा प्रकृतेऽपि जातमिति तत्रैव स्पष्टम् । ९४ । १३९ ।

वरघाताय कन्यावरणमिति न्यायः । अयमेव क्वचिन्न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्तीति लिख्यते । ९५ । १४० ।

नष्टाश्वदग्धरथन्यायः । द्वौ हि रथिनौ कंचिद् ग्रामं प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्याश्वांश्च ताभ्यां मोचयित्वा खट्वादौ निविष्टौ । ततो दैवेन दन्दह्यमाने ग्रामे, तयोरेकः पश्चादश्वान्निःसारयिष्यामीति धिया रथमादौ निःसारितवान् । अपरस्त्वश्वान् । तावता तस्मिन् स्थले दग्धे एकस्याश्वा नष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः । तौ च यथाऽन्योन्याकाङ्क्षयैकं रथं कृत्वा स्वेष्टदेशं प्रापतुस्तथाऽर्थवादविधिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादि जनयत इति सङ्क्षेपः । ९६ । १४१ ।

यदा तु निराकाङ्क्षेऽपि वाक्ये आकाङ्क्षामुत्थाप्यैकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः । यथा पटोऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्यापि कीदृश इत्याकाङ्क्षामुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते, तथा प्रकृतीनां दर्शपूर्णमासादीनां स्वप्रकरणस्थाङ्गैर्निवृत्तोपकाराकाङ्क्षाणामनारभ्याधीताङ्गैर्विकृतीनां चातिदिष्टाङ्गैः परिपूर्णानां शरमयादिभिः सहोत्थिताकाङ्क्षाविरहेऽप्युत्थापिताकाङ्क्षयाऽन्वय इति संक्षेपः । ९७ । १४२ ।

सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायः । घटाकाशमानय न वेण्याकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्ये आकाशे बाधाद्घटादिरूपं विशेषणमुपसङ्क्रामतस्तथा प्रकृतेऽपि । न च निषेधस्य कथं बाधः । तस्य प्रसक्तिपूर्वकत्तया तदभावेऽनुपपत्तेः । किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ भावाभावमात्रबोधकौ । तथा च घटाकाशोऽत्रानीतो न वेण्याकाशः । घटाकाश उत्पन्नः शरावाकाशो विनष्ट इत्यादौ भावाभावौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा प्रकृतेऽपि विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः। ९८ । १४३ ।

---

[20] imp. to note.

सावकाशनिरवकाशन्यायः स्वस्थाने स्पष्टः। ९९। १४४।

अहिकुण्डलन्यायः। १००। १४५।

प्रकाशाश्रयन्यायः। इदं न्यायद्वयं स्वस्थाने व्याख्यातम्। १०१। १४६।

गुडजिह्विकान्यायः। यथा तत्कटुताभीत्या निम्बपानमकुर्वाणस्य बालस्य जिह्वायां गुडलेपनं कृत्वा तं निम्बं पाययन्ति, तथाऽर्थवादवाक्यानि कष्टे कर्मण्यप्रवर्त्तमानं पुरुषं स्वर्गाद्यक्षय्यत्वादिकं श्रावयित्वा तस्मिन्प्रवर्त्तयन्तीति सङ्क्षेपः। १०२। १४७।

यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायः। १०३। १४८।

नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायः। १०४। १४९।

न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शापेक्षेति न्यायः। १०५। १५०।

प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायश्चैतत्कल्पः। १०६। १५१।

भक्षितेऽपि लशुन इति न्यायः। १०७। १५२।

रज्जुसर्पन्यायः। यथा रज्जोरज्ञातायाः सर्पाद्यात्मना भानं, ज्ञातायास्तु स्वरूपेण, तथा ब्रह्मणोऽनवबुद्धस्य प्रपञ्चत्वेन, बुद्धस्य निष्प्रपञ्चत्वेन भानं न मानान्तरविरुद्धमित्यर्थः। १०८। १५३।

नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षविरोधपरिहायौपाधिकाकाशभेदन्यायावतारः। यथौपाधिकाकाशभेदविषयं मानं सविशेषेणे हीति न्यायेनोपाधिगोचरं, तथा जीवेशभेदप्रत्यक्षादि तदुपाधिभेदविषयमिति न तेन तदैक्यपरागमविरोध इति दिक्। १०९। १५४।

इति वृक्षप्रकम्पनन्यायान्तर्गतास्तैः सङ्गताश्च न्याया व्याख्याताः। कैश्चित्तु प्रचालनेति पठ्यते। तदस्तु नाम, अर्थे तु नाणुरपि विशेषोऽस्ति। प्रचलनेत्यपि क्वचित्पाठः।

यत्रान्योन्यविरुद्धानामपि सम्भूयैककार्यकारित्वं तत्र प्रदीपन्यायावतारः। यथाहि वर्त्तितैले अग्निविरोधिनी। अग्न्युपरि तैलपातेऽग्निनाशात्। वर्त्तिरपि स्वल्पकालेनाग्निनाशिका। स च

तस्याः । अथ च संभूय प्रकाशलक्षणमेकं कार्यं कुर्वन्ति । तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यपि सम्भूयैकं देहादिकं प्रवृत्यादिकं च कार्यं जनयन्ति । तथा हि सत्त्वमेव लघु । तत्र हि कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवम् । यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनम् । जीवानां चोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इति स्मृतिसिद्धमूर्ध्वगमनम् । प्रकाशकं च । सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः । सुखकारणं च । सत्त्वं सुखे सञ्जयतीति स्मृतेः । तथा च लघुत्वे सति ज्ञानसुखहेतुत्वं सत्त्वलक्षणम् । रज उपष्टम्भकं संश्लेषजनकम् । सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते । अवसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये प्रयत्नं कार्येते । चलं च रजः । चलत्वं च सक्रियत्वम् । एवं च प्रवृत्तिहेतुत्वं रजसः । तथा च स्मृतिः । रजसो लोभ एव चेति । लोभस्य च प्रवर्त्तकत्वं प्रसिद्धमेव । दुःखकारणं च रजः । रजः कर्मणि भारतेति स्मृतेः । कर्मणो दुःखहेतुत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । कष्टं कर्मेति न्यायसिद्धम् । तथा च प्रेरकत्वे सति सक्रियत्वे च सति दुःखहेतुत्वं रजोलक्षणम् । तमस्तु गुरु, आवरकं, मोहकरं च भवति । तथा च गुरुत्वे सत्यावरकत्वे च सति मोहकत्वं तल्लक्षणम् । एतेनैतेषां विरुद्धत्वं प्रतीयते । विद्यते चैषां सम्भूयैककार्यजनकत्वम् । तत्र रज उभयोः स्वकार्ये प्रवर्तकम् । तच्च परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणा आवृण्वता तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यते । ततस्ततो व्यावृत्त्येति तमसो नियामकत्वम् । सत्त्वं च प्रवृत्तिविषयद्रव्याद्यव-भासकम् । न हि मृद्घटादिज्ञानं विना तद्विषया प्रवृत्तिः । तस्मात्त्रयाणामन्योन्यं विरुद्धानामपि सम्भूयैकप्रवृत्त्यादिकार्यहेतुत्वम् ।

तथा देहादिषु सर्वकार्येष्वपि ज्ञेयम् । तथा हि सुखदुःखमोहाः परस्परं विरोधिनः स्वानु-रूपाणि सुखादीनि निमित्तानि कल्पयन्ति । तद्यथा एकैव नाम्ना भामती स्त्री रूपयौवनादि-सम्पन्ना धवं सुखाकरोति, दुःखाकरोति च सपत्नीः, मोहयति च नरान्तरम् । तत्कस्य हेतोः । तं प्रति तस्यास्तत्तद्रूपसमुद्भवात् । एतेन भामतीन्यायो व्याख्यातः । न चैकस्य त्रिरूपत्वमयुक्तम् । वह्निन्यायेनोपपत्तेः । यथा ह्येकस्याग्नेर्दाहकत्वं पाचकत्वं प्रकाशकत्वं च, तथा सत्त्वादेरपि किं न स्यादिति ।

कार्यजातं च कारणे सदेव कूर्माङ्गन्यायेन निःसरति पुनश्च तत्रैव लीयते । यथा कूर्मदेहे सन्त्येवाङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते । इदं कूर्मशरीरमेतान्येतस्याङ्गानीति । एवं निविशमानानि तत्राव्यक्तीभवन्ति । तथा मृपिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा घटमुकटादीनीति प्रदीपन्यायः । ११० ।१५५ ।

प्रासङ्गिकोऽत्र कष्टं कर्मेति न्यायः ।१ १५७ भामतीन्यायः। २ । १५८ । वह्निन्यायः । २ । १५९ ।[21] कूर्माङ्गन्यायश्च । तत्राद्यो निगदव्याख्यातः । शिष्टं न्यायत्रयं तु स्वस्थाने व्याख्यातम् । १११ । १५६ ॥

[21] This whole line swallowed.

वातादिन्यायोऽपीह बोध्यः । वातपित्तश्लेष्माणो हि अन्योन्यविरोधिनोऽपि देहधारण-लक्षणैककार्यकृत इति प्रसिद्धम् । ११२ । १५७ ॥

भ्वादिन्यायस्तु यदा भूसत्तायामित्यादयो धातवो गृह्यन्ते तदैकस्योपाधिभेदनानात्वविवक्षायां प्रवर्त्तन्ते । यथैक एव धातुरुपसर्गप्रत्ययरूपोपाधिभेदेन नानात्वं भजति । तद्यथा करणं क्रिया कर्त्तेत्यादौ प्रत्ययभेदेन, पराभवोऽनुभव इत्यादौ चोपसर्गभेदेन रूपार्थभेदः प्रतीयते, तथैकमेव ब्रह्मोपाधिभेदेन नानेवावभासत इति । यदि तु भ्वादिशब्देन पृथिव्यादयो विवक्षितास्तदा तूक्तविषय एवास्य प्रवृत्तिः । प्रसिद्धं हि परस्परविरुद्धानामपि तेषां सम्भूयैककार्यकारित्वमिति भ्वादिन्यायः । ११३ । १५८ ॥

यत्रोभयोरुपकार्योपकारिभावेनान्योन्यापेक्षया सम्बन्धे सति कार्योदयस्तत्रान्धपङ्गुन्यायः । यथा हि कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिविहीनः पङ्गुरन्यं पुरुषं प्रवृत्तिमन्तं दृक्शक्तिरहित-मन्धमाश्रित्य प्रवर्त्तयति किञ्चित्फलमुद्दिश्य तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्त्तमानः प्रवृत्तिशक्ति - मदचेतनं प्रधानं प्रवर्त्तयति । तत्र प्रधानं स्वकर्मकपुरुषकर्तृकदर्शनार्थं पुरुषमपेक्षते । भोग्यं हि प्रधानम् । न च भोक्तारं विना भोग्यस्य भोग्यत्वं सम्भवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्तु मोक्षार्थं प्रधानमपेक्षते । तथा हि भोग्येन हि प्रधानेन सम्बद्धः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयमात्मन्यभि-मन्यमानः मोक्षं प्रार्थयते । स च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनः । न च सा प्रधानं विनेति भवति पुरुषस्य मोक्षाय[22] प्रधानापेक्षा । अनादित्वाच्च सम्बन्धपरम्परया भोगाय सम्बद्धोऽपि मोक्षाय पुनः संयुज्यत इति युक्तम् । यथा चान्धपङ्गुसंयोगः स्वजन्यगमनादिकं विना नेष्टफलाप्तये इति, स एव तदर्थं सर्गं गमनादिकमुत्पादयति तथा प्रकृतिपुरुषसम्बन्धोऽपि न भोगाय न मोक्षाय च पर्याप्त इति स एव तदर्थं करोतीति दिक् । ११४ । १५९ ।

ननु साङ्ख्यैः प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्युपगमात् , पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वास्वीकारात्[23] , तथा च तेषामपसिद्धान्तः स्यात्, कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् । पङ्गुरपि ह्यन्धं वागादिभिः प्रवर्त्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्त्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्चेति शङ्का निरासाय लोहचुम्बकन्यायोऽवतरति । यथा चुम्बकमणिः स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि लोहं प्रवर्त्तयति, तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति । अयं न्यायो ब्रह्मवादिमतेऽपि प्रवर्त्तते । इयांस्तु विशेषो यद् ब्रह्मवादिभिरनिर्वचनीयस्याऽऽध्यासिकस्य मायाब्रह्मसम्बन्धस्याङ्गीकारान्न तन्मते कोऽपि दोषः । ब्रह्मणि प्रवर्त्तकत्वस्याऽऽप्याविद्यकत्वाङ्गीकारान्न कौटस्थ्यहानिरपि । साङ्ख्यमते तु चुम्बकस्या-नित्यसन्निधिरेव व्यापारः । प्रधानपुरुषसन्निधेस्तु नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः । तुष्यतु दुर्जन इति

[22] Once again swallowed: **pradhānam vineti bhavati puruṣasya mokṣāya.**
[23] Swallowed once more: **puruṣasya ca pravarttakatvāsvīkārāt.**

न्यायान्नित्यस्यापि व्यापारत्वोपगमे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेद इत्यादयो दोषा वज्रलेपवदनिवार्या इति दिक्। ११८। १६०॥

तुष्यत्विति न्यायः प्रासङ्गिकः। ११६। १६१॥

इति सकलकल्याणगुणभूरुहारण्यश्रीनानक[24] सद्वंश[ल]सन्मौक्तिकश्रीरामदयालुशिष्येण सोमवंशीयबिन्दरायकुलोत्तंसश्रीगुलाबरायवर्मात्मजेनोदासीनावस्थेन रघुनाथवर्मणा विरचिते लौकिकन्यायसङ्ग्रहे प्रमेयनिरूपणपरः पूर्वभागः समाप्तः।

The total no. of the nyāyas in the second half should be 165. What we see above is 161. So this needs to be corrected. Something is wrong there.

The first half extends to 103 pages, while the second half goes upto page no. 145, i.e., it contains only 42 pages. Thus we see that the second half is much smaller than the first one. Raghunātha Varmā has deleted all his philosophical discourses in the second half. **Alasa** and **manda** people did not need all that stuff.

Kevalānanda Sarasvatī, the big compiler of *Mīmāṃsākośa* has some **matibhrama** here. According to this giant scholar Raghunātha Śarmā wrote the *Laukikanyāyasaṅgraha* and he was the son of Gulābarāyavarya (not Varmā).

The Three-M too has contributed something funny here. He makes it **vartmātmaja--Ayanam vartma mārgādhva-panthānaḥ padavī sṛtiḥ, ityamaraḥ.** These Brāhmaṇa-variṣṭhas did not believe that anyone else (other than a Brāhmaṇa) could be an **adhikārin** to compose such works. Buehler called him a "rajput"--a man of a fighting class. The word Rājaputra is different in connotation than rajput. Why these foreigners had to make this kind of class specification at all. How does it help. We don't know.

[24] The trash reads (its p. no. 109: **sadvamśasanmauktika,** i.e. one letter sa swallowed. Madras scribe did not care for **Nānaka.** Who is that guy anyway. So he made it **nāmaka.** He did not believe in **yādṛśam pustakam dṛṣṭam.** His mūlamantra was **yādṛśam pustakam dhyātam.**

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

लौकिकन्यायसंग्रहः

द्वितीयो भागः

अथ प्रमाणनिरूपणप्रचुरो भागः प्रारभ्यते । अत्रैव च प्रसङ्गात्पूर्वोक्तार्थोऽपि दृढीक्रियते । यदा हि तरति शोकमात्मविदित्यादौ प्राचीनतार्किकमतमाश्रित्याखिलपदार्थस्मरणाद्युगपदेव विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमिति न्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्द-बोधः स्वीक्रियते तदा खलेकपोतन्यायोऽवतरति ।१। यथाऽऽहुः

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत्पतन्ति ।
तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । न चोत्तरपदार्थस्मरणेन पूर्वपदार्थस्मरणनाशात्कथं युगपत्सर्वपदार्थस्मरणमिति शङ्क्यम् । प्रत्येक-पदार्थानुभवजन्यसंस्कारैरन्त्यस्य तावद्विषयकस्मरणस्योदयसम्भवात्। एतेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायोऽपि व्याख्यातः । २ ।

यदि तु स्वार्थाकाङ्क्षितं योग्यं च यद्यत्पदं[25] स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते । अनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इति नवनैयायिकमतमाश्रित्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन[२६] वैशिष्ट्यार्थाकाङ्क्षितं योग्यं च यद्यत्स्वमिति न्यायेन शाब्दबोधोऽङ्गीक्रियते तदा राजपुरप्रवेशन्यायः प्रवर्त्तते । तत्र हि क्रमेणैव बहूनां पुरुषाणां प्रवेशो भवति न युगपत् । अस्मिन्मते पूर्वोक्तं समूहालम्बनात्मकं स्मरणं विनाऽपि निर्वाह इति संक्षेपः । ३ ।

---

[25] Swallowed: **svārthākāṅkṡitam yogyam ca yad yad padam.**

[26] Swallowed: **viṣiṣṭasya vaiṣiṣṭyam iti nyāyena.** We don't need any nyāya here.

अत्र विशिष्टवैशिष्ट्यन्यायो व्याख्यातः । ४ ।

नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्विशेष्यं सङ्क्रामतीत्यपि न्यायः पूर्वैरुदाहृतः । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वान्न तदन्तरेण तत्सिद्धिः । न हि दण्डज्ञानं विना दण्डीति ज्ञानं सम्भवति । न चाज्ञातं विशेषणं तद्विशेष्यं विषयीकरोतीति तदर्थः । ५ ।

यत्रोभयकोटिकसंशये एकत्र बह्वर्थहानिः द्वितीयस्वीकारे त्वेकार्थहानिस्तत्र द्वितीयपक्षः स्वीकर्त्तव्य इति विवक्षायां त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायः प्रसरति । तद्यथा कठवाक्यम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
इत्यनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वमन्यस्य च परं पद श्रावयित्वा, किं तदित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति :-

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

तत्र संशयः । किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत पूर्ववाक्यसन्दर्भे प्रकृतं शरीरमिति । तत्र द्वितीयपक्षस्वीकारेऽव्यक्तपदमुख्यवृत्तिमात्रत्यागः प्रसज्यते । अत्र हि विषं मृत्युरिति न्यायात् प्रकृतिवाचिशब्देन विकारो लक्ष्यते । न च कथं देहस्य महतः परत्वम् । अविद्यानिष्ठपरत्वस्य अत्रोपचारात्। पूर्वकल्पस्वीकारे तु परिशेषान्न्याय्यत्वेन प्राप्तग्रहस्य शरीरस्य परित्यागः प्रसज्यते । पूर्ववाक्येष्वश्रुतस्य प्रधानस्य परिग्रहश्च शरीरस्य ।

किञ्च साङ्ख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्षं वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेति स्वीक्रियते । न चात्राव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । तथा च ज्ञेयत्वावचनानुसारेणाव्यक्तपदेन न प्रधानं ग्रहीतुं शक्यम् ।

तदग्रहे तु तदनुसारित्वत्यागः । किंच कठवल्ल्यामग्निजीवपरमात्मनामेव पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया वक्तव्यत्वेनोपन्यासस्तद्विषय एव प्रश्नश्च दृश्यते, न प्रधानस्य, येनास्याव्यक्तपदवाच्यत्वं स्यात् । तथा चैतदनुसारेणापि नेदमव्यक्तपदवाच्यम् । तदुपगमे तु तदनुसारित्वत्यागोऽपि प्रसज्यत इति । ६ ।

विषं मृत्युरिति न्यायोऽत्र प्रासङ्गिकः । १ । ७ ।

लाङ्गलं जीवनमिति । २ । ८ ।

आयुर्घृतमिति । ३ । ९ ।

दधिपयसी प्रत्यक्षो ज्वर इति च न्यायोऽनेन तुल्यः । ४ । १० ।

यस्तु त्यजेदेकमिति न्यायं नानुसरति, सोऽल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वमिति न्यायविषयतां नातिवर्त्तते । ७ । ११ ।

एकस्मिन्साध्येऽनेकेषु साधनेषु सत्स्वप्यादावेकस्मिन्प्रयुक्ते सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगेऽर्थाभावात्तत्स्वयमेव निवर्त्तते । पूर्वं कस्यचित्प्रयोगे चेच्छैव नियामिकेति विवक्षायामशोकवनिकान्यायः प्रयुज्यते । यथा रावणो लङ्कायां सीतां नीत्वा राक्षसीभ्य आज्ञप्तवान् । अशोकवनिकायां स्थाप्येति । ताश्च तत्र बह्व्यः सन्ति । तत्रैकस्यां स्थापिता चेत्तावतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्त्वात्सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्त्वाच्चेतरत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्तते ।

केचित्तु यथा रावणेन सीता नीता चेदशोकवनिकायामेव कुतः स्थापिता नान्यत्रेत्यत्र रावणेच्छैव नियामिका । तावतैव लङ्कायां तदवस्थानसिद्धेः । सर्वत्र स्थापनासंभवाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्तत इति न्यायार्थमाहुः । सर्वथाऽपि प्रकृतोदाहरणसङ्गतेर्न क्षतिः । तथाऽयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी । अवयवित्वात्पटान्तरवदित्यत्रावयवित्वेन स्वाधिष्ठानवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वरूपसाध्ये सिद्धे, दृश्यत्वादिति हेतुर्विद्यमानोऽपि तत्प्रयोगस्य पिष्टपेषणन्यायेनायोग्यत्वात्, मिथ्यात्वस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाच्च स्वयमेव निवर्त्तते । पूर्वं कस्यचित्प्रयोगे चेच्छैव नियामिकेति दिक् । ८ । १२ ।

अत्र पिष्टेति प्रासङ्गिकः । १ । १३ ।

मृतमारणन्यायोऽपीह बोध्यः । २ । १४ ।

जलमन्थनन्यायः । ३ । १५ ।

काकदन्तपरीक्षान्यायः । ४ । १६ ।

गर्दभरोमगणनन्यायः । इदं न्यायत्रयं वैयर्थ्यमात्रे बोध्यम् । ५ । १७ ।

एवं पटे मिथ्यात्वे निश्चिते घटादिषु स्थालीपुलाकन्यायेन तन्निश्चेयम् । पुलाकाः सूक्ष्मधान्यविशेषाः । यथा प्रज्वलितचुल्ल्यधिरोहितस्थाल्यन्तर्गतेषु एकस्मिन्पक्वे निश्चिते सर्वे पक्वा इति निश्चीयन्ते तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ६ । १८ ।

अनेकेषु पदेषु वाक्येषु वा व्याख्येयेषु प्रथमपठितमपि वाक्यं पदं वा बहु वक्तव्यं परित्यज्य, मध्येऽन्ते वा पठितं स्वल्पवक्तव्यं पूर्वं व्याख्यायते यत्तत्सूचीकटाहन्यायेनेति ज्ञेयम् । यथा लोहकारं प्रति पूर्वं कश्चित्तेन कटाहोत्पादनार्थी आगतः । पश्चात्सूच्युत्पादनार्थी प्राप्तः । तत्र यथा लोहकारः प्रथमं कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्यत्वात्परित्यज्य, पश्चात्कर्तव्यतया प्राप्तामपि स्वल्पकालसाध्यां सूचीं पूर्वमुत्पादयति तथा प्रकृतेऽपि । १० । १९ ।

उद्देश्यविधेयार्थानां संख्यासाम्ये यथाक्रमं संबन्ध इति विवक्षायां यथासंख्यन्यायो, यथासंख्यमनुदेशः समानामिति पाणिनिसूत्रसिद्धः प्रयुज्यते । यथा टाङसिङसामिनात्स्या इत्यादिषु पाणिनीयेषु सूत्रेषु टाङसिङसादीनुद्दिश्येनात्स्यप्रभृतयो विधीयन्ते । ते च यथाक्रमं प्रथमः प्रथमेन द्वितीयो द्वितीयेनेत्यन्वयं प्राप्नुवन्ति । तथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चेत्युद्दिश्य विधीयते अथात आदेशो नेति नेतीति । तत्र हि क्रमेण मूर्त्तामूर्त्तयोर्निषेधद्वयमन्वेति । अन्यथोभयत्र निषेधद्वयान्वये मूर्त्तामूर्त्तयोरनिषेधप्रसङ्गेन द्वैतापत्तिः स्यात् । ब्रह्मण्यपि वा निषेधान्वये शून्यवादप्रसङ्गः । अयं च न्यायः उद्देश्यविधेयहीनेष्वपि समसङ्ख्येषु क्वचित्प्रवर्त्तते । यथा ऽभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति स्मृतौ । न ह्यत्रोद्देश्यविधेयभावोऽस्ति । विद्यते च यथासंख्यमन्वयः । एवं पृथिव्यम्भसोर्गन्धरसावित्यादावपि बोध्यम् । ११ । २० ।

सर्वसाधारण्येन प्राप्तोऽर्थ उच्यमानो यत्र स्वेन सह प्राप्तेतरपरिसंख्यायां पर्यवस्यति तत्राब्भक्ष न्यायावतारः । यथाऽब्भक्षोऽयं द्विज इत्युक्तिरब्भक्षणस्यान्नादिभक्षेष्वपि सत्त्वाद् असिंमस्तदितरभक्षणनिषेधे पर्यवस्यति । १२ । २१ ।

वायुभक्षन्यायः । १३ । २२ ॥

कुम्भीधान्यन्यायश्चापीदृशः । यथा कुम्भीधान्याय विप्रायेयं धेनुर्देयेत्यत्र विशेषणसाफल्याय कुम्भ्यामेव धान्यं यस्येति विगृह्यते । तथा तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यत्रौपनिषदमिति उपनिषन्मात्रगम्यमिति विगृह्यताम् । अन्यथा विपुलधान्यराशिमतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भ्यां धान्यसभवेन कुम्भीधान्यायेतिविशेषणवैयर्थ्यवज्जीवतदुपाध्यादेरप्यौपनिषद्बोधविषयत्वसम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् । एवं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यादावपि बोध्यम् । १४ । २३ ।

यत्र सामान्यवाचकं पदं सहयुक्तविशेषवाचकपदबलात्तदर्थान्यविशेषपरतया नीयते तत्र ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः । यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकाश्चेत्यत्र परिव्राजकानामपि ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणपदं परिव्राजकेतरपरम् । तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतावन्तरिन्द्रियस्य मनसः समभिव्याहारात्सर्वेन्द्रियाणीति पदं तदन्यसर्वेन्द्रियपरम् । इदमुदाहरणं मनइन्द्रियत्ववादिमते । मतान्तरे तु तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यादि बोध्यम् । १५ । २४

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायोऽपीह बोध्यः । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इत्यत्रापि सामान्यपदस्य विशेषपदसमवधानात्तदितरविशेषपरत्वात् । १६ । २५ ।

गोबलीवर्दन्यायोऽपीदृशः । एतावांस्तु विशेषः । यद्यत्र विशेषेणोपात्तस्य प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र पूर्वन्यायद्वयप्रवृत्तिः । यत्र तन्नास्ति तत्रैतस्य । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धनश्चायम् ॥ गोपदस्य हि स्त्रीव्यक्तौ प्रसिद्धिर्न पुंव्यक्तौ । अत एव गामानय बलीवर्दं चेति प्रयुज्यते । उदाहरणं तु :--

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इत्यादि ।

अत्र हि

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

इत्यभिधानात्सिद्धादीनामपि देवत्वेन देवपदस्य सिद्धादीतरदेवपरत्वं वेद्यते । न चेन्द्रापेक्षया तेषां प्राशस्त्यमस्ति । न च देवपदस्य पिशाचादौ प्रसिद्धिरस्तीति सर्वमनवद्यम् । १७ । २६ ।

विशिष्टवाचकानामपि पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायां करिबृंहितन्यायः । बृंहितं करिगर्जितमिति कोशाद्विशिष्टवाचकस्य बृंहितपदस्य तत्र स द्विरद-बृंहितशङ्कीत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदपदसमवधानाद्यथा गर्जितरूपविशेष्यमात्रपरत्वं, तथा स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्तेति श्रुतौ सुखदुःखसाक्षात्कारकर्तृत्वस्य भोक्तृत्वाद्विशिष्टवाचकस्य अपि भोक्तृपदस्य सुखदुःखशब्दसमभिव्याहारात्साक्षात्कर्तृरूपविशेष्यमात्रपरत्वमिति । १८ । २७ ।

एतेन न्यायषट्कं व्याख्यातं बोध्यम् ।

गजघटान्यायः । १९ । २८ ।

नीलेन्दीवरन्यायः । २० । २९ ।

पर्वताधित्यकान्यायः । २१ । ३० ।

पर्वतोपत्यकान्यायः । २२ । ३१ ।

वाजिमन्दुरान्यायः । २३ । ३२ ।

मृगवागुरान्यायश्च ।

करिणां घटना घटा । इन्दीवरं तु नीलेऽस्मिन् । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूः । तस्योर्ध्वम् अधित्यका । वाजिशाला तु मन्दुरा । वागुरा मृगबन्धनीति कोशाद्विशिष्टवाचकानामपि घटादि-पदानां नैवान्यत्र मदान्धसिन्धुरघटा, नीलेन्दीवरलोचनः, अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमित्यादौ विशेषणपदसमभिव्याहाराद्विशेष्यमात्रपरत्वादिति । २४ । ३३ ।

यत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यकविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेष-शास्त्रेण बाधस्तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति न्यायोऽवतरति । प्राप्त इति भावे क्तः । येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः । नञ्द्वयस्य प्रकृत्यर्थदार्ढ्य-बोधकत्वात् । सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यं हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे बीजम् । ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामित्यत्र यथा भोजनकर्तृकावश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्ध-त्वात्तेन सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्ये शूद्रादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्यमाठरत्वादिविशेष-धर्म्मावच्छिन्नवृत्तिब्राह्मणत्वलक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति शास्त्रस्य बाधः, तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसानिषेधकर्तृकावश्यप्राप्तावग्नीषोमीयं पशुमा-

लभेतेत्याद्याग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्ये पुरोडाशादाव-चरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्याग्नीषोमीयत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिभूतत्वलक्षणसामान्य-धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शास्त्रस्य बाधः । एवं वाजपेये सुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यम् । न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधस्य विहितेतरविषयत्वात् । तथा

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेद् । इत्यत्रापि ज्ञेयम् । न च

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ।

इति प्रायश्चित्तविधानात्तस्य निषिद्धत्वं निर्धार्यते इति शङ्क्यं, निषिद्धत्वनिर्धारणात्प्रायश्चित्तत्व-निश्चये प्रायश्चित्तविधानाच्च निषिद्धत्वनिर्धारणेऽश्वभृत्यन्यायेनान्योन्याश्रयान्निषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् । तद्विधानस्य त्वश्वग्रहेष्टिविधानवन्नैमित्तकत्वेनाप्युपपत्तेरनृतजाघनाशार्थत्व-कल्पनायोगात् । विधित एव प्रवृत्त्युपगमेनात्र रागतोऽप्रवृत्तेरिति दिक् । इति येन नाप्राप्तिन्यायः । २५ । ३४ ।

अत्र प्रासङ्गिकोऽश्वभृत्यन्यायः । यथा कस्यायमश्वो यस्याहं भृत्यः, त्वं भृत्यः कस्य यस्यायमश्व इत्यत्र यथा न वस्तुनिर्णयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । १ । ३५ ।

यत्रान्योन्याश्रयो न दोषाय यथा देहादृष्टादौ तत्र बीजवृक्षन्यायः । २ । ३६ ।

अण्डकुक्कुटीन्यायश्च प्रवर्त्तते । अयं ह्युत्पत्तावन्योन्याश्रयः, प्रवाहानादित्वान्न दोषावहः । ३ । ३७ ।

यत्रोद्वाह्योद्वाहकभावे स न दोषस्तत्र नौनाविकन्यायः । ४ । ३८ ।

आत्माश्रयस्य दोषत्वविवक्षायां न हि सुशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारोढुं पटुरिति न्यायः प्रवर्त्तते । ५ । ३९ ।

कर्त्तारं विना करणस्य कार्याक्षमत्वविवक्षायां तु, न हि सुतीक्ष्णाऽप्यसिधारा स्वयं छेत्तुमा-हितव्यापारेति न्यायः । इति येन नाप्राप्तिन्यायान्तर्गतास्तेन सङ्गताश्च न्यायाः । ६ । ४० ।

तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषशास्त्रेण बाध एव प्रवर्त्तते । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वात्सामान्यशास्त्रेणा-

स्यापि दधिदानं प्राप्तम् । तच्च विशेषविहितेन तक्रदानेनापोद्यते । एवमाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयाधिकरणकहोमस्य पदे जुहोतीति विशेषविहितेन पदहोमेन बाधः । तथा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या बोधितस्य भूतेषु साक्षाद्ब्रह्मकार्यत्वस्य, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुरित्यादिविशेषश्रुत्या बाधः । न चैक-विज्ञानात्सर्वविज्ञानश्रुतिविरोधः । व्योमादेर्ब्रह्मानन्यतया तद्भावापन्नब्रह्मजन्यत्वेन तद्विज्ञाना-द्विज्ञानसम्भवात् । न चैवमेतयोर्वाक्ययोर्नैतन्न्यायोदाहरणत्वम् । आकाशादिभावानापन्नब्रह्म-कार्यत्वस्य सामान्यश्रुत्या बोधितस्य बाधान्न्यायसङ्गतेः । न चानयोर्न्याययोः साङ्कर्यं शङ्क्यम् । विरोधात्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधे पूर्वन्यायस्य, फलसाम्यात्तेन तस्य बाधे तूत्तरस्य प्रवृत्तेः समकालिकभोजनपरिवेषणयोर्हिंसातत्प्रतिषेधयोश्च विरोधः स्पष्टः । दधितक्रयोस्त्वो-दनसेकरूपस्य तृप्तिरूपस्य वा फलस्य साम्यात् बाध्यबाधकता । दधिफलस्य तक्रेणैव जनितत्वाद् दध्नो निवृत्तिः । अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां, कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यत्र न बाध्यबाधकभावः । एवं होमयोरपि क्रतूपकारलक्षणस्य फलस्यैक्याद् बाध्यबाधकतेति तक्र-कौण्डिन्यन्यायः । २६ । ४१ ।

केचिन्न्याया व्याकरणमात्रगोचरास्तदुदाहरणस्यान्यशास्त्रेऽनुपलम्भाद् । व्याकरणोदाहरणस्य त्वत्रानुपयुक्तत्वात्तत्स्वरूपं बीजं च प्रदर्श्यते ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः । अवश्यं स्वपरस्मिन् बाध्ये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः । आकाङ्क्षानिवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् । २७ । ४२ ।

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्य बीजम् । २८ । ४३ ।

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इति न्यायः । लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तेरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । २९ । ४४ ।

प्रकल्प्यापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायः । तत इत्यस्यापवादशास्त्र-पर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । ततश्च लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तच्छास्त्र-पर्यालोचनं विनाऽप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण संस्करोतीति न्यायार्थः ।

ये त्वाहुः -- येन नाप्राप्तन्याये प्रदर्शितविधिनिषेधवाक्ययोर्न सामान्यविशेषभावः। न हि यथा होममात्राधिकरणतया प्राप्तस्याहवनीयस्य विशेषविहितेन पदहोमेन सङ्कोचस्तथेह हिंसामात्रविषयतया निषेधः प्रवर्त्तते, येन विशेषणसंकोचः स्यात् , किन्तु रागप्राप्तहिंसायामेव। तावताऽपि निषेधोपपत्तौ न क्रतुप्रकरणेऽपि निषेधप्रवृत्तिः, प्रमाणाभावात्। प्रत्युत यदर्था[27] प्रवृत्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इति न्यायेनानृतवदनादिनिषेधस्येवास्यापि क्रत्वर्थत्वं स्यात् । तथा चानयोर्विधिनिषेधयोर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यादित्यनर्थपरम्परापत्तिरिति तेषां तदप्यस्योदाहरणं बोध्यम्। ३०। ४५।

उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादः सञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायः। अस्य तु भवति शास्त्रेऽप्युदाहरणम्। तथाहि। ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रं कर्त्तुं क्रमेण पृष्ठतो हस्तेन संस्पृश्योपसर्पतामृत्विजां मध्ये उद्गातुरपच्छेदे यद्युद्गाताऽपच्छिद्येतादक्षिण यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेति श्रुतिजन्या तन्निमित्ता प्रायश्चित्तकर्त्तव्यताबुद्धिः पश्चात्प्रतिहर्त्रपच्छेदे यदि प्रतिहर्त्ताऽपच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतिजन्यया प्रायश्चित्तान्तरकर्त्तव्यताधिया बाध्यते। अत्रोपजनिष्यमाणनिमित्तान्तरे क्रतौ पूर्वनिमित्तकप्रायश्चित्तस्याङ्गत्वादि प्रागेव बाध्यते। अन्यथाऽस्य निमित्तान्तररहितक्रतुवत्तदननुष्ठाने वैकल्यप्रसङ्गाद्। उत्सर्गापवादत्वं चात्र बाध्यबाधकभावेनोपचारादिति सङ्क्षेपः। ३१। ४६।

पूर्वात्परबलीयस्त्वन्यायः। ३२। ४७।

स्थावरजङ्गमविषन्यायश्चेह बोध्यः। रजतादिज्ञानतद्बाधज्ञानयोः सर्पवत्सनाभादिरूपजङ्गमस्थावरविषयोश्चोत्तरेण पूर्वबाधः प्रसिद्धो यथा तथा प्रकृतेऽपि। इयांस्तु विशेषो यत्पूर्वस्मिन्पूर्वोत्तरभावस्य नियतत्वाद्बाध्यबाधकभावोऽपि नियतः। अतस्तत्र तादृशयोर्जगतः सत्यत्वमिथ्यात्वज्ञानयोरुदाहरणत्वं बोध्यम्। द्वितीये त्वनियतपूर्वापरभावप्रयुक्तबाध्यबाधकभावस्यानियतत्वात्तादृशयोरुद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदयोरुदाहरणत्वमिति। ३३। ४८।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायः। अयमपि व्याकरणमात्रगोचरः। न हन्यादित्यादावव्यवधानेन नञर्थस्य धात्वर्थेनान्वयाद्यजेन्न हन्यादित्यस्योदाहरणमिति चेन्न। अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयानुपपत्तेः। एवं चाव्यवधानेऽपि नञर्थो न धात्वर्थेन सम्बध्यते, किं तु प्रत्ययार्थेन, तस्य प्राधान्यादिति दिक्। ३४। ४९।

एवमन्येऽप्यव्यविकादयो न्याया व्याकरणमात्रगोचराः सन्ति। दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।

---

[27] Trash has here: padārthā. dhanya dhanya.

कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायस्य तु प्रमाणप्रमेयेति गोतमीयसूत्रान्तर्गतमधिगम इति पदमुदाहरणं बोध्यम् । तथा च तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यस्याधिगम्यमानं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानाद्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यहेतुत्वापत्तेरिति । ३५ । ५० ।

तद्वत्कौण्डिन्यन्याये प्रदर्शितायास्तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति श्रुतेर्वीचीतरङ्गन्यायोदाहरणत्वमपि बोध्यम् । तथा हि । वीचीतरङ्गशब्दौ हि पर्यायौ । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरिति कोशात् । एवं च यथा वाय्वादिसंयुक्ताद् हृदाद् वीचिर्जायते, तद्भावापन्नाच्च तस्मात्तरङ्गान्तरम् । तथा मायोपहिताद् ब्रह्मणः खमुत्पद्यते । तद्भावापन्नाच्च तस्माद्वायुरित्यादि । तार्किकास्तु शब्दोत्पत्तावेतमवतारयन्ति । भेरीदेशे जातः शब्दो वीचीतरङ्गन्यायेन स्वसन्निहितं शब्दान्तरमारभते । स च शब्दः शब्दान्तरमिति क्रमेण श्रोत्रदेशे जातोऽन्त्यशब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इति । ३६ । ५१ ।

तदेकदेशिनस्तु कदम्बमुकुलन्यायमिहावतारयन्ति । यथा हि कदम्बमुकुलात्कालविशेषनिमित्तेन सर्वासु दिक्षु युगपद् बहूनि केसराण्युत्पद्यन्ते तथा भेर्यादिदण्डसंयोगेन वंशादिदलद्वयविभागेन वा निमित्तेन भेर्यादिदेशावच्छिन्ने आकाशे दशसु दिक्षु दश शब्दा जायन्ते । एतावन्मात्र एष दृष्टान्तः । अग्रे तु पूर्वोक्तप्रकारेण स्वसन्निहितानन्यशब्दानारभन्त इत्यादि ज्ञेयम् । ३७ । ५२ ।

अन्योन्यनाश्यनाशकभावविवक्षायां सुन्दोपसुन्दन्यायः । यथा हि सुन्दोपसुन्दसंज्ञौ सहोदरावसुरौ तिलोत्तमार्थं परस्परं वध्यघातकभावेनोभावपि नष्टाविति भारते प्रसिद्धम् । तथा वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पन्नानां कार्यशब्दनाश्यानामन्त्योपान्त्यशब्दौ परस्परेण नाश्यावन्त्य उपान्त्येनोपान्त्यश्चान्त्येनेति केचित्तार्किकाः । तदयुक्तमित्यपरे । उपान्त्येन द्विक्षणावस्थायिना ऽन्त्यस्य द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिना तृतीयक्षण उत्पद्यमानान्त्यध्वंसजननायोगात् । तस्मादुपान्त्यनाशादेवान्त्यनाश[28] इति । किं तर्ह्येतन्न्यायोदाहरणमिति चेत्सत्प्रतिपक्षावित्यवेहि । तौ हि परस्परानुमितिप्रतिबन्धकत्वेनानुमितिकरणत्वरूपानुमानत्वनिरासकौ भवतः । इदमेव तयोरितरेतर नाशकत्वं नामेति । ३८ । ५३ ।

अयं तुल्यबलयोर्विरोधे प्रसरति । प्रबलनिर्बलविरोधे सबलेन निर्बलबाधविवक्षायां तु मात्स्यन्यायावतारः । अयं प्राय इतिहासपुराणादिषु दृश्यते । यथा हि वासिष्ठे प्रह्लादाख्याने तत्समाधिं प्रस्तुत्योक्तम् --

[28] Swallowed: Jumped from one ntya to the next one.

एतावताऽथ कालेन तद्रसातलमण्डलम्।
बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्यन्यायकदर्थितम्॥ इति।

यथा प्रबला मत्स्या निर्बलांस्तान्नाशयन्ति, तथाऽराजकेऽमुकदेशे प्रबला जना निर्बलान्नाशयन्ति स्मेति न्यायार्थः। प्राग्दर्शित आगमेन प्रत्यक्षादिबाधोऽप्यस्योदाहरणं बोध्यम्। प्रबलश्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्बललिङ्गादिप्रमाणबाधेऽप्ययं बोध्यः। तथा हि विधिविशेषस्य सहकारीणि षट् प्रमाणानि-- श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। विध्यन्तरस्य च श्रुत्यर्थपाठस्थान-मुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। तेषु पूर्वपूर्वस्य प्रबलत्वेनानेन न्यायेनोत्तरोत्तरबाधकत्वमग्रे वक्ष्यामः। तावत्तदुपोद्घातत्वेन विधिभेदाः सङ्क्षेपतो निरूप्यन्ते।

अप्राप्तं फलवन्तं चार्थं यः स्वसामर्थ्येन प्रकाशयति स विधिरुत्पत्त्यादिभिर्धर्मैर्युक्तः सन्नुत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति चतुर्विधो भवति। तत्र कर्म-स्वरूपमात्रबोधको विधिः प्रथमः। यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीति। अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनि-योगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते -- दध्ना होमं भावयेदिति। दध्यादीनामङ्गत्वं नाम परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यं, तच्चानेन विधिना ज्ञाप्यते। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बे मानाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च विलम्बवदविलम्बेऽपि मानाभावः। विलम्बेऽङ्गप्रधानविध्येक-वाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तेः। न हि विलम्बेन कृतयोः पदार्थयोः सह कृतमिति साहित्यं व्यवहरन्ति। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा किमेतदनन्तर-मेतत्कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः, पौर्वापर्यरूपो वेति। फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः। अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं बोध्यते। तच्च स्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः। अधिकारिविशेषणं च तदेव यत्पुरुष-विशेषणत्वेन श्रुतम्। अत एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राज-सूयं विदधताऽपि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं बोध्यते, किं तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य।

किञ्चित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं भवति। यथाऽध्ययनविधिसिद्धा विद्या। अग्निसाध्येषु च कर्मस्वाधानसिद्धाऽग्निमत्ता। एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वम्। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्। असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेश्च। एवमर्थित्वादेरपि बोध्यमिति दिक्। तत्सिद्धं फलस्वाम्यबोधकोऽधिकारविधिरिति।

तदेवं निरूपितश्चतुर्विधो विधिः । उत्तरकाण्डेऽप्युपलभ्यते सः । तथा हि । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिरुत्पत्तिविधिः । मन्तव्य इत्यादिर्विनियोगविधिः । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिना तु सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः प्रकृत्यर्थभूतस्य ज्ञानस्य चानुष्ठातुमशक्यतया सन्प्रत्ययेन विचारं लक्षयित्वा, प्रकृत्या च फलीभूतज्ञानं लक्षयित्वाऽद्वितीयब्रह्मज्ञानाय तत्कर्त्तव्यता विधीयते । ब्रह्मसाक्षात्कारकामो वेदान्तविचारं कुर्यादिति । अतोऽयमधिकारविधिः । साधनचतुष्टयसम्पन्नो ऽधिकारी जिज्ञासुः साङ्गं वेदान्तश्रवणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कल्प्य इति ।

चतुर्विधोऽप्ययं विधिः पुनः प्रकारान्तरेण त्रिविधः । स च विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् । उदक्त्वं चापूर्वत्वात् । विधिस्तु धारणे अपूर्वत्वात् । नियमार्था पुनः श्रुतिरुच्यते[२९] परिसङ्ख्येत्येवमादिषु भगवतो जैमिनेः सूत्रेषु व्यवहृतः । भट्टपादैश्चान्योन्यासङ्कीर्णतया सलक्षणो विस्पष्टमुपपादितः ।

> विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
> तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ इति ।

अस्यार्थः । यस्य यदर्थत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः । यथा यजेत स्वर्गकामः, व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिः । नात्र यागस्य स्वर्गार्थतायाः, व्रीहीणां प्रोक्षणस्य च संस्कारकर्मणो विधिं विना कथमपि प्राप्तिरस्ति । अतोऽयमपूर्व एव विधिः । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलो विधिर्नियमविधिः । यथा व्रीहिनवहन्तीति । अत्र विध्यभावेऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां तण्डुल-निष्पत्त्याक्षेपादेवावहननप्राप्तिरस्ति । किं तु तद्वदेव लोकावगतकारणत्वाविशेषान्नखविदलना-दिरपि पक्षे प्राप्नुयादित्यवहननाप्राप्तांशसम्भवात्तदंशपरिपूरणफलः । उभयत्रैकस्योभयोर्वैकत्र युगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलो विधिः परिसङ्ख्याविधिः । यथा चयनेऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणे युगपदनुष्ठेये सामर्थ्याविशेषात्प्राप्तस्येमामगृभ्णन् रशनामिति मन्त्रस्याश्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिमात्रफलको विधिः । एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यपि परिसङ्ख्या-विधिः। इदं हि न भक्षणपरं, तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । किं त्वपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति । न च नियमपरिसंख्ययोः फलतो न विशेषः । यतो नियमस्य विधेयावघातनिष्ठत्वात्सन्निहितमप्राप्तांश-पूरणमेव फलं, नखविदलनादिनिवृत्तिस्त्वार्थिकीति ।

अथ श्रोतव्य इति को विधिरिति विचार्यते । तत्र केचिच्छ्रवणं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतु -रिति सामान्यनियमस्य धर्मश्रवणे व्यभिचारादसिद्धेः, ब्रह्मश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति विशेषनियमस्यापीदानीं केषुचिद्वामदेवे चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादसिद्धेः, अलौकिके ब्रह्म-

[29] 3 M trash has here: **'pi tu saṃkhye** . Remember this is a Jaiminisūtra.

साक्षात्कारे लौकिकोपायाप्राप्तेश्च यद्युपायान्तरेण सह विकल्पेन समुच्चयेन वा श्रवणं मानान्तरेण प्राप्तं स्यात्तदा नियमः परिसङ्ख्या वेति सम्भावना स्यात् , न तु तथाऽस्तीत्यपूर्वविधिरेवायमिति मन्यन्ते ।

अपरे तु विचारमात्रे विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लोकसिद्धत्वादपरोक्षार्थविषयमानावच्छेदेना-परोक्षहेतुत्वस्य ग्रन्थकृद्भिः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुतिर्नित्यापरोक्षब्रह्मप्रमाणविचारितवेदान्तरूपश्रवणस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेव । परन्त्वात्मतत्त्वजिज्ञासोरेतद्विध्यभावे मनोगोचरे स्वस्मिन् श्रुतिबोधितसूक्ष्मतमविशेषावधारणाय मनस एव सप्रणिधानव्यापारे, अद्वैतशास्त्रश्रवणे वा मेधाविनो गुरुनिरपेक्षवेदान्तविचारे, मन्दव्युत्पन्नस्य भाषाप्रबन्धश्रवणे प्रवृत्तिप्रसक्तिरस्तीति साधनत्वभ्रान्तिप्राप्तेर्मनःप्रणिधाना-दिभिर्गुर्वधीनाद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवणस्य पाक्षिकत्वप्रसक्तौ नियमविधिरयमित्याहुः ।

चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि मध्ये मध्ये प्रवृत्यन्तरप्रसक्तौ तन्निवृत्तिफलकः परिसङ्ख्याविधिरयमित्यन्ये ।

आगममाचार्यवाक्यजं ज्ञानमेव श्रवणम् । तस्मिंश्च विषयप्रमाणतन्त्रेऽयोग्ये शिलादौ क्षुरधारेव श्रूयमाणो विधिः कुण्ठीभवतीति नात्र विधित्रयस्याप्यवकाश इतीतरे ।

परे तु विचारेऽपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौकिकमानसिद्धत्वाद्गुरूपसदनविधेर्दृष्टार्थवत्त्वाय गुरुपूर्वकत्वनियमसिद्धेरीशानुग्रहलभ्याद्वैतशास्त्रश्रद्धाहीनस्य श्रवणविधावपि द्वैतात्मश्रवणपरत्व-धीसम्भवादिति न कस्यापि विधेरवकाश इत्याहुः । अलं प्रपञ्चेन ।

तदेवं संक्षेपतो विधिभेदा निरूपिताः । तत्र विनियोगविधेः सहकारीणि पूर्वोक्तानि श्रुत्यादि-षट्प्रमाणानि निरूप्यन्ते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिधा -- विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका । अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री । सा च त्रिविधा-- विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति । तत्र व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । पशुना यजेतेत्यत्रै-कत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् । यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेव । पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं परिगणनं च प्रायोऽभिप्रायम् । तेन शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदित्यत्र क्त्वाश्रुत्या शमादेरात्म-दर्शनाङ्गत्वमिति वृद्धोक्तिः सङ्गच्छते । एवं रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वेत्यादावपि बोध्यम् ।

सामर्थ्यं लिङ्गम् । सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयत इत्युक्तेः । तेनाङ्गत्वं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वम् । स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तच्च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्यसम्बंन्धबोधकमानान्तरापेक्षं तदनपेक्षं च । तत्र यदन्तरेण यन्न सम्भवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तदनपेक्षम् । यथाऽर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । लवनं हि मन्त्रं विनाऽप्युपाया-न्तरेण स्मृत्वा कर्त्तुं शक्यते । अतो न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः सम्भवति, किंत्वपूर्वसाधनभूत-लवनप्रकाशनार्थः । तत्त्वं च न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते, लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् । अतोऽवश्यं प्रकरणादि सामान्यसंबन्धबोधकमुपेयम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रस्य पाठादेवावगम्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धि किञ्चित्प्रकाश्यत इति । अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं तदपूर्वसम्बन्धि प्रकाश्यमित्याकाङ्क्षायां सामर्थ्याद् बर्हिर्लवनमित्यवगम्यते ।

समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणम् । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति । अत्र न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते । किंतु पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रम् । तस्मादेव च पर्णताया जुह्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चानर्थक्यम् , जुहूशब्देनापूर्वलक्षणात् । तदयं वाक्यार्थः । पर्णतयाऽवत्तहविर्धारणद्वारा यदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति । एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् ।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हीष्टविशेषस्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेत् । किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यप्युपकारकाकाङ्क्षा । अत उभयाकाङ्क्षायां प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति ।

महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदादिदं द्विविधम् । तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम् । तच्च प्रयाजादेर्ग्राहकम् । तत्पुनः प्रकृतावेव । यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्ण-मासादि । तत्रैवोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं सम्भवति । आकाङ्क्षाऽनुपरमात् । विकृतौ तु न प्रकरणम् । यत्र समग्राङ्गोपदेशो नास्ति सा विकृतिः ।

फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रकरणं तदवान्तरप्रकरणम् । तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकम् । उभयविधं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्रव्यगुणयोरिति स्थितम् ।

देशसामान्यं स्थानम् । तच्च द्विविधं, पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति । पाठसादेश्यमपि द्विविधम् । यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति । तत्रैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्, वैश्वानरं द्वादश-

कपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितास्विष्टिषु इन्द्राग्नी रोचनादिव इत्यादीनां याज्याऽनवाक्या-मन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यपाठात्। प्रथमपठितस्य मन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते, समान-देशत्वात्। यानि तु वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि, प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताङ्ग-विध्योस्तादृशाङ्गप्रधानविध्योर्वा मध्ये न पठितानि, तेषां विकृत्यर्थत्वं, सन्निधिपाठात्। पशु-धर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्। औपवसथ्येऽहनि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते। तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते। अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थित पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते। अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषामिति सङ्क्षेपः।

समाख्या यौगिकः शब्दः। सा द्विविधा, वैदिकी लौकिकी च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिक्या समाख्यया। अध्वर्योस्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्याऽऽध्वर्यवमिति समाख्ययेति।

तदेवं निरूपितानां श्रुत्यादीनामुत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यम्। तदुक्तम्। श्रुतिलिङ्ग-वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्। समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे परस्य दौर्बल्यम्। कुतः, अर्थविप्रकर्षात्। परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः। अयं भावः। एकत्र विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव। परं तु विनियोजक-प्रमाणयोः समबलत्वेऽन्यतरविनियोगत्यागादगत्याऽऽकाङ्क्षोत्पादनेन विनियोगः स्वीक्रियते। यथा खादिरो यूपो भवति, खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादिति वाक्याभ्यां क्रतौ विनियुक्तस्य खादिरत्वस्य फले विनियोगः।

यत्र तु प्रमाणयोरतुल्यत्वं तत्र न स्वीक्रियते, प्रबलेन दुर्बलविनियोगबाधात्। यथा कदाचन स्तरीससि नेन्द्र सश्चसीत्यस्या ऋच ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तृतीयाश्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिकयेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्राप्तमिन्द्रशेषत्वं बाध्यते। लिङ्गं हि न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति। किंत्विन्द्रप्रकाशनमात्रं करोति। तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेणेन्द्र उप-स्थापयितव्य इति श्रुतिः कल्प्या। तया शेषत्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिङ्गं झटिति स्वार्थबोधकश्रुत्या बाध्यम्।

तथा लिङ्गेन वाक्यं बाध्यम्। यथा

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि।
तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः॥

तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ॥

इति मन्त्रभागयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते । तस्य कृत्स्नेऽपि मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोभयत्र कृत्स्नविनियोगबोधने द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितक्लृप्तलिङ्गाद् दुर्बलत्वात् । तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यम् । यथा साह्नप्रकरणाम्नातद्वादशोपसदां द्वादशाहीनस्येति वाक्येनाहीनाङ्गत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तसाह्नाङ्गत्वबाधादुत्कर्षः ।

प्रधानस्याङ्गाकाङ्क्षारूपं प्रकरणम् । तस्याङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनियोगप्रमितौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोः कल्पकवाक्यात् दुर्बलत्वात् ।

तथा प्रकरणेन सन्निधिर्बाध्यः । यथा राजसूयप्रकरणेन तदन्तर्गताभिषेचनीयाख्यसोमयागविशेषसन्निधिपाठप्राप्तं शुनःशेपीयाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्व मापादितम् । सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन क्लृप्तप्रकरणात् दुर्बलत्वात् ।

तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते । तथा हि, पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आम्नाताः । तत्र दधिपयोरूपसान्नाय्यसन्निधौ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति मन्त्र आम्नातः । तत्समाख्याबलेनास्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनशेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशुन्धनशेषत्वमापाद्यते । पुरोडाशसंबन्धिकाण्डं पौरोडाशिकमिति समाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसंबन्धसामान्यबोधकत्वेऽपि शेषशेषिभावरूपविनियोगबोधकत्वे सन्निध्याद्यपेक्षतया दुर्बलत्वात् ।

एवं च विरोधे सति श्रुतिर्बाधिकैव । समाख्या बाध्यैव । मध्यानां तु पूर्वबाध्यत्वं परबाधकत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः ।

तदेवं निरूपितानि विनियोगविधिसहकारीणि प्रमाणानि । तद्बाध्यबाधकभावश्चोपपादितः । अथ प्रयोगविधिसहकारीणि श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि[30] निरूप्यन्ते, तद्बाध्यबाधकभावश्चोपपाद्यते । तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् । वेदिकरणादेर्वचनान्तरेण विहितत्वात् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् ।एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् ।

[30] Jumped from one **pramāṇāni** to another **pramāṇāni**. Very big bite.

पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् । १ ।

यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थक्रमः । यथाऽग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वात्तत्पाकः प्रयोजनवशात्पूर्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद् बलवान् । यथापाठे ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् । न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति । २ ।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । ततः पदार्थानां क्रम आश्रीयते । स च पाठो द्विविधः । मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्च । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययागयोस्तद्याज्यानुवाक्याक्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठात् । सोऽयं ब्राह्मणपाठाद् बलवान् । अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद् बहिरेवेदमेवं कर्त्तव्यमित्येवमवबोध्य कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते । मन्त्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः । ३ ।

प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये यस्य देशे ऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रागनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादिति क्रमः स्थानक्रमः । स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयन्ते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रागुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रागनुष्ठानम् । ४ ।

प्रधानक्रमेणाङ्गक्रमो मुख्यक्रमः । येन क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत्क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानम् , अन्येषामत्यन्तं व्यवधानं च स्यात् । तच्चायुक्तम् । प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः ।

स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिः । पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् । प्रवृत्तिक्रमात्तु बलवानयम् । प्रवृत्तिक्रमे ह्याश्रीयमाणे बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति । मुख्यक्रमे त्वाश्रीयमाणे सन्निकर्षः । ५ ।

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्याऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः कमः स प्रवृत्तिक्रमः । ६ ।

तदेवमेतेषु बाध्यबाधकभावस्य संप्रतिपादनान्मात्स्यन्यायोदाहरणत्वसामञ्जस्यम्।

यथा च

तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः।

इत्युक्तेस्तिमिंगिलबाधकस्य राघवस्य सुतरां तद्बाध्यतिमिंगिलादिबाधकत्वं, तथा लिङ्गादि बाधकस्य श्रुत्यादेः सुतरां तद्बाध्यवाक्यादिबाधकत्वमिति सर्वमनवद्यम्।

ननु श्रुत्यादिभिर्न हि बाध्यमित्येव लिङ्गादि बाध्यते, किं तु सति विरोधे। मत्स्यैस्तु दुर्बलमात्रं बाध्यते। तथा च कथमुदाहरणसंगतिरिति चेन्न। तद्बाध्यबाधकभावस्यापि विरोधपुरःसरत्वात्। न हि तैः पुत्रपौत्रादयोऽपि बाध्यन्ते, किं तु प्रत्युत लाल्यन्त इति वैष्णवे, सौभरेराख्याने प्रसिद्धमिति सर्वं सुस्थमिति मात्स्यन्यायः। ३६। ५४।

आख्यातानामर्थं बुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायोऽत्र प्रासङ्गिकः। शक्तिः पुरुषसामर्थ्यम्। स्पष्टमन्यत्तत्रैव।

यत्र निर्बलेनापि प्रबलसहायेन प्रबलो बाध्यते तत्र

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः॥

इति न्यायोऽवतरति। स्पष्टार्थोऽयम्। उदाहरणं तु श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यम्। अतः श्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानन्तरं क्षुते आचमनमेव कार्यमिति दिक्। ४०। ५६।

यत्रान्यत्रातिप्रसक्तादवयवार्थालोचनसव्यपेक्षाच्च योगात्समुदायशक्तेः प्राबल्यं विवक्ष्यते तत्र रूढिर्योगमपहरतीति न्यायः। यथा गौरित्यादावन्यत्रातिप्रसक्तप्रकृतिप्रत्ययार्थालोचनसव्यपेक्षगमनकर्तृत्वादिरूपयोगार्थत्यागेन रूढ्या सास्नादिमती व्यक्तिर्गृह्यते, तथा वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन व्रात्यवैश्योत्पन्नो वर्णविशेष उच्यते, न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातीय इति सङ्क्षेपः। ४१। ५७।

श्रुतयौगिकार्थलाभे सत्यनन्वितरूढार्थस्त्याज्य इति न्यायो विशेषतयाऽस्य बाधकः। दृश्यते हि मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डं पिबतीति यौगिकार्थलाभेनानन्वितगृहरूपरूढार्थत्यागः। ४२। ४८।

एवं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायः सामान्यविषयः। औपगवो वापक इत्यादौ हि प्रत्ययार्थस्यापत्यकर्त्रादिरूपस्य प्राधान्यम्। यातीत्यादिक्रियान्वयात्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। ४३। ५९।

भावप्रधानमाख्यातमिति न्यायः। ४४। ६०।

इच्छेष्यमाणसमभिव्यहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यं न त्विच्छाया इति न्यायश्च तद्बाधकः। अश्वेन जिगमिषति, असिना जिघांसतीत्यादौ यथेष्यमाणस्य गमनहननादेः प्राधान्यात्तत्रैवा-श्वास्यादेः करणत्वेनान्वयस्तथा तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यत्रेष्यमाणस्य वेदनस्य प्राधान्यात्तत्रैव वेदानुवचनादेर्विनियोग इति दिक्। ४५। ६१।

एतेन कामनागोचरत्वेन शाब्दे बोध एव शाब्दसाधनतान्वय इति न्यायोऽपि व्याख्यातः। ४६। ६२।

नन्विच्छागोचरत्वस्य मोक्षसाधारणत्वात्तत्रैव यज्ञादिविनियोगः कुतो न स्यादिति शङ्का-निरासाय शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दैनैव पूर्यत इति न्यायः। ४७। ६३।

नहि शाब्दमशाब्देनान्वेतीति न्यायश्च प्रवर्तते। स्पष्टावुभौ। ४८। ६४।

यत्रैकपदशक्यार्थस्य सारासारभूतमंशद्वयमस्ति, त्याज्यासाराविनाभूताभीष्टसारजिघृक्षया च तदविनाभूतमसारमप्यादौ गृह्यते, त्यज्यते च गृहीते सारे, तत्र मत्स्यकण्टकन्यायः। यथा मत्स्यमांसार्थी तत्सम्बद्धान्कण्टकादीनपि तावद्गृह्णाति, त्यजति च तस्मिन् गृहीते। तथा तत्त्वंपद-लक्ष्यार्थजिघृक्षया तदुपाधी अपि गृह्येते, त्यज्येते च भागत्यागलक्षणया सति लक्ष्यार्थग्रहे। उपपादितोऽयमर्थः प्राक्। ४९। ६५।

धान्यपलालन्यायोऽपीदृशः। ५०। ६६।

अर्द्धं त्यजति पण्डित इति न्यायोऽपि भागत्यागलक्षणास्थल एव प्रसरति। ५१। ६७।

तत्त्वंपदलक्ष्यार्थभेदेऽन्यतरपदवैयर्थ्यमिति शङ्कोच्छेदाय

पदमप्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते ।

इति न्यायोऽवतरति । तथा च लक्ष्यार्थबोधे प्रमात्वसंपादकतया पदान्तरसाफल्यमिति बोध्यम् । ५२ । ६८ ।

कुत उपाधेरेव त्यागनियमः । नेति नेतीत्यादिनिषेधान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वतो बलवती ह्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति न्यायेन तस्मिन्मिथ्यात्वावधारणात् । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायाच्च । ५३ । ६९ ।

सर्वत इति प्रासङ्गिकः । १ । ७० ।

आत्मतादात्म्यापन्नस्यानात्मनो नेतीत्यादिनिषेधवाक्यैर्बाधे कथं तत्तादात्म्यापन्नस्यात्मनो न बाधः स्यादिति शङ्कापाकरणाय नागोष्ट्रन्यायावतारः । यथा कश्चिदुष्ट्रपतिरजगरेण, वेष्टितमुष्ट्रं रक्षन्बाणैरजगरं जघानेति लौकिकी गाथा, तथा निषेधवाक्यानि बाधावधित्वेनात्मानं रक्षन्त्यनात्मानं बाधन्त इति । ५४ । ७१ ।

स्वमते परेणोद्भाव्यमानानां दूषणानां तन्मते पातने उष्ट्रलगुडन्यायावतारः । यथोष्ट्रेणोह्यमानेनैव लगुडेन तत्प्रहारः क्रियते, तथा तार्किकोत्थापितदूषणैस्तन्मतमेव वेदान्तिभिर्निराक्रियते । तथा हि । अद्वैतवादे यद्भोगसाङ्कर्यादिरूपं दूषणं तैरुच्यते तदौपनिषदैर्विभ्वनेकात्मवादिनां तेषामेव मते पात्यते । तद्यथा--

यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मान्तरैरपि तत्संयोगस्यावश्यकत्वेन तदविशेषात्सुखादेरप्यविशेषः स्यात् । अदृष्टाभिसंध्यादेरपि सर्वसाधारणमनःसंयोगासमवायिकारणकत्वेन व्यवस्थापकत्वाभावात्साङ्कर्यं दुष्परिहरमिति सङ्क्षेपः । ५५ । ७२ ।

एकतान्त्रिकमतनिरासाय प्रयुक्तया युक्त्या तत्सदृशमतान्तरनिराकरणं यदा विवक्ष्यते तदा पुष्टलगुडन्यायप्रवृत्तिः । यथा बहूनां शुनां मध्ये एकस्य शुनः प्रहारार्थं प्रक्षिप्तः पुष्टलगुडस्तं प्रहृत्यान्यानपि प्रहरति, तथा ब्रह्मकारणवादिभिः सांख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरासाय प्रयुक्ता ईक्षतेर्नाशब्दम्, रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादिसमन्वयाविरोधाध्यायगतसूत्रस्था युक्तयस्तं निरस्य योगाभिमतप्रधानकारणवादमपि साम्यान्निराकुर्वन्तीति दिक् । ५६ । ७३ ।

जामात्रर्थं श्रपस्य सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्यायः। ५७। ७४।

गृहार्थमारोपितस्य दीपस्य रथ्योपकारकत्वमिति न्यायश्चेह प्रवर्त्तते। ५८। ७५।

एवं तुलोन्नमनन्यायोऽपि बोध्यः। यथा हि तुलायाः पश्चिमभागस्याधस्तात्कनिष्ठिकाद्याघातेनोन्नमने कृते सति पूर्वभागस्य नमनं यत्नान्तरमन्तरेणैव भवति, तथैकस्मिन्परमार्थद्वैतवादिनि जितेऽन्ये विनैवोद्यमं जिता भवन्तीति। ५९। ७६।

एकस्मिन्प्रधाने प्रतिवादिनि जितेऽन्ये सुखेन जेतुं शक्यन्त इतीदृग्विषये प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायः। मल्ला बाहुयुद्धविशारदास्तेषु प्रधानस्य निबर्हणं भूमौ प्रतिष्ठापनं, तत्पृष्ठभागस्य तया संयोजनमिति यावत्, जयकामेन प्रथमं क्रियते, तस्मिन्निगृहीते हि तदपेक्षया दुर्बलानामन्येषां जयः सुकर इति न्यायार्थः। ६०। ७७।

याभिर्युक्तिभिरतिप्रबलशुष्कतर्ककर्कशत्वेन प्रसिद्धोऽपि द्वैतसत्यत्ववादी वैशेषिकादिर्जय्यस्ताभिरितरे क्षुद्राश्चार्वाकादयस्तु दूरतो निरस्ता भवतीन्ति विवक्षायाम्

आषाढवाते चलति द्विपेन्द्रे चक्रीवतो वारिधिरेव काष्ठा

इति न्यायप्रवृत्तिः। चलतीति सप्तम्यन्तं पदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। चक्रीवान् गर्दभः। चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खरा इत्यभिधानात्। स्पष्टमन्यत्। ६१। ७८।

देहलीति प्रासङ्गिकोऽत्र। यथा देहल्यां धृतो दीपो बाह्यमाभ्यन्तरं च देशं प्रकाशयति तथा मध्ये निक्षिप्तं पदमुभाभ्यां साकाङ्क्षपदाभ्यां सम्बध्यत इत्यर्थः। १। ७९।

काकाक्षि [गोलक] न्यायोऽपीह बोध्यः। काकस्यैकमेव चक्षुरिन्द्रियं गोलकद्वयेऽपि क्रमेण यथा सम्बध्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। २। ८०।

आषाढवातन्यायविषये कैमुतिकन्यायोऽपि वर्त्तते। इयांस्तु विशेषो यत्पूर्वो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्निन्दायां पर्यवस्यति। अयं तु स्तुतिनिन्दोभयसाधारणः। तत्र निन्दायां पूर्वमेवोदाहरणं बोध्यम्। स्तुतौ तु मां हि पार्थेत्यादि भगवद्गीतायाः सार्द्धश्लोक उदाहरणम्। अपि चेत्सुदुराचार इत्यादावपिशब्देन द्योतितोऽयं न्यायः।

सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतान्वै सर्वपापसमन्वितान्।

स मोचयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान्॥

इत्यादावर्थलभ्यः। यदि सदाशिवः सर्वपापयुतानपि शरणागतान्मोचयति तदाऽल्पपापान्वितान् साधून्वा शरणागतान्मोचयतीति किमु वक्तव्यमिति। ६२। ८१।

मां हि पार्थेत्यादिकैमुतिकन्यायोदाहरणेषु पुण्ययोनयो ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चेशव्यपाश्रयाः सन्तः सुतरां मोक्षं यान्तीत्याद्यर्थसिद्धं दण्डापूपिकान्यायेन, दण्डाकर्षणेन तदवलम्बिनामपूपानामाकर्षणं यथाऽर्थसिद्धं तद्वदित्यर्थ इति केचित्। अन्ये त्वपूपवन्तं दण्डमानयेति स्वाम्यनुशासनाद्गतो भृत्यो मूषकैः किञ्चिद्भक्षितं दण्डं दृष्ट्वा, दण्डस्तु भक्षितो मूषकैरित्युवाचेति लौकिकी गाथा, तथा च यथा तद्वाक्यादेवापूपभक्षणं सुखेन प्रतीयते तथा प्रकृतेऽपीत्याहुः। ६३। ८२।

पुष्टलगुडन्यायादारभ्यैतत्पर्यन्तानां न्यायानां साम्येऽपि यत्किञ्चिद्विशेषमादायाणुरपि विशेषो ऽध्यवसायकर इति न्यायेन भेदसिद्धिर्भिन्नोदाहरणत्वसिद्धिश्च केषाञ्चिदिति बोध्यम्। ६४। ८३।

यत्रायासं विना साक्षात्सिध्यन्तमर्थमुपेक्ष्यायासेन परम्परया स एवार्थः साध्यते तत्र दण्डसर्पमारणन्यायावतरणम्। कश्चित्सर्पं दृष्ट्वा तन्मारणाय दण्डमिच्छंस्तमलभमानश्च कुठारं गृहीत्वा तच्छेदाय प्रवर्त्तते। तस्य यथाऽऽयासो वृथा, कुठारेणैव सर्पस्य शक्यवधत्वात्। तथा यथा युक्त्या रज्जुसर्पादिसंसर्गस्यानिर्वचनीयत्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन सर्पाद्यनिर्वचनीयत्वं साध्यते तथैव सर्पाद्यनिर्वचनीयत्वस्य सुसाध्यत्वात्, संसर्गानिर्वचनीयत्वसाधनायासो वृथेत्यादि। ६५। ८४।

बकबन्धनन्यायोऽपीह प्रवर्त्तते। बकं जिघृक्षुः कश्चित्सूर्यरश्मिसंतप्ते तच्छिरसि नवनीतं निधाय विलीनेन तेन तन्नेत्रयोः पूर्णयोरन्धीभूतं जिघृक्षति, तस्य यथा नवनीतप्रक्षेपायासो वृथा, तं विनाऽपि तदैव ग्रहीतुं शक्यत्वात्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। ६६। ८५।

अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो न स इति न्यायः। ६७। ८६।

ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोग इति न्यायः। ६८। ८७।

शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शन्यायश्चापीदृशः। अत्र भुजयेत्यादिः। स्पष्टमन्यत्। अयमेव कैश्चिद् द्रविडप्राणायामन्यायोऽभिधीयते। ६९। ८८।

यत्र न्यायात्सर्वत्यागे ग्रहणे वा प्रसक्ते निर्युक्तिकमेकांशोपादानमंशान्तरत्यागश्च क्रियते तत्रार्द्ध जरतीन्यायप्रयोगः। जरत्या वृद्धायाः स्त्रियाः पतिस्तदर्द्धं मुखमात्रं गृह्णाति, अवयवान्तरं त्यजतीति

यथा युक्तिशून्यं, तथा य आप्तवचनत्वेनागमप्रामाण्यमुपगच्छन्ति तेषां बुद्धवचसामपि प्रामाण्यप्रसङ्गः। वेदस्यापि वाऽप्रामाण्यापत्तिः। यदि चेश्वरवचनत्वसाम्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च बुद्धवचनस्याङ्गीक्रियते तदेदमपि युक्तिशून्यम्। ७०। ८९।

तदसम्भवविवक्षायामर्द्धवैशसन्यायः। यथा कुक्कुटीमांसभोजनकामस्तत्सन्ततिकामश्च कश्चिद् यवनस्तद्ग्रीवादिकं च्छित्त्वा भुङ्क्ते, उदरं च सन्तानार्थं स्थापयति तद् यथा न संभवति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। ७१। ९०।

एकत्र विरुद्धानेकधर्मसमावेशासंभवविवक्षायां तु सुभगाभिक्षुकन्यायः। यथा सुभगत्वं भिक्षुकत्वं च, स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च तथाविधपदद्वयसामानाधिकरण्यात्प्रतीयमानमपि विरुद्धत्वादेकस्मिन्युगपन्न सम्भवति, तथैकस्मिन्नीशरूपाप्तवचने प्रामाण्याप्रामाण्यलक्षणं विरुद्धं धर्मद्वयं न सम्भवतीति केचित्। अन्ये तु यथा सुभगाभिक्षुकौ प्रबलघातकभयात् कञ्चिच्छरणं प्रपन्नौ। स च शरणागतत्यागदोषश्रवणात् सर्वप्रयत्नेनोभयो रक्षणे प्रबलारिकृतस्वघातभयेन त्यागे वा प्राप्तेऽपि सुभगा रक्षति भिक्षुकं त्यजतीति यत्तत्र तस्येच्छैव नियामिका, न तु किं चिद्विनिगमकमस्ति, तथा प्रकृतेऽपीशवचनत्वादुभयोः प्रामाण्ये पौरुषेयत्वान्मूलप्रमाणसापेक्षतया धर्मादौ तदभावादप्रामाण्ये वा प्राप्तेऽप्युक्तविभागे तार्किकेच्छैव नियामिकेत्यर्थमाहुः। ७२। ९१।

एवं स्मृत्यादिष्वाऽऽगममूलकतया प्रामाण्यं, न तु ऋषिवचनत्वादिना, बृहस्पतिप्रणीतनास्तिकशास्त्राणामपि प्रामाण्यापत्तेरित्यादि स्वयमूह्यम्। एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथेति न्यायात्। ७३। ९२।

यत्र स्वमतविरुद्धेषु बहुषु मतेष्वेकेन प्रबलवादिमतेन मतान्तरं निरस्य, तत्स्वयं निरस्यते, तैर्दूषितं च स्वमतं सद्युक्तिभिः सम्यक् स्थाप्यते, तत्र कण्टकन्यायप्रवृत्तिः। कण्टकाः प्रसिद्धाः, शत्रवश्च। तत्र प्रथमपक्षे पादप्रविष्टं कण्टकं यथा दृढेन कण्टकान्तरेण निष्कास्यानेनापि कालान्तरे पीडा मा भवत्विति तमप्यग्न्यादौ प्रक्षिपन्ति। प्रथमं पादलग्नेन तद्द्वारायानुप्रविष्टेन च कृतं व्रणादिकं यथा योग्योपायैरुपशमं नयन्ति। द्वितीयकल्पे च तथा ये शत्रवः स्वदेशोपद्रवं कृतवन्तस्तदपेक्षया प्रबलममित्रान्तरं सामदानरूपोपायेन वशीकृत्य, तद्द्वारा तान्पराजित्य, भेददण्डरूपोपायेन तमपि पराजयन्ते। तैः कृतं स्वप्रजोत्सादनाद्युपद्रवं च स्वस्वस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्वन्ति नीतिनिपुणा नृपाः। तथौपनिषदा अख्यात्यात्मख्यात्यसत्ख्यातिवादानन्यथाख्यातिवादेन निरस्य, तमपि निराकुर्वन्ति। अनिर्वचनीयख्यातौ तैस्तर्कितं च दूषणगणमुद्धरन्तीति न्यायोदाहरणसङ्गतिः। तत्प्रकारस्तु ग्रन्थविस्तरभयान्नेह तन्यते। ७४। ९३।

बाध्यं प्रबाध्य स्वयमेव बाधकनिवृत्तौ विवक्षितायां तु जलकतकरेणुन्यायः । यथा हि सपङ्क-जले निक्षिप्ताः कतकस्यौषधिविशेषस्य रेणवो रजांसि तस्माज्जलात्पङ्कं विलाप्य स्वयमेव विलीयन्ते तथा तत्त्वज्ञानं सविलासाज्ञानं निवर्त्त्य स्वयमेव निवर्त्तते । ७५ । ९४ ।

दग्धेन्धनवह्निन्यायोऽपीह बोध्यः । दग्धानीन्धनानि येन सोऽग्निर्यथा स्वयमेव शाम्यति तथेति पूर्ववत् । ७६ । ९५ ।

नन्वज्ञानबाधके ज्ञाने विनष्टे पुनरज्ञानोदयेन बन्धप्रसङ्ग इति शङ्कायां देवदत्तहन्तृहतन्याया-वतारः । यथा देवदत्तहन्तरि हतेऽपि न देवदत्तस्य जीवनं तथा प्रकृतेऽपि । ७७ । ९६ ।

इदं च तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनोपगम्योक्तम् । वस्तुतस्त्वज्ञानस्यानादित्वात्तदुदयशङ्कैव नोचिता । ७८ । ९७ ।

ननु यन्निवृत्तिमद्वस्तु तदुत्पत्तिमदपीति न्यायाद्विनाशिनोऽज्ञानस्योत्पत्तिरपि सम्भाव्यत इति चेत्तर्हि सर्वं कार्यं सकारणकमिति न्यायाद्भावकार्यस्य तत्पूर्वकत्वनियमात्तस्य किञ्चित्कारणं वाच्यम् । तच्च किमज्ञानं ब्रह्म वा । आद्ये किमिदमेवाज्ञानं किमन्यद्वा । आद्ये आत्माश्रयः । द्वितीयेऽनवस्था इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति न्यायापातः । आद्यद्वितीये शुद्धं ब्रह्म तत्कारणं विशिष्टं वा । नाद्यः । मुक्तस्यापि पुनर्बन्धापत्तेः । द्वितीयेऽप्यज्ञानं विशेषणमन्यद्वा । आद्ये अज्ञानेऽप्य-ज्ञानकारणत्वापत्तिः । विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वनियम इति न्यायात् । अन्यथा व्यापक-व्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन कारणत्वधर्मस्य विशिष्टवृत्तित्वाभावापत्तेः । न द्वितीयः । अन्यस्य सर्वस्याज्ञानकार्यत्वेन ततः प्रागसत्त्वात् । व्यभिचारी चायं यन्निवृत्तिमदिति न्यायोक्तो नियमः प्रागभाव इति दिक् । ७९ । ९८ ।

अथ प्रासङ्गिकाः । यन्निवृत्तिमदिति न्यायः । १ । ९९ ।

उभयतःपाशा रज्जुरिति न्यायः । यथा मृगादिबन्धनायोभयत्र कृतपाशायां रज्जौ प्रविष्टं मृगादि कुतश्चिदपि मार्गान्निर्गन्तुं न शक्नोति तथा प्रकृतेऽपि । २ । १०० ।

विशिष्टवृत्तेरिति न्यायः । दृश्यते हि कुण्डली यातीत्यादौ विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य गत्यादेः कुण्डलादि रूपविशेषणवृत्तित्वम् । कुण्डली भुङ्क्ते इत्यादौ तु कुण्डलादेरुपलक्षणत्वाद्विशेष्यस्यैव भोजनान्वयः । न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदेशेनेति न्यायात्तदनुपपत्तिः । तदपवाद-भूतेन व्यक्तिन्यायेन तदुपपत्तेः । स्वीक्रियते हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दशक्तिमुपगच्छद्भिरपि तार्किकैर्गौरनित्येत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेरनित्यत्वाद्यन्वयः । पुरोडाशकपालेनेत्यादौ

मीमांसकैरपि । तथा च परोपगतं पदार्थैकदेशान्वयं निराकृत्य स्वयं तदुपगच्छन्तः श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिन्यायविषयतां नातिवर्त्तन्ते । यथा भिक्षामटते बटवे भिक्षां प्रत्याचक्षाणां स्वस्नुषां भर्त्सयित्वा, श्वश्रूः पुनस्तमाहूय, समागते तस्मिन्नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे । तथैतेऽपीत्यर्थः । ३ । १०१ ।

अत्राप्यनुप्रसक्तं न्यायत्रयं व्याख्यातम् । ४ । १०२ । ५ । १०३ । ६ । १०४ ।

व्यापकेतिस्पष्टः । ७ । १०५ ।

प्रकृतमनुसरामः । इदं सविलासाज्ञानं ज्ञानेन बाधितं सद्गजभुक्तकपित्थन्यायेन न ज्ञायते कुत्र गतमिति । गजभुक्तं हि कपित्थफलं तदुदराद्‌भग्नमेव निःसरति । तच्च भग्नं सन्मज्जादिशून्यं प्रक्षालितमिवाभातीति प्रसिद्धम् । तथा च यथा निश्छिद्रादतिकठिनात्तस्मादतिसान्द्रं तन्मज्जादि कथं निःसृतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा तत्त्वबोधबाधितं तत्कुत्र गतमिति न तर्कितुं शक्यमित्यर्थः । ८ । १०६ ।

सति तत्त्वज्ञाने सविलासाज्ञानं बाध्यमिति किं वाच्यम् । तत्त्वज्ञानात्प्रागप्यवाङ्मनसगम्ये निर्विकल्पे शुद्धाद्वितीये सच्चिदानन्दघने परे ब्रह्मणीदं दृश्यं सावयवमशुद्धमसज्जडदुःखात्मकं कथमासीदित्यपि नारिकेलफलाम्बुन्यायेन न तर्कगोचरत्वं याति । यथाऽतिदृढावयवसंयोगवति नारिकेलफले जलं कथमागतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा पूर्वोक्ते ब्रह्मणि तद्विपरीतं द्वैतं कथमासीदित्यपि न तर्कितुं पार्यत इति न्यायसंगतिः । ८१ । १०७ ।

किञ्चेदमप्यन्यद् भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायान्मुमुक्षूत्साहवर्धनार्थमेव किञ्चिदुच्यते तैः । वस्तुतस्तु तदनुभूतं वस्तु न शब्दशक्यम् । कथं तर्हि तद्‌बोधः, लक्षणयेत्यवेहि । उपपादितमिदं प्राक् । न्यायस्तु निगदव्याख्यातः । ८२ । १०८ ।

द्वैतबाधकबोधस्यापि बाधो निरूपित इति न तेनापि द्वैतशङ्का । ये त्वाचार्या बाधज्ञानस्य बाध्यबाधकभेदेन द्वे रूपे । तत्र बाध्यरूपेणाज्ञानादिवत्तदपि बाध्यम् । रूपान्तरेण च बाधकम् । तथा च न कर्मकर्तृभावविरोधोऽपि । न चाविशिष्टेन बाधकरूपेण द्वैतापत्तिः । बाध्यरूपाद्भेदाभावेनास्य तद्बाधेऽवस्थानायोगादिति मन्यन्ते । तेषां स्वप्नव्याघ्रन्यायोऽवतरति । स्वप्ने दृष्टो व्याघ्रो हि स्वप्नं विलाप्य तत्र वर्त्तमानेन बाध्यरूपेण स्वयमपि विलीयते । बाधकरूपस्यापि च बाध्यरूपाद्भेदाभावेनानवशेषः । ८३ । १०९ ।

ननु सविलासाज्ञानबाधकस्वभावत्वं चेद्बोधस्य तदा स्वभावो दुरतिक्रम इति न्यायात्तस्य तत्त्वज्ञानोदयानन्तरं सविलासाज्ञानबाधनाद्देहपातस्तात्कालिकः स्यात् । तथा चोच्छिन्नसम्प्रदायत्वादुपनिषदामबोधकत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शङ्कानिरासाय यदाऽज्ञानस्य नाशेऽप्यारब्धकर्मणा प्रतिबन्धान्न देहादिक्षयः, प्रारब्धकर्मणश्च भोगलक्षणकार्यक्षयादेव क्षय इति समाधीयते तदेषुवेगक्षयन्यायप्रवृत्तिः । धनुषः सकाशान्मुक्तस्येषोर्बाणस्य कर्मणः प्रारब्धवेगक्षयादेव क्षय इति प्रसिद्धम् । ८४ । ११० ।

अत्र स्वभाव इति प्रासङ्गिकः । १ । १११ ।

चक्रभ्रमणन्यायोऽपीह बोध्यः । चक्रभ्रान्तिहेतौ कुलालव्यापारे निवृत्तेऽपि हि भ्रान्तिक्षयो वेगक्षयादेव भवति । ८५ । ११२ ।

ननु कर्मोपादानकारणयोरिषुचक्रयोर्नाशाभावाद्युक्तं तस्य वेगक्षयपर्यन्तमवस्थानम् । धनुःकुलालव्याप्त्योस्तन्निमित्तत्वान्निमित्तापाये च कार्यापायादर्शनादज्ञानस्य च देहाद्युपादानत्वात्तदपाये कारणनाशे कार्यनाश इति न्यायेन देहाद्यवस्थानायोगादिति शङ्कानिरासायोपादाननाशेऽप्युपादेयं क्षणं तिष्ठतीति समाधानविवक्षायां तन्तुपटन्यायावतारः । स्वीक्रियते हि तार्किकैरपि समवायिकारणतन्त्वादिनाशेऽपि पटादि क्षणं तिष्ठतीति । ८६ । ११३ ।

अत्र प्रासङ्गिकः कारणनाशे कार्यनाश इति न्यायः । अत्र कारणकार्यशब्दावुपादेयोपादानपरौ । १ । ११४ ।

ननु तन्तुनाशे पटस्य क्षणमात्रमवस्थानं भवति । तत्त्वविदां तु लोमशमार्कण्डेयादीनां बहुकल्पपर्यन्तमवस्थानं स्मर्यते । तथा च कथमेतन्न्यायसंगतिरिति शङ्कानिरासायोद्यतस्य, कतिपयदिवसैरुत्पद्य विनष्टानां तन्तूनां यादृशक्षणस्तद्योग्यः स्वीकृतस्तार्किकैः । अस्माभिरप्यनादेरसंख्यमहाकल्पावस्थितेरज्ञानस्य योग्यस्तादृश एव क्षण उचित उपेतुमिति समाधानराजस्य योग्यो योग्येन संबध्यत इति न्यायः सचिवतामेति । दृश्यते हि लोकेऽन्योन्ययोग्यानामेव नृपशुपक्ष्यादीनां मिथुनत्वादिसंबन्धः । साम्प्रदायिकैश्चोक्तम् ।

तन्तूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः ।
भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम् ॥ इति । अत्र भ्रमपदमज्ञानपरम् । ८७ । ११५ ।

यावच्छिरस्तावती शिरोव्यथेति न्यायोऽपीह बोध्यः । ८८ । ११६ ।

जीवन्मुक्तिदशायां च विद्वान्ब्रह्मात्मानं हस्तामलकन्यायेनासन्दिग्धाविपर्यस्तं साक्षात्पश्यति । करे स्थितमामलकीफलं निर्मलं जलं वा यथा दृश्यते तथेत्यर्थः । ८९ । ११७ ।

एतेन करस्थबिल्वन्यायोऽपि व्याख्यातः । ९० । ११८ ।

देहं च बोधात्प्रागात्मत्वेनाभिमतमपि सति बोधेऽहिनिर्ल्वयिनीन्यायान्न कदाऽऽप्यात्मतया पश्यति । यथा सर्पः स्वत्वचं पुराऽऽत्मतयोपगतामपि त्यागानन्तरं स्वसमीपे वर्त्तमानामपि न कदाचिदात्मत्वेन जानाति तथेत्यर्थः । ९१ । ११९ ।

प्रपञ्चं च दग्धरशनान्यायेन निःसारतया वेत्ति । यथा दग्धा रज्जुः पूर्ववत्त्रिगुणत्वादिरूपेण प्रतीयमानापि निःसारा बुध्यते बुधैस्तथेत्यर्थः । ९२ । १२० ।

दग्धपटन्यायोऽप्येतादृशः । ९३ । १२१ ।

कथञ्चिदपि नानात्वानुभवे कथमद्वैतबोध इत्याकाङ्क्षायां चित्रपटन्यायावतारः । यथा पटे स्थितानां चित्राणां न पटातिरेकेण सत्ताऽस्ति, तथा न ब्रह्मातिरेकेण द्वैतसत्ताऽस्ति । तथा च चित्रनानात्वज्ञानेन पटैकत्वानुभवाप्रतिबन्धवत्तत्त्वविदो न प्रपञ्चनानात्वधिया ब्रह्माद्वैतधी - प्रतिबन्धः । ९४ । १२२ ।

ये कारणं विना कार्यावस्थानासंभवं मन्यमानाश्चम्पकपटवासन्यायेन संस्काराख्याज्ञान-लेशावशेषं विक्षेपाख्यशक्त्यवशेषं वोपगच्छन्ति, तेषां मते तेन पुनः संसृत्याशङ्कोत्खातदंष्ट्रोरग न्यायेन वारणीया । यथोत्पाटितदन्तपङ्क्तिर्नागो नापकारक्षमस्तथाऽत्रापि ज्ञेयम् । ९५ । १२३ ।

चम्पकेति प्रासङ्गिकः । यथा दूरीकृतेष्वपि पटनिष्ठचम्पकपुष्पेषु पट उपलभ्यमानो गन्धो निराश्रयगुणावस्थानायोगात्तदाश्रयं द्रव्यं कल्पयति तथाऽत्रापीत्यर्थः । १ । १२४ ।

अपसारिताग्निभूतलन्यायोऽपीदृशः । २ । १२५ ।

ननु विहितानिषिद्धादि कर्म कुर्वंस्तत्त्ववित्कथं न तत्फलेन युज्येतेति चेन्न । यतो निरहङ्कार-तया कृतत्वात्तत्कर्माणि चित्राङ्गनान्यायेनाकर्माण्येवेति न देहान्तरमारब्धुं क्षमन्ते । यथा चित्राङ्गना स्त्रीवद्दृश्यमानाऽपि न चुम्बनालिङ्गनादि फलं जनयितुं शक्नोति, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ९६ । १२६ ।

अत्र चित्रामृतन्यायः । ९७ । १२७ ।

चित्रानलन्यायश्च बोध्यः । ९८ । १२८ ।

नन्वादावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायाद्ये तुच्छमेव द्वैतं मन्यन्ते तेषां ब्रह्मबोधेन सविकृत्यविद्याबाधो न स्यात् । तस्य ब्रह्मस्वरूपनित्यबोधमहिम्ना सदैव बाधितत्वात् । अदग्धदहनन्यायेनाबाधितस्यैव बाधसंभवात् । न हि वन्हिर्दग्धं दहति । किं त्वदग्धम् । तथाऽऽत्मनः स्वतःसिद्धेऽद्वैतदर्शने नित्यमुक्तस्यासंसारिणः शास्त्रसाध्यप्रयोजनशून्यतया शास्त्रस्योषरवृष्टिन्यायेनानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेन्न । नित्यमुक्तस्यैवासंसारिणोऽत्यन्तासत्संसारनिवर्त्तकतया शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः । नित्यबोधमहिम्ना बाधितेऽपि द्वैते वाक्यजबोधस्य धनञ्जयन्यायेन बाधकत्वोपपत्तेः । यथाऽऽहुः --

> नित्यबोधपरिपीडितं जगद्विभ्रमं नुदति वाक्यजा मतिः ।
> वासुदेवनिहतं धनञ्जयो हन्ति कौरवकुलं यथा पुनः ॥ इति । ९९ । १२९ ।

अथ प्रासङ्गिकाः । आदावन्ते चेति न्यायः । १ । १३० ।

अदग्धदहनन्यायोऽत्र विवृतः । २ । १३१ ।

ऊषरवृष्टिन्यायस्तु निगदव्याख्यातः । ३ । १३२ ।

शवोद्वर्त्तनन्यायः । ४ । १३३ ।

अन्धदर्पणन्यायः । ५ । १३४ ।

श्वपुच्छोन्नामनन्यायः । ६ । १३५ ।

अरण्यरोदनन्यायः । ७ । १३६ ।

मूर्खसेवनन्यायश्चापीदृशः । सर्वेऽप्येते वैयर्थ्यबोधकाः स्पष्टाश्च । ८ । १३७ ।

समुद्रवृष्टिन्यायमपि केचिदुदाहरन्ति । ९ । १३८ ।

ननु जीवत्वस्याज्ञानतन्त्रतया तद्बाधे बाधात्तद्विशिष्टस्य जीवस्य बाधः स्यात् । तथा चाद्वैततत्त्वारोहणं जीवस्य तालसर्पन्यायात्स्वनाशाय स्यात् । अवरोहणसमये ऊर्ध्वमुखैस्तालग्रन्थिभिः सर्पोदरविदारणात्तालारोहणं सर्पस्य स्वनाशायेति प्रसिद्धम् । एवं च प्रेक्षावतां तत्त्वावबोधहेतुश्रवणादिप्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न । रोगिन्यायेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । यथा रोगनाशाद्विशेषणाभावे विशिष्टाभाव इति न्यायेन रोगविशिष्टस्य नाशेऽपि शुद्धस्य तत्स्वरूपस्यानाशाद्रोगिणस्तन्नाशके भेषजादौ प्रवृत्तिस्तथेत्यर्थः । १० । १३९ ।

प्रासङ्गिकोऽत्र तालसर्पन्यायो व्याख्यातः । १ । १४० ।

विशेषणाभाव इति तु स्पष्टः । २ । १४१ ।

नन्वज्ञानकार्यान्तःकरणवृत्त्यात्मकं ज्ञानं कथं स्वकारणीभूताज्ञाननाशाय स्याद् , उपजीव्यविरोधादिति चेदश्वतरीगर्भन्यायादित्यवेहि । वडवायां गर्दभादुत्पन्नाऽश्वतरी । तस्या गर्भो यथा तन्नाशाय भवति, तथा भवतु ज्ञानमपि स्वहेत्वज्ञाननाशायेत्यनवद्यम् ।१०१ । १४२ ।

वृश्चिकीगर्भन्यायोऽपीदृक् । १०२ । १४३ ।

कदलीफलन्यायोऽपि च । १०३ । १४४ ।

कार्यकारणाभेदपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । किमज्ञानस्य दुष्करमिति न्यायात् । १०४ । १४५ ।

अस्मिन्बोधे शमादिसाधनसम्पन्नस्यैवाधिकारः । शान्तो दान्त इत्यादिशास्त्रोपदेशो हि व्याघ्रीक्षीरन्यायेन तत्रैव सत्पात्रे प्रतिष्ठां लभते, यथा तत्सुवर्णपात्र एव तिष्ठति फलाय च भवति तथेत्यर्थः । १०५ । १४६ ।

शमादिमानप्यमेधावी न श्रवणाद्यधिकारी । तत्रापि कृत उपदेशो बधिरकर्णजपन्यायेन पूर्वोक्तान्धदर्पणादिन्यायैश्च व्यर्थतामेति । तदुक्तं वासिष्ठे --

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ इति । १०६ । १४७ ।

शिष्यवैराग्यादिपरीक्षा चादावेव कर्त्तव्या । न हि विवाहानन्तरं वरपरीक्षा क्रियत इति न्यायात् । १०७ । १४८ ।

पश्चात्कृतायास्तु परीक्षायाः कृते कार्ये किं मुहूर्त्तप्रश्नेनेति न्यायेन व्यर्थता । १०८ । १४९ ।

किं च यः शूर्पन्यायेन सतां गुणानेव गृह्णाति स एव शिष्यत्वेन स्वीकार्यः । शूर्पो हि बुसादि त्यक्त्वा शुद्धमन्नमवशेषयतीति प्रसिद्धम् । १०९ । १५० ।

भ्रमरन्यायोऽप्येतादृशः । सोऽपि कण्टकादीन्परित्यज्य पुष्पादीनां गन्धगुणमात्रमादत्ते । ११० । १५१ ।

यस्तु चालिनीन्यायेनासारमात्रग्राही स नादर्त्तव्यः । १११ । १५२ ।

अत्र मक्षिकान्यायः । ११२ । १५३ ।

जलौकान्यायश्च बोध्यः । मक्षिका सर्वं देहं परित्यज्य व्रणमेवावलम्बते । जलौकाऽपि स्त्री-स्तनाग्रे लग्ना क्षीरं त्यक्त्वा रुधिरं पिबतीति प्रसिद्धम् । ११३ । १५४ ।

चिरं परीक्ष्यश्च शिष्यः । यतः केषुचिदव्यवसायात्मकबुद्धिषु विशेषेण दृश्यमानान्यपि साधनानि रासभरटितन्यायेन क्रमेण क्षीयन्ते । यथा गर्दभशब्द आदावत्युच्चैरुपलभ्यते, पश्चान्मन्दतां प्राप्नुवन् क्रमेण क्षीयते तथेत्यर्थः । ११४ । १५५ ।

अत्र पूर्वाह्णच्छायान्यायः । ११५ । १५६ ।

खलमैत्रीन्यायश्च बोध्यः । तेऽप्यादौ वृद्धिं प्राप्य पश्चात्क्रमेण क्षीयेते । ११६ । १५७ ।

धीरेषु तु सज्जनेष्वादौ स्वल्पान्यपि साधनानि कुक्कुटध्वनिन्यायेन क्रमेण वर्द्धन्ते । ११७ । १५८ ।

इह पराह्णच्छायान्यायः । ११८ । १५९ ।

साधुमैत्रीन्यायश्च बोध्यः । ११९ । १६० ।

अवश्यं परीक्ष्यश्च शिष्यः।

यतो न हि पवित्रं स्याद्गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम्। इति न्यायेनासत्पात्रे सदुपदेशोऽप्यपवित्रतां याति। १२०। १६१।

अपि च विधेयं हि स्तूयते वस्त्विति न्यायेन विद्योपायानतिप्रशस्तबहुफलकथनेन संस्तुत्य, तेषु श्रद्धातिशयमुत्पाद्य शिष्यं प्रवर्त्तयेत्। दृश्यते हि लोकेऽप्येतां गां क्रीणातु भवानिति विधिशेषस्य बहुक्षीरेत्याद्यर्थवादस्य तत्क्रयणप्रवृत्तिहेतुत्वम्। १२१। १६२।

किञ्च कृतकृत्यस्य तत्त्वविदोऽतत्त्वविदुद्धारातिरिक्तकर्त्तव्याभावाद्यथा तदुद्धारः स्यात्तथैव कर्त्तव्यम्। सुरेन्द्रादिपूज्येनापि विदुषा पित्राऽनुसृत[31]स्तनन्धयन्यायेनाज्ञोऽनुसर्त्तव्यः। तैर्निन्द्यमानोऽपि देहस्य निन्द्यत्वमात्मनोऽवाङ्मनसगम्यत्वं च जानन्नोद्विजेत्। किं तु प्रत्युत तच्चेष्टानुसारेण स्वयमप्याचरेत्। १२२। १६३।

इह राज्ञाऽनुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यन्यायोऽपि प्रवर्त्तते। विवाहप्रवृत्तो भृत्यो राज्ञाऽप्यनुगम्यत इति प्रसिद्धम्। १२३। १६४।

कांस्यभोजिन्यायोऽप्येतादृशः। तस्यायमर्थः। मया नित्यं गुरूच्छिष्टं भोक्तव्यं, कांस्यपात्रे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनेयस्य नियमाभङ्गाय, गुरुर्नित्यं कांस्यपात्रे भुङ्क्ते इति। यद्यप्ययं शास्त्रीयस्तथाऽप्येतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात्सुन्दोपसुन्दन्यायवल्लौकिकेषु परिगणितः। सुन्दोपसुन्दवधवृद्धकुमारीवरादिनिरूपकशास्त्राणामपि तदानींतनजनप्रसिद्धतयानुवाद इति बोध्यम्। १२४। १६५।

एवं वैशेष्यात्तु तद्वाद इति न्यायोऽपि मल्लग्रामादिरूपलौकिकव्यवहारमूलकत्वाल्लौकिकेषु गणनीयः। १२५। १६६।

एवं शिष्येणापि यथाशास्त्रं परीक्ष्यैव परमशीलसंपन्नोऽनृशंसः श्रोत्रियोऽद्वैतनिष्ठो गुरुराश्रयणीयः। यदि चापरीक्ष्यैवातिश्रद्धालुतया विप्रलम्भकमेव कञ्चिदाचार्यत्वेनाश्रयेत मुमुक्षुः, स चाज्ञस्य मुमुक्षोरहङ्कारादिरूपमचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्। स च शिष्यः श्रद्दधानत्वेनान्धगोलाङ्गूलन्यायेन[32] तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत। तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च प्राप्नुयात्। न्यायार्थस्त्वेवम्। कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे

---

[31] Mahāmahopādhyāya saṃskaraṇa has **pitrāmṛta**. **Abrahmaṇyam**. Thank you very much.
[32] Mahāmoho has made it **lāṅgala.** Well, **lāṅgala** is closer to gauḥ. This is called **manaḥpūtam samācaret.**

पतितमन्धं स्वबन्धुपुरे जिगमिषुमुवाच-- किमत्र त्वया दुःखितेन स्थीयत इति । स चान्धः कर्णामृतं वचनमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वा बभाषे-- अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान्मां दीनं स्वाभीष्टपुरे प्राप्तुमसमर्थं ब्रूष इति । स च विप्रलिप्सुर्दुष्टं गोयुवानमानीय तदीयं लाङ्गूलमन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च, एष गोयुवा त्वां स्वपुरं नेष्यति, मा त्यजैतस्य लाङ्गूलमिति । स चान्धस्तद्वचन-श्रद्धया तदत्यजन्स्वाभीष्टं पुरमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तवानिति । १२६ । १६७ ।

यो भूलिङ्गन्यायेन परोपदेशमात्रकुशलः स्वयं च यथेष्टाचरणशीलः सोऽपि दाम्भिकत्वा-त्त्यक्तव्यः । भूलिङ्गाख्यः पक्षी मा साहसं कुर्विति पुनः पुनरुच्चैर्वदन्सिंहदंष्ट्रान्तर्लग्नं मांसलवं जिघृक्षतीति प्रसिद्धम् । १२७ । १६८ ।

यदि च स प्रतारको न भवति किं तु मूर्खस्तदाऽपि न स आश्रयणीयः । तदाश्रयणेऽपि नाभीष्ट-सिद्धिः । अपि त्वनर्थप्राप्तिरेव भवति ।

अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे इति न्यायात् । १२८ । १६९ ।

किमादावेव गुरुपरीक्षणेन । चिरसहवासादिना वञ्चकत्वेन मूर्खत्वेन वा ज्ञातश्चेत्त्यक्तव्यः । मैवम् --

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ।

इति न्यायात्परीक्षया पूर्वमेव त्यागस्योचितत्वात् । १२९ । १७० ।

अत्र श्वः कर्त्तव्यमद्य कुर्विति न्यायोऽप्यवतरति । १३० । १७१ ।

ननु किमाचार्यपारतन्त्र्यादिक्लेशेन । स्वयमेव मेधाविना वेदान्तविचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पादनीयमिति शङ्कानिरासाय स्वकरकुचन्यायप्रवृत्तिः । यथा स्वकरेण स्वकुचयोर्मर्दनं कुर्वती युवती न सुखं लभते । तथा जिज्ञासुरपि न स्वतन्त्रविचारेण ज्ञानमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । आचार्यवान्पुरुषो वेद । प्रोक्तोन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादि । १३१ । १७२ ।

ननु स्वतन्त्रविचारेण तत्त्वज्ञानासम्भवादुपदेष्टॄणां च प्रतारकत्वशङ्कास्पदत्वात्प्रत्युत तेभ्योऽनर्थ प्राप्तिशङ्कासंभवेन तद्भिया त्याज्य एव गुर्वधीनो ब्रह्मविचार इति चेन्न । शास्त्रोक्तप्रकारेण सम्यक्परीक्षया साधुत्वासाधुत्वनिर्धारणादसाधुत्यागसाध्वाश्रयणयोः संभवेन भिक्षुभिया स्थाल्यन-धिश्रयणन्यायेनासाधुकृतप्रतारणभिया ब्रह्मविचारत्यागायोगात् । १३२ । १७३ ।

इह मृगभिया सस्यानाश्रयणन्यायः । १३३ । १७४ ।

यूकाभिया कन्थात्यागन्यायश्च प्रवर्त्तते । १३४ । १७५ ।

ननु गुर्वधीनविचारजन्यज्ञानेन पूर्वोक्तप्रकारेण कार्यकारणोपाधिबाधेऽप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेन जीवत्वानपायान्नाभीष्टब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेन्न । स्फटिकलौहित्यन्यायेन तन्निवृत्त्युपपत्त्या ब्रह्मभावसिद्धेः । न ह्युपाधिजीवयोः पुच्छश्वादिवदवयवावयविभावोऽस्ति येन च्छिन्नपुच्छादिश्वादेः श्वभावाद्यनिवृत्तिवन्निवृत्तोपाधेरपि जीवस्य जीवत्वानिवृत्तिः स्यात् । किं तु स्फटिके जपाकुसुमादिसन्निधिकृतलौहित्यस्य यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तिः । यथा वा घटाद्यवच्छेदककृतस्याकाशे परिच्छिन्नत्वस्य घटाद्यभावेऽभावः । यथा वा जलाद्युपाधिकृतस्य स्वदेहेऽधोमुखत्वादेस्तदपगमेऽपगमस्तथाऽऽत्मन्युपाधितन्त्रस्य जीवत्वस्य तद्बाधाद् बाधः । १३५ । १७६ ।

अत्रैकदेशेति न्यायः प्रसङ्गाद् व्याख्यातः । १ । १७७ ॥

आकाशपरिच्छिन्नत्वन्यायः । २ । १७८ ॥

देहाधोमुखत्वन्यायश्च प्रकृतन्यायविषयेऽर्थतः पठितौ । ३ । १७९ ।

कौन्तेयराधेयन्यायस्याप्यत्र सञ्चारः । यथा कर्णः कौन्तेय एव सन्कौन्तेयत्वाज्ञानाद्राधेयमात्मानं मेने, पश्चादाप्तोपदेशेन कौन्तेयमात्मानं मन्यते स्म, तथा ब्रह्मैव स्वरूपाज्ञानाज्जीवमात्मानं मन्यते । गुरूपदिष्टमहावाक्यजबोधादबोधबाधे ब्रह्मैवाहमिति मन्यते इति ।१३६ ।१८० ।

राजपुत्रव्याधन्यायसिंहमेषन्यायावपीह बोध्यौ । राजपुत्रः कश्चित्कयाचित्स्वमातृसपत्न्या क्वचिन्निक्षिप्तो व्याधवशं प्राप्तस्तेन पुत्रत्वेन पालितश्च व्याधमेवात्मानं जानीते स्म । पश्चात् कथञ्चित्तद्राजपुत्रत्वं निश्चितवतां मन्त्रिणामुपदेशाद्राजानमात्मानं मत्वा पैत्रसिंहासने प्रतिष्ठां प्राप।

सिंहशावकोऽपि कथञ्चिद् ग्रामीणवशं प्राप्तो मेषैः सह चरन्युवाऽपि संस्तेषु विविधरूपकृतं लम्बकर्णत्वालम्बकर्णत्वसशृङ्गत्वाशृङ्गत्वादिकृतं च विशेषं पश्यन्नात्मानमपि मेषविशेषमेव मेने दूर्वादिकं च बुभुजे । पश्चादन्यसिंहोपदेशेन मृगराजमात्मानमपश्यदिति गाथे लोकप्रसिद्धे । १३७ । १८१ । १३८ । १८२ ॥

ननु पूर्वं जीवन्मुक्तिः प्रतिपादिता । इदानीमपि बोधेनाबोधबाधे ब्रह्मैवाहमिति मन्यत इत्युक्त्या सूचिता । न तु सोपगन्तुं युक्ता, निष्प्रयोजनत्वात् । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायेन तदुपगमायोगात् । विदेहमुक्तेरेव सविलासाज्ञानबाधेन सर्वसत्तास्फूर्त्ति-प्रदस्वमात्रातर्कितब्रह्मादिब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थानलक्षणायाः परमपुरुषार्थत्वात् ।अतः पिण्डं हित्वा करं लेढीति न्यायाद् ब्रह्मानन्दलेशभूतविषयानन्दविद्यानन्दाद्यनुभवहेतुभूताया घटप्रदीपन्यायेन स्वोपाधितत्सम्बद्धार्थमात्रस्फूर्तिहेतुभूतायाश्चाङ्गीकृतिर्व्यर्थैव । ब्रह्मर्षिविद्यासंप्रदायस्थित्यर्थं तदुपगम इति चेन्न । स्वाज्ञानकल्पिताचार्येणापि स्वप्नमन्त्रलाभन्यायेन तल्लाभसम्भवादिति चेन्मैवम् । श्रुत्यादिमानसिद्धाया बहुभिरङ्गीकृतायाश्च प्रयोजनाभावापराधेन निरस्तुमशक्यत्वात् । वस्तूनि मानान्यपेक्षन्ते न प्रयोजनानीति न्यायात् । बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायाच्चेत्यलम् ।

अस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे न्यायषट्कं लिखितम्, तदनूद्यते, साक्षात्परम्परया च तत्रत्यघटप्रदीपन्याय-सङ्गता अन्येऽपि न्याया लिख्यन्ते ।

प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्यायः । १ । १८२ ।

पिण्डमिति न्यायः । २ । १८३ ।

घटप्रदीपन्यायः । यथा घटनिष्ठो दीपो घटस्योदरमाँत्रं भासयति तथाऽत्रापीत्यर्थः। ३ । १८४ ।

चक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गत्यैव जीवोपाधिभूता धीर्बाह्यविषयान्व्याप्नोति, तद्योगाच्च चिदाभासो ऽपि निःसृत इव प्रतीयत इति विवक्षायां बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायोऽवतरति । अयं भगवत्पादैः सङ्क्षेपेण भाष्यतात्पर्यप्रकाशके श्रीदक्षिणामूर्त्तिस्तोत्रे सोदाहरणमुक्तः --

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्
तस्मै श्रीगुरुमूर्त्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्त्तये ॥ इति । ४ । १८५ ।

चक्षुरादिद्वारा बहिर्निःसृतस्यान्तःकरणस्य मूषासिक्तताम्रन्यायेन विषयाकारता भवति । तदुक्तं भगवत्पादैः

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ इति । ५ । १८६ ।

ननु ताम्रादेस्तेजःसंयोगाद् द्रवस्य शीतलकठिनमूषाभिधातेन शैत्यापत्तौ मूषाकारताऽऽप्लावप्य-मूर्त्तस्यान्तःकरणस्य ताम्रादिविलक्षणतया विषयव्याप्तावपि कथं तदाकारतापत्तिरिति शङ्का-निरासाय व्यञ्जकव्यङ्ग्यन्यायोऽवतरति । यथा व्यञ्जक आतपादिर्व्यङ्ग्यस्य घटादेराकार-तामेति तथेत्यर्थः । ६ । १८७ ।

दाहकदाह्यन्यायोऽपीदृशः । दृश्यते हि विगतज्वालस्य दाहकस्याग्नेर्दाह्यकाष्ठाद्याकारता । एते न्याया आत्मन्यपि प्रवर्त्तन्ते । भवति हि तस्यापि तत्तदुपाधिसंसर्गात्तत्तदाकारतया भानं, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिश्रुतेः । ७ । १८८ ।

क्रमेण स्वेच्छया बुद्धेर्विविधरूपग्राहकत्वविवक्षायां शैलूषीन्यायः । शैलूषी नटी । सा यथा क्रमेण विविधरूपाणि धत्ते तथेत्यर्थः । ८ । १८९ ।

एकं विषयमभीष्टतया गृह्णाति । ततोऽभीष्टतरविषयान्तरलाभे पूर्वं त्यक्त्वा तं तथात्वेनादत्ते । एवमग्रेऽपीति धियः स्वभावः । एकस्मिन्विषये बुद्धेः क्रमेण सर्वेन्द्रियविषयसम्बन्धे च नटाङ्गना-न्यायोऽवतार्यते । रङ्गभूमावागतां नटभार्यां यो यो नटः पृच्छति कस्य भार्याऽसि सुश्रोणीति सा तं तं प्रति तवैवेति वदतीति प्रसिद्धम् । ९ । १९० ।

अन्यासाधारणधर्मस्यान्यत्रारोपविवक्षायां जलौष्ण्यन्यायः । १० । १९१ ।

वायुशैत्यौष्ण्यन्यायः । ११ । १९२ ।

भूशैत्यौष्ण्यन्यायश्चावतार्यते । जले स्वाभाविकं शैत्यम् । उष्णत्वं तु तेजःसंयोगात्तद्धर्माध्यासः । अत्र भुवो वायोश्चानुष्णाशीतत्वं स्वभावः । जलाग्न्यादिसंपर्कादुष्णत्वादितद्धर्मारोपः । एवं प्रकृतेऽपि बोध्यम् । १२ । १९३ ।

लोहाग्निन्यायस्तु परस्परधर्माध्यासतादात्म्याध्यासयोर्विवक्षायां प्रवर्त्तते । लोहो दहति त्रिकोणोऽग्निरित्याद्यनुभवात् । १३ । १९४ ।

अहिभुक्कैवर्त्तन्यायस्तु तादात्म्याध्यास एव ज्ञेयः । श्रूयते हि लोके कश्चिदहिभुग्नावमारुरोह । स च तत्र बहुजनसमुदायं दृष्ट्वा केनचिन्मे विनिमयो न स्यादिति धिया स्वपादे रज्जुं बद्ध्वा तन्द्रां प्राप । कैवर्त्तश्चोपहासार्थं तत्पादात्तां मोचयित्वा स्वपादे बबन्ध । नावि पारं गतायामव-रोहणसमयेऽहिभुक् स्वपादे रज्जुमदृष्ट्वा कैवर्त्तपादे च तां दृष्ट्वाऽहमयमयमहमिति स्वहृदि

निश्चित्यारे कैवर्त्त त्वमहमहं च त्वमिति तेन विवादं कृतवानिति । अहिर्नामोन्मादकर औषधिविशेषः । पोस्तेति पाश्चात्त्यभाषायाम् ।

एवमन्येऽपीदृशा बहवो न्यायाः सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयात्साम्याच्च नेह लिख्यन्ते । प्रागपि यत्रैकविषये बहुन्यायप्रदर्शनं तत्रैवमेव बोध्यम् । १४ । १९५ ।

अस्मिंश्चाध्यासेऽज्ञानं कारणम् । तत्त्वज्ञाने वातदीपन्यायेन तन्निवृत्तावस्नेहदीपन्यायेन तदध्यासोऽपि निवर्त्तते । न च ज्ञानेनैवोभयनिवृत्तिः कुतो न स्यात् । ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति न्यायविरोधात् । द्विविधा हि निवृत्तिः । विरोधिना सामग्रीनिवृत्त्या च । यथा वातादिना दीपनाशः । यथा च तैलवर्त्त्यादिनिवृत्त्या दीपनिवृत्तिः । तत्राद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया कार्यवर्गस्येति बोध्यम् । अत्र न्यायत्रयं व्याख्यातम् । १५ । १९६ ॥ १६ १९७ । १७ । १९८ ।

जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां दुःखादयो दृश्यन्ते, सुषुप्त्यादौ तन्निवृत्तौ नोपलभ्यन्त इति तद्धर्मा एव, नात्मधर्माः । सुषप्तावप्युपलब्धिप्रसङ्गाद्, इत्यत्र तदागमे हि दृश्यत इति न्यायोऽवतरति । दृश्यते हि तैलादावनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शतेजोऽवयवागमे सन्तापोपलब्धिरिति तद्धर्मा एव न तैलादिधर्मा इति । १८ । १९९ ।

अज्ञाननिवृत्तौ चाप्रतिबद्धसाक्षात्कारो हेतुः । अज्ञानोपलब्धौ च वध्यघातकन्यायेन तदभावोऽवबुध्यते । यथा हि भुजङ्गादिभूषितां वनभूमिं दृष्ट्वा भुजङ्गभुगादेरभावोऽवगम्यते । १९ । २०० ।

खादकघातकन्यायस्तु तत्र प्रवर्त्तते यत्र कथंचित्परम्परया हेतोरप्युपचारेण साक्षाद्धेतुत्वमुच्यते । यदि च्छागादिखादका नरा न स्युर्न स्युस्तर्हि घातका इति खादका एव घातका इति न्यायार्थः । कुमारीन्यायोदाहरणमस्यापि बोध्यम् । २० । २०१ ।

एतदज्ञानानेकत्ववादिनां कल्पनागौरवशङ्का

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ।
प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपीति न्यायेन वार्यते । २१ । २०२ ।

सदसतोरुत्पत्तिनिवृत्त्यसम्भवेन

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायप्रसिद्धस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्य वाऽनुपपत्तेर्गलेपादुकान्यायेनाज्ञानकार्यस्य बाधानुपपत्त्या चाज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं बलात्स्वीकार्यते । यथा कस्यचिद्गृहस्थस्य गृहेऽन्नाद्यर्थित्वच्छलेनागतो निषण्णश्च कश्चिद्विटस्तेन तत्त्वतो ज्ञात्वा, गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुच्यमानोऽपि यदा धौर्त्येन स्वेच्छया गमनं न स्वीकरोति, तदा पादुकासहितं पदं गले निधाय नोदयित्वा च बलान्निःसार्यते, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । अत्र न्यायद्वयमुदाहृतम् । २३ । २०४ ।

यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तः सम्यक् च वेद सः ॥

इति न्यायेन च यस्यानात्मनि देहादावात्मभ्रमोऽस्ति तस्याज्ञानमस्तीति कल्प्यते । २४ । २०५ ।

विचारपाटवेन यावद्यावद्विवेकदार्ढ्यं भवति तावत्तावद्भ्रमशैथिल्यं जायते । तरतमभावापन्नसाधनायत्तं फलं तरतमभावापन्नमिति न्यायात् । २५ । २०६ ।

विचारविषयत्वं च न नाज्ञातस्य नापि निश्चितस्य, किं तु सन्दिग्धस्य । सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हतीति न्यायात् । २६ । २०७ ।

ये तु ब्रह्मावबोधहेतुविचारं विहायान्यत्र रतिं कुर्वन्ति, ते चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिग्रहणन्यायं नातिवर्त्तन्ते । २७ । २०८ ।

एतस्माद्विचारादुद्वेगेन न निवर्त्तते चेदवश्यमनर्थनिवृत्तिहेतुं ब्रह्मावबोधं प्राप्नोत्येवेति विवक्षायां टिट्टिभन्यायप्रवृत्तिः । अत्र सम्प्रदायविद आख्यायिकामाचक्षते । कस्यचिट्टिट्टिभाख्यस्य पक्षिणो ऽण्डानि तीरस्थान्युदधिरुत्सेकेनापजहार । स च पक्षी एनं शोषयामीति प्रवृत्तो भार्यादिभिर्बहुधा वार्यमाणोऽपि नोपरराम । प्रत्युत तानपि सहकारिणो वव्रे । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्नतः सर्वानवलोक्य कृपालुर्नारदस्तत्समीपे गरुडं प्रेषयामास । ततस्तत्पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतोऽण्डान्यानीय पक्षिणे ददाविति । तथा च यथा दृढाध्यवसायस्य पक्षिणो गरुडसाहाय्यादण्डलाभस्तथा दृढबुद्धेर्जिज्ञासोरतिदुर्लभस्यापि तत्त्वज्ञानस्येशानुग्रहात्सुखेन लाभो भवति । २८ । २०९ ।

यः सारासारविवेकधिया समूलं द्वैतमसारं मत्त्वा, त्यक्त्वा च सारं वस्तु गृह्णाति तस्य न ततोऽर्थान्तरेऽभीष्टत्वमतिर्भवतीति विवक्षायां पतिंवरान्यायावतारः । यथा स्वयंवरा कन्या ऽन्यांस्त्यक्त्वा सर्वोत्तमत्वेनाभिमतं यमभीष्टतमत्वेनादत्ते न ततोऽन्यत्राभीष्टत्वमतिं कुरुते तथा प्रकृतेऽपीत्यलम् । २९ । २१० ।

स्वप्ने मन्त्रलाभन्यायः। उपासकस्य स्वप्ने दृष्टात्स्वेष्टदेवान् मन्त्रलाभस्तज्जपादिष्टसिद्धिश्च भवतीति तान्त्रिकेषु प्रसिद्धम्। तथा पुण्यपुञ्जसहकृतस्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा ब्रह्मविद्यालाभो भविष्यतीत्यर्थः। ३०। २११।

वस्तूनीति न्यायः। १३८। २१३।

बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायः। अत्र न्यायषट्के इदं न्यायद्वयं प्राधान्येन विवक्षितम्। अनुग्रहः साहाय्यम्। न्याय्यः न्यायादनपेतोऽर्थात्तदुपेतः, कार्यसाधक इति यावत्। यथाऽऽहुः --

बहूनामप्यसाराणां मेलनं कार्यसाधकम्।
तृणैः सम्पाद्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते॥ इति। १३९। २१४।

केचित्त्वेतं न्यायान्तरत्वेनोदाहरन्ति। असाराणामपि बहूनामित्यन्वयः। १४०। २१५।

पूर्वोक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य जीवन्मुक्तिसुखातिशयाविर्भावकत्वे वैराग्यादि सहकारि भवति। ज्ञानं च विषयमिथ्यात्वबोधनेन वैराग्यादिपोषकं भवतीति तयोरन्योन्यसाहाय्यं वनव्याघ्रन्यायाद् ह्रदनक्रन्यायाच्च बोध्यम्। यथा वनव्याघ्रयोर्ह्रदनक्रयोश्च परस्परवियुक्तयोः शबरधीवराभ्यां प्रधर्षणीयता भवति।युक्तयोस्तु परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्षता भवति। तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम्।

किं च यतो वेत्याद्यागमस्य क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानस्य चेतरेतर-साहाय्यमप्यनयोर्न्याययोरुदाहरणम्। तथा हि। सत्यप्यागमश्रवणे जगतः कर्त्ता कश्चिदस्ति न वेति सन्दिहानं प्रति, यत्र यत्र घटादिषु कार्यत्वमस्ति तत्र सर्वत्र सकर्त्तृकत्वं दृष्टमिति कार्यत्वं भूयोगृहीतसहचारत्वेन कर्त्तुरस्तित्वकोटिमुत्कटामापादयति। तावन्मात्रेण सम्भावितमतिर्बोध्यः श्रुत्या सुखेन बोधयितुं शक्यः। एवं न केवलानुमानेनापि परात्मा यथावदवगन्तुं शक्यः। अनेन हि जगदुपयोगिकृत्यादिमानेकः तद्गतं कृत्यादिकं नित्यं सर्वविषयं च यदि सिध्येत्तदा खलु संसारिवैलक्षण्यं तत्र सिध्येन्न तु तदस्ति, कार्यत्वहेतोस्तत्र सामर्थ्याभावात्। स हि कर्त्तारमपेक्षते। तदेकत्वे कृत्यादिनित्यत्वादौ चोदासीन एव। किं च यथाकिञ्चित्कार्यमसम्प्रदानकं किञ्चिन्नेति किचित्कार्यं सोपादानकं किञ्चिन्नेति तथा किञ्चित्सकर्त्तृकं किञ्चिन्नेत्यस्तु। एवं च लोके कृत-कत्वेन घटादिव्यवहारोऽकृतत्वेनाङ्कुरादिव्यवहारश्चोपपद्यते। तस्मान्न केवलानुमानेनेशसिद्धिः। अनुमानापेक्षा च श्रुतेरसम्भावनादिपुरुषापराधनिवृत्तये। न तु प्रमित्युत्पत्तौ तत्फले वा। वेदान्तानां सापेक्षताप्रसङ्गात्। तदुक्तं सर्वज्ञमुनिभिः --

स्वाध्यायवन्न घटते करणं विचारो
नाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ ।
सापेक्षताऽऽपतति वेदगिरस्तथात्वे
ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तन्न युक्तम् ॥ इति । १४१ । २१६ ॥
१४२ । २१७ ।

रथवडवान्यायोऽपीह प्रवर्त्तते । रथे नियुक्ते वडवे रथवडवे । तद्विषयो न्यायः । ते यथा मिलित्वैव रथं वाहयतः । वियुक्ते तु न शक्नुतो वोढुं परस्परस्नेहातिशयात्कुरुतश्च हेषणं तथा श्रुतियुक्ती अप्रतिबद्धसाक्षात्कारं बोधं शमादिरूपं च जीवन्मुक्तिसुखं मिलित्वैव निर्वाहयन्ति । वियुक्ताश्च तदर्थमितरेतरमाकाङ्क्षन्तीति पूर्वोक्तं सर्वमनुसन्धेयम् । १४३ । २१८ ।

ननु निर्दोषमानजस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्य पुरुषापराधमात्रात्कथमबोधनिवर्त्तनाक्षमत्वं येन तन्निरासायानुमानाद्यपेक्षा भवेदिति चेद्भच्छुन्यायेन भैरवन्यायेन चेत्यवेहि ॥ इत्थं हि लौकिकी गाथा । भच्छुर्नाम कस्यचिद्राज्ञः सचिवस्तदाज्ञया दूरदेशं तत्रत्यदस्युवधार्थं गतः । तान्हत्वाऽपि तद्देशमर्यादास्थापनार्थं तत्र चिरं विलम्बिते तस्मिंस्तच्छत्रुभूताः सचिवा दस्युकर्तृकं तस्य वधं निखिलनगरे घोषयित्वा राज्ञेऽपि साभिज्ञानं निवेदितवन्तः । आगतांस्तत्समाचारपत्रांश्च मध्ये विलोपयामासुः । स च कियत्कालानन्तरं स्वस्यानुयायिनः कांश्चित्तत्र स्थापयित्वा नृपदर्शनायागतो मार्गे स्वारिभिः समस्तपुरे घोषयित्वा राज्ञे निवेदितं स्ववधवृत्तान्तं श्रुत्वा दैवविपर्ययाद्विपरीतबुद्धिः, सेनां बहिः स्थापयित्वैकाकी राजसद्मनि प्रविश्य नृपं दिदृक्षुः क्वचिद्गृहारामकुञ्जे तस्थौ । राजा च प्रातर्बहिर्निःसृतस्तं साक्षाद्दृष्ट्वाऽपि पूर्वोक्तमन्त्रिवाक्यस्मरणजविपरीतभावनावशात्पिशाचतां गतोऽयमिति मेने इति । १४४ । २१९ ।

एवं भैरवनामा कश्चिद्द्विप्रश्चक्रं सेव्यं नृपः सेव्यो न सेव्यः केवलो नृप इति न्यायमुल्लङ्घ्य, क्षितिपतिकृतसत्कारातिशयजनितोत्सेकोद्रेकात्कमप्यगणयन्सर्वैर्नृपानुगैर्विरुरोध । अतस्तैस्तावत्तस्य राजसभाप्रवेशं निरुध्य, तन्मरणं च राज्ञे निवेद्य कतिपयदिनानन्तरं तत्पिशाचभावोऽपि निवेदितः। स च कदाचिद्राज्ञि मृगयाविहारिणि सति तत्समागमेच्छया निरोधकभिया मार्गाश्वत्थमारुह्य तस्थौ । राजा चाश्वत्थारूढमूर्द्धबाहुं भैरवोऽहं नृपशार्दूल मां द्रष्टुमर्हसीत्याद्याक्रोशन्तं तं पिशाचमवधार्य ततो विमुखो बभूवेत्यपि लौकिकी गाथा । तथा च यथाऽत्रोभयत्रापि करणापाटवमन्दान्धकारादिदोषाभावेऽपि पुरुषापराधादेव नृपनिष्ठसाक्षात्कारस्याबोधनिवर्तनाक्षमत्वं तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । १४५ । २२० ।

चक्रमिति प्रासङ्गिकः । अस्योदाहरणं तु तत्त्वबुभुत्सुना केवलं श्रवणमेव न सेव्यं, किं तु

तदङ्गभूताः शमादयो मननादयश्च सेव्याः। एवं स्वर्गादिकामेन न केवलं प्रधानकर्मैव सेव्यं, किं तु तदङ्गजातमपीत्यादि बोध्यम्। १। २२१।

शमादेस्तत्त्वज्ञानस्य चान्योन्यसापेक्षत्वे किमपि न सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां वह्निधूमन्यायः। यथोत्पत्तिप्रतीतिरूपद्वारभेदाद्वह्निधूमयोरितरेतरापेक्षत्वं न विरुध्यते, तथा स्वरूपलाभदार्ढ्य-रूपद्वारभेदान्नात्रापि विरोधः। २। २२२।

नन्वेतावता ग्रन्थेन मननादिना पुरुषापराधापगमे प्रतिबन्धरहितेन तत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानं बाध्यते इत्युक्तं भवति। बाध्यबाधकभावश्च विरोधपूर्वक एव। अतो ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधः क इति निरूपणीयं येन बाध्यबाधकता स्यात्। स किं गोमहिषादिन्यायेन नैमित्तिकः। यथा गवादेर्महिषादेश्च केनचिन्निमित्तेनान्योन्यं मैत्री भवति केनचिच्च विरोधः। किं वाऽहिनकुल-न्यायेन शाश्वतिक इति चेच्छृणु। चैतन्यमेव ज्ञानमिति पक्षे रश्मितृणादिन्यायेनागन्तुकः। यथाऽऽदित्यरश्मयः स्वभावतस्तृणादेर्भासका अपि सूर्यकान्तमण्यारूढास्तद्दाहका भवन्ति। तथा ऽज्ञानप्रकाशकमपि चैतन्यमखण्डाकारवृत्त्यारूढं तद्बाधकं भवतीति बोध्यम्। अखण्डाकारा-न्तःकरणवृत्तिर्ज्ञानमिति पक्षे तु तमःप्रकाशन्यायेनोपमर्द्योपमर्दकभावलक्षण इति। १४६। २२३।

तमःप्रकाशन्यायोऽपि मुख्यो बोध्यः। १४७। २२४।

गोमहिषादिन्यायोऽत्र प्रसङ्गव्याख्यातः। १। २२५।

अहिनकुलन्यायस्तु स्पष्टः। २। २२६।

सिंहमृगन्यायोऽपीदृशः। ३। २२७।

प्रत्यक्षादिविरोधेनानुमानस्य बाधितत्वे गोमयपायसन्यायप्रवृत्तिः। यथा गोमयं पायसं गोविकारत्वात्सम्मतवदित्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वं, न पयआदावनैकान्तिकत्वेन चाप्रमात्वं तथाऽन्येष्वप्येतादृशेषु बोध्यम्। १४८। २२८।

प्रत्यक्षविरोधेन तदितरसर्वबाध्यत्वे विवक्षिते उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यप्राबल्यमिति न्यायः। अयमन्यत्रापि सत्युपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्त्तते। १४९। २२९।

उपदेशानुपदेशत्वे विपरीतं बलाबलमिति न्यायोऽस्य बाधकः। दृश्यते हि चन्द्रादावति-विपुलप्रमाणोपदेशेन प्रादेशप्रमाणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधः। दृश्यते च व्योम्नि शब्दैकविशेष-

गुणत्वोपदेशसहकृतेन नीलाद्यभावानुमानादिनोपजीव्यस्यापि नीलादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाधः। १५०। २३०।

दामव्यालकटन्यायो न तव स्यात्कदाचन।
भीमभासदृढन्यायात्त्वं यास्यसि विशोकताम्।

इत्यादिना वासिष्ठे इदं न्यायद्वयं सप्रपञ्चमुपन्यस्तम्। तत्राद्यस्योच्चतरां दशामापन्नस्याप्यज्ञस्यातिनीचदशाप्राप्तिरवश्यं कालेन भवतीति तत्त्वबोधोऽवश्यं सम्पाद्य इति विवक्षायां प्रवृत्तिः। दामव्यालकटाख्यास्त्रयोऽसुराः शम्बरेण स्वमायया निर्मितास्ते च तलप्रहारादिना मेर्वादिचूर्णीकरणे शक्ता अप्यज्ञानप्रभावात्कालेन मशकादियोनिं प्रापुरिति प्रसिद्धं तत्र। १५१। २३१।

तत्त्वविन् न कदाऽपि स्वपदात्पततीति विवक्षायां द्वितीयस्यावतारः। तेऽप्यसुरास्तेनैव तथा निर्मिताश्चिरं जीवन्मुक्तिसुखमनुभूय निर्वाणपदं प्राप्ता इति सङ्क्षेपः। प्रपञ्चस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः।

सुन्दोपसुन्ददामाद्याख्यानवदन्यान्यप्याख्यानानि प्रायो न्यायतयोदाहर्तुं शक्यन्ते। एवं सर्वे लौकिका दृष्टान्ता लौकिक्यो गाथाश्च सर्वा न्यायत्वेनोदाहर्तुं शक*यन्ते इत्यलमतिप्रपञ्चेन। १५२। २३२।

व्याख्यातं न्यायवृन्दं निजमतिमनतिक्रम्य यावन्मयाऽऽप्तं
पारं प्राप्तुं तु शक्तो न हि भवति गुरुः कः पुनर्मादृशो ना।
सर्वः सर्वं न वेत्ति प्रथितमिदमतो नास्ति मेऽत्रापराधः
शिष्टा ज्ञेयाः स्वयं वै सुविमलमतिभिः सम्यगाराधितार्यैः। १।

अत्र प्रथमपादे यावत्तैलं तावद्व्याख्यानमिति न्यायविषयत्वं बोध्यम्। १५३। २३३।

यावत् स्नाता तावत्पुण्यमिति न्यायोऽपीह बोध्यः। १५४। २३४।

द्वितीयेऽनवबुद्धार्थे प्रवृत्तिर्बिलवर्त्तिगोधाविभजनन्यायेनाशक्येति ध्वनितम्। १५५। २३५।

यत्राधिकार्थालाभेऽल्पार्थे प्रवृत्तिर्न दोषायेति विवक्षा, तत्रालाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामितेति न्यायः। मत्तकाशिनी स्त्रीविशेषः। १५६। २३६।

तृतीये न हि सर्वः सर्वं जानातीति न्यायोऽर्थतः पठितः। १५७। २३७।

न हि सर्वत्रानीशशक्तिरिति न्यायः। १५८। २३८।

सर्वासाध्यान्निवृत्तिर्नापवादायेति न्यायश्चात्र ध्वनितः। १५९। २३९।

पूर्वार्द्धन्यायाः। १५९। २४०। मिलिताः। ४०४।

वेदाभ्राम्नाय ४०४ सङ्ख्याकलौकिकन्यायसङ्ग्रहः।
शिवयोः प्रीतयेऽयं स्यात्पित्रोर्बालस्य गीरिव। २॥

गङ्गाम्भोमिलितस्य वीथिपयसः सत्सेव्यतां वीक्ष्य मे
चेतो याति मुदं ध्रुवं मम वचो मिश्रं वचोभिः सताम्।
श्रुत्यादेर्वचनैश्च लब्धमिलनं याता सतां सेव्यता
साफल्यं भविता ततो मम कृतेः स्वाभीष्टसम्प्रापणात्। ३।

यो ब्रह्मा यश्च विष्णुर्वसुतनुरपि यो यश्च गौर्यादिमूर्त्ति-
र्यश्चात्मा सर्वजन्तोः श्रुतिशिखरगिरां यश्च तात्पर्यभूमिः।
यस्याबोधात्समुत्थो व्रजति च विलयं यस्य बोधात्प्रपञ्च-
स्तं शुद्धं सम्प्रपद्ये शिवममरमजं शम्भुमीशानमीड्यम्। ४॥

इति श्रीसाधुवृन्दवन्दितपादारविन्दवैराग्यादिरत्नाकरविद्वद्वरश्रीमद्रामदयालुशिष्येण सोमवंशीयविन्दरायकुलोत्तंसभगवत्परायणश्रीसेवादेव्याश्रितपादारविन्दश्रीगुलाबरायवर्मात्मजेनोदासीनावस्थेन रघुनाथवर्मणा विरचितो लौकिकन्यायसङ्ग्रहः समाप्तः॥

If the nyayas in the second half are accepted to be 239, then the nyayas in the first half could be only 165. 165+239=404.

ॐ

लौकिकन्यायसङ्ग्रहस्य

न्यायबिन्दुसन्दोहः[1]

We have discussed the nature, function, and power of the Nyāya in our पूर्वरङ्गः of the *Ratnākara*. We have also discussed this subject most extensively in our REformed ed. of *Laukikanyāyāñjali*. We are presenting below some वचनानि to strengthen our statements made in other works. The following notes taken from the introduction of अभ्यङ्कर to *Mīmāṃsānyāyaprakāśa* :

1. न्यायैः प्रसाधितो ह्यर्थ आरोहति मतिं द्रुतम्।
2. न्यायशब्दार्थः – नीयते प्राप्यते तात्पर्यार्थो येन।
3. तत्त्वप्रकाशनं युक्त्या न्याय इत्युच्यते बुधैः।
4. प्रकाशते स्वरूपेण न्यायो युक्त्युपपादितः।

न्यायानां व्याख्यानं संयोजनं च विशिष्टं प्रयोजनमेतस्य ग्रन्थस्य।

अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्[2]— 5	005, 010
अग्न्यानयन— 41—86	089
अजाकृपाणीय— 5—50	069
अजातपुत्रनामोत्कीर्तन— 38—83	089
अणुरपि विशेषो— 64-83	124

---

[1] We define the *nyāya* as follows :--

सद्युक्तिसाधिता सूक्तिर्धत्ते न्यायपदं परम्। श्रुतिसिद्धत्वं लोकाप्रसिद्धत्वं च लौकिकत्वं व्यावर्त्तयति। यो न्यायो न श्रुतिसिद्धः, लोके च प्रसिद्धः स एव लौकिकः। सङ्गतं लक्षणमिदमित्यवधेयम्। [संस्कर्ता]

[2] अङ्क, अर्क, अत्क are variants.

3 केवलं न्यायकल्पः।

4 विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरम् is not very clear.

5 Also वृक्षप्रचलन or वृक्षप्रचालन p. 97.

6 Also read as स्वप्ने मन्त्रलाभ।

The nyāyas which do not have the nyāya number are not expounded by R.